

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

На правах рукопису

ЯРОВА АЛЛА ГРИГОРІВНА

УДК 413.14 + 085.13

ДІЄСЛІВНА СИНОНІМІКА В ПРОЗОВИХ ТВОРАХ ІВАНА БАГРЯНОГО

10.02.01 – українська мова

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук

Науковий керівник –
БЕВЗЕНКО Степан Пилипович,
доктор філологічних наук, професор.

Київ – 2002

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

НОСС	Новый объяснительный словарь синонимов русского языка. Проспект. / Под общим руководством акад. Ю.Д. Апресяна. – М.: Русские словари, 1995.
НТСУМ	Новий тлумачний словник української мови: В 4 т./ Укл.: В. Яременко, О. Сліпушко. – К.: Аконіт, 1998.
ССУМ	Словник синонімів української мови: В 2 т. – К.: Наукова думка, 1999 – 2000.

- СУМ Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980.
- ФСУМ Фразеологічний словник української мови: В 2 т. – К.: Наукова думка, 1999.

ЗМІСТ

1. Вступ	5
1.1. Загальна характеристика дисертації	5
1.2. Теоретичні питання лексичної синонімії	10
1.2.1. Визначення синонімів	10
1.2.2. Класифікація синонімів	17
1.2.3. Структура синонімічного ряду	22
2. Лексико-семантичний аналіз дієслівних синонімів	31
2.1. Синоніми на позначення інтелектуально-аналітичної діяльності людини	32
2.1.1. Синонімічний ряд із домінантою “думати”	32
2.1.2. Синонімічний ряд із домінантою “зрозуміти”	43
2.1.3. Синонімічний ряд із домінантою “розумітися”	47
2.1.4. Синонімічний ряд із домінантою “виснувати”	48
2.1.5. Синонімічний ряд із домінантою “пояснювати”	49
2.1.6. Синонімічний ряд із домінантою “згадувати”	51
2.1.7. Синонімічний ряд із домінантою “мріяти”	53
2.2. Синоніми на позначення акту мовлення	55
2.2.1. Синонімічний ряд із домінантою “говорити”	55
2.2.2. Синонімічний ряд із домінантою “розповідати”	92
2.2.3. Синонімічний ряд із домінантою “повідомляти”	97
2.2.4. Синонімічний ряд із домінантою “просити”	100
2.2.5. Синонімічний ряд із домінантою “наказувати”	101
2.2.6. Синонімічний ряд із домінантою “кричати”	104
2.2.7. Синонімічний ряд із домінантою “лаяти”	107
2.2.8. Синонімічний ряд із домінантою “скаржитися”	110
2.2.9. Синонімічний ряд із домінантою “зізнаватися”	112
2.2.10. Синонімічний ряд із домінантою “називати”	115

2.2.11. Синонімічний ряд із домінантою “співати”	116
2.3. Синоніми на позначення емоційних станів і почуттів	124
2.3.1. Синонімічний ряд із домінантою “радіти”	124
2.3.2. Синонімічний ряд із домінантою “сердитися”	126
2.3.3. Синонімічний ряд із домінантою “мучитися”	129
2.3.4. Синонімічний ряд із домінантою “дивуватися”	131
2.3.5. Синонімічний ряд із домінантою “лякатися”	134
2.4. Синоніми на позначення вольових процесів	135
2.4.1. Синонімічний ряд із домінантою “намагатися”	136
2.4.2. Синонімічний ряд із домінантою “наважитися”	138
2.4.3. Синонімічний ряд із домінантою “хотіти”	140
2.4.4. Синонімічний ряд із домінантою “чекати”	144
2.5. Синоніми на позначення переміщення в просторі за допомогою ніг	146
2.5.1. Синонімічний ряд із домінантою “іти”	147
2.5.2. Синонімічний ряд із домінантою “бігти”	168
2.5.3. Синонімічний ряд із домінантою “увійти”	172
3. Лексико-синонімічні заміни в різних редакціях роману “Людина біжить над прірвою” Івана Багряного	176
4. Висновки	191
Список використаної літератури	197

1. ВСТУП

1.1. Загальна характеристика дисертації

Проблеми дослідження лексичної синоніміки завжди перебували в полі зору вітчизняного мовознавства. Особливий інтерес викликає вивчення синоніміки художнього твору, бо це не тільки допомагає розкрити закономірності використання синонімічних засобів української мови тим чи іншим письменником, але й надає багатий матеріал для поглибленого вивчення природи синонімів, для обґрунтування ще не розв’язаних теоретичних питань синонімії. Отже, питання функціонування лексичних синонімів у творах окремого автора – один з важливих моментів у розв’язанні багатоаспектної проблеми синонімії.

Об’єктом аналізу цього дослідження обрано лексичні синоніми, що функціонують у художніх творах Івана Багряного.

Предметом дослідження визначені дієслівні синонімічні ряди, що належать до тематичних груп інтелектуально-аналітичної діяльності людини, акту

мовлення, емоційних станів, вольових процесів та переміщення в просторі. Лексико-семантичному аналізу піддаються всього 578 однокореневих і фразових синонімів, що об'єднуються в 30 синонімічних рядів. Оскільки, досліджуючи синоніміку художнього твору, маємо справу з реально існуючим лексичним значенням слова в конкретному контексті, лексико-семантична характеристика кожного синоніма здійснюється на основі всіх випадків його вживання в досліджуваних романах.

Актуальність роботи зумовлена тим, що для широкого і повного опису лексико-синонімічної системи української літературної мови необхідно здійснити дослідження синоніміки окремих літературних творів, окремих авторів, а також аналіз окремих синонімічних рядів. Виходячи з сучасного стану вивчення синонімії, можна сказати, що в українському мовознавстві лексичні синоніми, які функціонують у творах певних письменників, вивчені недостатньо. Зокрема, ще не досліджувалися синонімічні одиниці художньої мови творів І. Багряного.

Відзначимо, що на сучасному етапі вивчення мови багато питань з теорії синонімії і практики створення словників синонімів унаслідок їхньої складності й багатоаспектності лишаються до цього часу дискусійними. Ще не дістали свого вичерпного й однозначного тлумачення такі важливі теоретичні питання лексичної синонімії, як визначення терміна “синоніми”, класифікація синонімів, внутрішня організація і межі синонімічного ряду.

В українському мовознавстві питання лексичної синонімії розглядалися в основному при дослідженні мови окремих письменників (В.С. Ільїн, Л.С. Паламарчук, І.С. Олійник, А.Т. Бевзенко, Г.М. Колесник, М.М. Фащенко, Л. М. Полюга та ін.). На важливих аспектах методологічного й конкретно-практичного характеру зосереджено увагу у фундаментальних дослідженнях з лексикології та лексичної семантики української мови (Л.А. Булаховський, В.С. Ващенко, Л.А. Лисиченко, В.М. Русанівський, О.О. Тараненко, О.І. Нечитайло). Проблеми теорії та практики лексичної синонімії в її синхронії й діахронії широко висвітлені в зарубіжній літературі (Ш. Баллі, Й. Філіпцев, С. Ульман, Ю.Д. Апресян, М.Ф. Палевська, Д.М. Шмельов, В.В. Виноградов, А.П. Євгенєва, А.О. Брагіна, Л.О. Новиков, В.О. Гречко та ін.).

Мета дисертаційної роботи полягає в дослідженні закономірностей використання лексичної синоніміки української мови видатним майстром української прози лауреатом Шевченківської премії І. Багряним у його трьох романах.

Матеріалом дослідження є прозові твори Івана Багряного “Тигролови”, “Сад Гетсиманський”, “Маруся Богуславка” за виданнями: Багряний І. Тигролови: Роман; Огненне коло: Повість. – К.: Укр. письменник, 1996. – 350 с.; Багряний І. Сад Гетсиманський: Роман. – К.: Час, 1991. – 512 с.; Багряний І. Буйний вітер: Роман. – Книга 1. “Маруся Богуславка”. – Мюнхен: Україна, 1957. – 423 с. Для зіставлення використано драматичну повість “Морітурі” за виданням: Іван Багряний. З камери смертників. Гуляй-Поле. Морітурі. – Львів: Сполом, 2000.

Оскільки автографічні й машинописні варіанти названих романів зберігаються за межами України і недоступні авторові, дослідження авторських лексико-синонімічних заміन здійснено на матеріалі тексту роману “Людина біжить над прірвою” за виданням: Багрянний І.П. Людина біжить над прірвою: Роман. – К.: Укр. письменник, 1992. – 320 с.

Досягнення мети дисертаційного дослідження здійснюється через розв’язання таких **основних завдань**:

- 1) виявити дієслівні синоніми у прозових творах І.П. Багряного, систематизувати і скласифікувати їх;
- 2) вивчити особливості семантичної структури синонімів п’яти тематичних груп – інтелектуально-аналітичної діяльності людини, акту мовлення, емоційних станів, вольових процесів та переміщення в просторі за допомогою ніг;
- 3) виявити й описати закономірності функціонування дієслівно-іменних словосполучень, різних типів фразем, речень, еквівалентних словам-синонімам, у художній системі романів;
- 4) охарактеризувати функціонально-стилістичні особливості виявлених синонімічних одиниць;
- 5) визначити контекстуальне значення виявлених синонімів, установити відношення індивідуальних синонімічних засобів до мовної норми;
- 6) проаналізувати авторські лексико-синонімічні заміни в різних редакціях роману “Людина біжить над прірвою”.

Методологічні засади дослідження становлять положення про взаємозв’язок цілого та його частин, про суб’єктивний характер сприймання і відображення дійсності в художньому тексті, про естетичні функції мови художніх творів.

Методика дослідження синоніміки певного автора розроблена добре: вона визначається загальними теоретичними основами лексичної синонімії. При вивченні дієслівних синонімічних одиниць, дібраних з прозових творів Івана Багряного, ми мали за зразок дослідження з синоніміки В.С. Ільїна (на матеріалі лексики Т. Шевченка), який чи не перший розробив методику вивчення синоніміки творів окремого письменника, Л.С. Паламарчука (на матеріалі М. Коцюбинського). Ці праці В.С. Ільїна та Л.С. Паламарчука високо оцінені чеським лінгвістом Й. Філіпцем. Високу оцінку доробку українських мовознавців слід розглядати насамперед як визнання й ствердження методологічних принципів та методів наукової розробки лексико-синонімічного матеріалу названими авторами [Колесник, 1965, с. 17]. Окрім того, зверталися до праць А.Т. Бевзенко, І.Й. Ощипко, Л.М. Полюги, Г.М. Колесника, Г.В. Буткової та ін. Багато в чому визначив загальну схему і тип опису спільного й відмінного між синонімами “Новый объяснительный словарь синонимов” (1997) за редакцією Ю.Д. Апресяна.

З’ясований вище методологічний підхід при вивченні лексичної синоніміки прозових творів І. Багряного визначив вибір певних **методів** і прийомів лінгвістичного дослідження: структурно-семантичний (компонентний) аналіз та

описовий метод (як основні), зіставний, опозитивний методи, елементи статистичного аналізу. Ці методологічні засади й методика аналізу застосовувалися при дослідженні 30 рядів дієслівних синонімів, дібраних з художніх творів І. Багряного.

У процесі аналізу синонімічних одиниць використовувалися синонімічні, тлумачні, перекладні, етимологічні, діалектні словники та словники іншомовних слів, а також матеріали лексичної картотеки Інституту української мови НАН України.

Наукова новизна дисертації визначається матеріалом дослідження та аспектами його вивчення. Уперше було зроблено спробу здійснити систематизоване дослідження дієслівних синонімічних одиниць художньої мови творів Івана Багряного, описано особливості семантичної структури й закономірності функціонування синонімів п'яти тематичних груп.

Теоретичне значення роботи полягає в конкретному внеску до розв'язання проблем синонімії. Дослідження, спрямоване на визначення особливостей структури й функціонування синоніміки в художніх творах І. Багряного, сприятиме конкретнішому розумінню синонімічних засобів як частини ідіостилю письменника, збагатить українське мовознавство новими спостереженнями над авторськими модифікаціями синонімів, над способами реалізації автором своїх світоглядних, ідейно-естетичних засад через мовні засоби художніх творів.

Практична цінність роботи полягає в можливості використання її результатів у викладанні вузівських курсів з лексикології, історії української мови, стилістики, культури мови, при читанні спецкурсів, присвячених ідіостилю письменника, стилю твору тощо. Результати дослідження можуть мати вихід у практику шкільного навчання (зокрема, при розгляді теми "Синоніми" або під час вивчення творчості І. Багряного). Крім того, матеріали дослідження можуть бути використані при створенні різних типів словників, а також для доповнення синонімічних рядів, представлених у двотомному Словнику синонімів української мови, додатковими членами.

Апробація роботи. Основні положення дисертації обговорено на засіданні кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, на звітних наукових конференціях Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка, висвітлено в матеріалах наукової конференції "Культура і писемність Слобожанщини" (Куп'янськ, 2000). Різні аспекти досліджуваної проблеми відбито в чотирьох публікаціях.

Аналіз дібраного фактичного матеріалу зумовив поділ дисертаційного дослідження на вступну частину, два основні розділи та висновки.

У **Вступі** обґрунтовано актуальність досліджуваної проблеми, визначені об'єкт, предмет, мета, завдання, теоретико-методологічна основа дисертації, сформульовані її наукова новизна, теоретичне й практичне значення, наведено дані про апробацію результатів та дані про публікації. Окрім того, подається огляд літератури з питань лексичної синонімії, викладаються найважливіші теоретичні положення, що лягли в основу дослідження.

Основна частина дисертації **“Лексико-семантичний аналіз дієслівних синонімів”** – складається з 5 розділів, кожен з яких присвячено дослідженню окремих, семантично близьких синонімічних рядів дієслів.

У третьому розділі **“Лексико-синонімічні заміни в різних редакціях роману “Людина біжить над прірвою”** піддаються аналізу найтиповіші лексико-синонімічні виправлення в різних редакціях цього твору письменника.

У **Висновках** викладені результати проведеного дослідження, робляться теоретичні узагальнення щодо особливостей використання І. Багряним дієслівної синоніміки в романах **“Тигролови”**, **“Сад Гетсиманський”**, **“Маруся Богуславка”**.

1.2. Теоретичні питання лексичної синонімії

1.2.1. Визначення синонімів

Дослідження синонімічного багатства прозових творів Івана Багряного вимагає витлумачення основних лінгвістичних понять, якими оперуємо в дисертаційній праці.

Насамперед підкреслимо, що хоч синоніміка як розділ лексикології і ширше – семантики має багаті традиції, а синонімічним проблемам присвячено чимало праць, однак семантична природа синонімів лишається предметом дискусій.

Існуючі точки зору на цю проблему можна звести до декількох основних. Багатьма мовознавцями вже було здійснено спроби систематизувати різні погляди дослідників. Таку систематизацію знаходимо в працях І.Й. Ощипко, 1958; А.П. Євгенєвої, 1964; Ж.П. Соколовської, 1970; І.В. Арнольд, 1973; А.О. Брагіної, 1986; Л.А. Лисиченко, 1977, 1997 та ін.

Як правило, виділяють три основних підходи до розв’язання питання про синонімічність двох слів.

Перший підхід полягає в тому, що необхідною умовою синонімії є семантична близькість слів з обов’язковою наявністю між ними відмінностей при спільному загальному значенні. Цю думку поділяє більшість сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідників, серед яких – В.С. Ільїн, Л.С. Паламарчук, Г.М. Колесник, Л.М. Полюга, А.Т. Бевзенко, Л.А. Лисиченко, Ю. Шевельов, П.М. Деркач,

С. Караванський, О.С. Ахманова, Р.О. Будагов, В.І. Кодухов, А.О. Брагіна та ін.

Згідно з другим підходом, навпаки, синонімічність слів визначається їхньою семантичною тотожністю, а не близькістю. Так, Ю.Д. Апресян наголошує, що тотожність не лише відбиває мовну реальність, а саме – факт наявності в мові значної кількості слів з лексичними значеннями, які повністю збігаються, а й повертає терміну **“синоніми”** його початковий, правдивий зміст [Апресян, 1995а, с. 218]. Ця точка зору знаходить менше прихильників. До них належать Л.І. Саркісова, В.М. Григорян, А.Д. Григор’єва, Л.П. Неманежина, С.Г. Бережан.

Існує і компромісна точка зору, відповідно до якої у межах одного поняття допускаються як семантична тотожність, так і семантична близькість (О.О. Тараненко, А.П. Євгенєва, Л.О. Новиков.). Таке розуміння синонімів лягло в основу укладання нового академічного Словника синонімів української мови в 2

томах.

Вважаючи семантичну тотожність чи/ї близькість слів умовою їхньої синонімічності, лінгвісти по-різному трактують цю ознаку синонімів, що пояснюється неоднаковим розумінням значення слова.

Більшість учених вважає, що значення слова визначається позначуванним поняттям. А, відповідно, умовою синонімії слів є їхня співвіднесеність з одним поняттям. На поняттєвій основі синонімії наполягають В.В. Виноградов, А.П. Євгенєва, М.А. Жовтобрюх, В.О. Гречко та ін.

Їм заперечують дослідники, на думку яких, визначення синонімів на предметно-поняттєвій основі характеризуються непослідовністю і мають умовний характер, бо немає чітких лінгвістичних критеріїв для встановлення поняттєвої єдності чи близькості слів (В.О. Звєгінцев).

К.А. Левковська, М.М. Шанський описують значення слова через його денотат. Звідси логічно випливає, що умовою синонімії слів є їхня співвіднесеність з одним денотатом. Така точка зору не знаходить підтримки в працях

А.П. Євгенєвої, Д.М. Шмельова, В.О. Гречка, які наголошують на тому, що зв'язок між словами і предметами об'єктивного світу не є безпосереднім, прямим. Це зв'язок опосередкований. Він здійснюється через поняття. А таке широке розуміння синонімії (через співвіднесеність з денотатом) часто приводить до того, що синонімічними визнаються слова, які насправді синонімами не є.

Коли значення слова прирівнюється до його словникового тлумачення, то подібність і відмінність у значеннях убачається в спільних і диференційних компонентах їхніх словникових значень. "Дві лексеми є синонімічними, якщо спільна частина їхніх значень, сформульована у вигляді тлумачення на спеціальній метамові, перевищує суму їхніх відмінностей"[Апресян, 1996, с. 66]. Ця думка обґрунтовується також у працях Г.А. Уфимцевої, І.В. Арнольд. Е.М. Береговська зазначає, що хоч у теоретичному аспекті питання про те, що таке значення слова, немає ще остаточної, вичерпної відповіді, яка задовольнила б усіх, але щодо значення чи значень кожного окремого слова тлумачний словник надає дуже точні дані.

Така широта і різноманіття поглядів змушують шукати пріоритетні параметри у вирішенні цієї проблеми.

У нашому дослідженні поділяється властива більшості сучасних мовознавців точка зору на синонімію як семантичне явище і приймається за вихідне визначення синонімів як одиниць, що позначають те саме поняття. Поняттєву основу синонімії підкреслюють Ш. Баллі, В.С. Ільїн, А.Б. Шапіро, Л.П. Неманежина, О.Я. Скшидло та ін.

Такий підхід до розуміння синонімів дає змогу сконцентрувати увагу на власне семантичному аспекті їхніх лексичних значень, уникнути розширеного трактування "близькості" значень, установити межі синонімічних рядів як лексико-семантичних груп.

Але при цьому на особливу увагу заслуговує, очевидно, те, що поняття – широка категорія. Зовсім простих понять мало. Одне поняття може включати кілька понять простіших, близьких. Окремі самостійні поняття можуть пов'язуватися між собою за своєрідним “синонімічним” принципом, будучи близькими, спорідненими тощо. Ще складнішими є відносини цілих синонімічних рядів слів із близькими “синонімізованими” рядами понять. Тут легко виникають перехресні та перехідні явища, які часто бувають обов'язковими супутниками процесу синонімізації [Ващенко, 1968, с.12].

Звідси випливає, що синонімами є лексичні одиниці, співвідносні з одним чи кількома пов'язаними між собою поняттями.

Вирішення основних питань синонімії, зокрема визначення синонімів, безпосередньо зумовлене розумінням такої семантичної категорії, як лексичне значення.

Лексичне значення слова як одиниця мовної системи у своєму концептуальному змісті відповідає формальному поняттю. Поняття становить сигніфікативне ядро лексичного значення, реалізоване в системі мови парадигматичними й синтагматичними зв'язками слів. Проблема лексичного значення дістає широке висвітлення в теоретичній літературі, хоч лінгвісти не завжди доходять однакових висновків.

У роботі приймається розмежування таких термінів: "лексичне значення" – реалізація поняття, емоції або відношення засобами мовної системи; “лексема” – багатозначне слово, одиниця рівня мовної абстракції; “лексико-семантичний варіант” (ЛСВ) – слово в одному з його значень; "семема" – одиниця змісту (значення), яка може бути виражена будь-якою формою; “сема” – елементарний компонент семеми, який відображає якусь окрему ознаку слова.

В основу опису синонімії дослідники кладуть змістові відношення лексико-семантичних варіантів, оскільки багатозначне слово може мати декілька рядів синонімів, співвідносних з тим чи іншим його значенням. Такий погляд є загальноприйнятим у традиційному мовознавстві. Його поділяють А.П. Євгенєва

Ю.Д. Апресян, В.М. Русанівський, А.О. Брагіна, Р.П. Рогожнікова, Ж.П. Соколовська, В.Є. Салькова.

Лексичним значенням лексико-семантичного варіанта слова є його поняттєва, предметна або емоційна віднесеність, тобто реалізація засобами певної мовної системи поняття, емоції або вказівки на предмет.

Лексичне значення ЛСВ уявляється як множина певним чином організованих і скомбінованих елементарних семантичних ознак, сем. У структурі значення традиційно виокремлюють два макрокомпоненти – денотативний і конотативний.

Денотативний макрокомпонент являє собою структуровану сукупність семантичних ознак (сем), що визначають відповідний клас денотатів, тобто поняття у його дедуктивно-логічному аспекті (ідеться про те, що в понятті відображені загальні й істотні ознаки предметів, явищ, тоді як у значенні

фіксуються їхні диференційні ознаки, необхідні й достатні для існування певного значення). Серед денотативних сем виділяють основні, які становлять інтенціонал, або ядро лексичного значення. Вони можуть з необхідністю або ймовірністю передбачати наявність або відсутність інших ознак у певного класу денотатів. Щодо ядра значення – інтенціоналу – сукупність таких передбачуваних сем утворює імплікаціонал значення, периферію його інформаційного потенціалу. Отже, на концептуальне ядро значення можуть накладатися додаткові змістові відтінки [Никитин, 1988].

Конотативний макрокомпонент значення ЛСВ містить оцінний, емоційний, експресивний, стилістичний мікрокомпоненти. На відміну від денотативних сем, конотативні відображають не ознаки денотата, а певне ставлення мовця до нього, а також характеризують ситуацію спілкування. У науковій літературі переважає думка, що конотативний компонент стосовно денотативного є другорядним, додатковим. Денотативний компонент наявний у будь-якому значенні. Складові конотативного компонента в структурі значення можуть бути представлені всі, їх може бути лише три чи дві або й зовсім не буде. Конотативний компонент належить до імплікаціоналу лексичного значення.

Отже, близькість значень синонімічних одиниць являє собою повний збіг їхніх інтенціоналів (загальний зміст, ядро) при частковому збігові їхніх імплікаціоналів (другорядні семантичні компоненти) з можливими відмінностями в стильовій та емоційно-оцінній експресії.

На семантичній диференціації, а не на повній тотожності значень, базується комунікативна цінність синонімів.

Сам факт близькості зіставляюваних лексичних одиниць устанавлюється шляхом компонентного аналізу значень “як на основі дефініцій тлумачних словників, так і через спостереження контекстуальних уживань слів у мові” [Арнольд, 1973, с. 27]. Подібність і відмінність слів за семним складом виявляються в опозиціях.

Виходячи з того, що лексичні одиниці характеризуються не тільки значенням, а й функцією (під функцією розуміємо мету й характер актуалізації одиниці в мовному акті), вважаємо, що синонімічними є слова, які, окрім того, що мають спільні елементи у своєму значенні, функціонально еквівалентні, тобто здатні виконувати ту саму функцію в межах того самого контексту. “Якщо ми говоримо, що якісь знаки синонімічні, тобто еквівалентні щодо функції “Х”, це означає, що в мовній системі є двоє або більше слів, здатних виконувати ту саму функцію” [Черемисина, 1970].

Адекватність функції може встановлюватися за допомогою комутаційної перевірки, яка здійснюється шляхом підстановки слів. Якщо при взаємозаміні слів зміст контексту не змінюється, то можна вважати, що ці слова виконують однакову функцію [Н.В. Никитин, 1988]. Як відомо, критерієм функціональної еквівалентності слів є взаємозамінність у конкретних умовах. Поняття синонімії найтісніше пов'язане з поняттям взаємозамінності, хоч останнє, як зазначає

В.Є. Салькова, ще недостатньо вивчене [Салькова, 1971, с. 24]. Питання, чи можна вважати взаємозамінність основним критерієм синонімії, є дискусійним. Проти цього виступають А.П. Євгенєва, А.Б. Шапіро. Ю.Д. Апресян, С.Г. Бережан, Л.А. Булаховський, Г.М. Колесник вважають його основним.

Взаємозамінність синонімів, що передбачає їхню сумісність чи несумісність в одному контексті, є мовленнєвою реалізацією семантико-сислової спільності синонімів, а відповідно, необхідною ознакою синонімії. Оскільки в дисертації синоніми визначаються як слова/ЛСВ, близькі за значенням, тобто в структурі семема передбачаються як тотожні, так і диференційні компоненти, то можна говорити про часткову взаємозамінність. “Синонімами є слова, взаємозамінні в певних, співвіднесених один з одним контекстах” [Горнунг, 1965, с. 91]. Повна взаємозамінність можлива за умови тотожності всіх компонентів значення. Вона характерна для абсолютних синонімів.

Незважаючи на існування думки, що абсолютно тотожних або абсолютно різних лексичних одиниць не існує, тому що абсолютна тотожність будь-якої ознаки не дає змоги мати аналогічну ознаку в іншому слові – вони не розрізнялися б у цих словах, усе ж виділяють абсолютні синоніми, або лексичні омосеманти, лексичні дублети.

У роботі абсолютні синоніми визначаються як слова, що мають нульове протиставлення лексичного значення і є повністю еквівалентними у функціональному та стилістичному планах. Вони входять у загальну систему синонімічного ряду.

Дослідження лексичної синонімії традиційно пов’язане з поняттям відтінку значення. Тому в сучасному мовознавстві найбільш поширені погляди, згідно з якими відтінок значення має право на існування (А.В. Щерба, Ш. Баллі, Ж.П. Соколовська).

Відтінки значення – це семантично незалежні явища, які формуються, існують і виявляють себе і поза синонімічними відношеннями. Синоніми не є умовою існування значеннєвих відтінків. Але оскільки синонімічні одиниці позначають той самий клас предметів, явищ і тісно взаємодіють на цій основі, вони тим самим сприяють більш самостійному, контрастному виявленню відтінків [Гречко, 1986, с. 38].

Параметризувати поняття “відтінок значення” дає змогу дистрибуція, бо його розглядають як наслідок синтагматичних відношень лексичних елементів. Окремі науковці (К.С. Горбачевич) вважають, що відтінок значення є проміжною ланкою між уживанням і значенням, тобто відображає семантичні величини, що не дорівнюють сформованому в мові значенню, але й не є такими, що утворюються лише в окремому мовленнєвому акті.

Отже, відтінок значення – це синтагматична величина, менша, ніж значення, яка не має відносно самостійної логічно розчленованої співвіднесеності з окремим класом предметів або явищ і функціонує всередині поняття, не змінюючи категоріальних функцій значення [Гречко, 1986, с. 37].

Синонімічні відношення встановлюються щонайменше між двома лексичними одиницями. Так, А.П. Євгенєва наголошує на тому, що синонімом у повному розумінні цього слова слід вважати таке слово, яке визначилося стосовно свого еквівалента (іншого слова з тотожним або максимально близьким значенням) і може бути протиставлене за відтінком у значенні, експресивно-емоційним забарвленням, стилістичною маркованістю, сполучуваністю. Ступінь синонімічності тим вищий, чим більше спостерігається контекстів, в яких слова можуть замінити одне одного.

Звідси, синоніми визначаються як усталені в мовному вжитку, різні за звуковою формою пари або ряди лексичних одиниць, що належать до однієї частини мови і характеризуються семантичною спільністю, а також частковою взаємозамінністю.

1.2.2. Класифікація синонімів

Аналізуючи лексичні синоніми, необхідно систематизувати їх на основі певних принципів, розкласифікувати за обґрунтованим критерієм чи критеріями на групи, в межах яких спостерігався б той чи інший підхід.

Серед наукових праць, в яких досліджувалася проблема поділу синонімів, найбільш відомими є роботи В.С. Ільїна, Л.С. Паламарчука, О.О.Тараненка, Л.А. Лисиченко, В.В. Виноградова, Р.О. Будагова, Д.М. Шмельова, Ю.Д. Апресяна, Л.П. Неманежиної, С.Г. Бережана та ін.

У лінгвістиці неодноразово зверталась увага на складність семантичних відношень між синонімічними одиницями. Маючи спільне загальне значення, синоніми можуть відрізнятися один від одного додатковими відтінками, мати неоднакові чи, навпаки, однакові корені, різну темпоральну характеристику, не збігатися в належності до стилів мовлення, давати різну емоційну оцінку позначуваному. Наявністю в кожній синонімічній парі декількох різних характеристик і пояснюється те, що всі спроби створити детальну класифікацію синонімів ще й досі не мають успіху.

Серед схем, що допомагають зробити класифікацію синонімічного матеріалу, визнаною стала класифікація, в основі якої лежить поділ синонімів за характером додаткових значень. Виокремлюють ідеографічні (за іншою термінологією, семантичні, поняттєві, логічні) синоніми, які відрізняються один від одного смисловими відтінками, і стилістичні, або стильові, емоційно-експресивні синоніми, диференціююча функція яких реалізується в плані функціонально-мовному або емоційно-оцінному. При цьому ідеографічні синоніми розглядаються як стилістично нейтральні, а стилістичні, відповідно, як такі, що належать до різних функціональних стилів мови.

На противагу цьому, І.В. Арнольд вважає, що умовою ідеографічної синонімії є належність слів-синонімів до однієї стилістичної сфери, а умовою неідеографічної синонімії – належність до різних стилістичних сфер.

Отже, при класифікації синонімів релевантним є не протиставлення стилістичних синонімів нестилістичним, бо всі синоніми так чи інакше

стилістичні, а протиставлення синонімів стилістично однорідних (ідеографічних) стилістично різнорідним (неідеографічним) [Арнольд, с. 47–48].

У дисертації підтримується концепція, згідно з якою семантичні синоніми є стилістично нейтральними, а стилістичні належать до різних функціональних сфер.

Отже, семантичні синоніми об'єднують стилістично нейтральні слова/ ЛСВ, які відрізняються семантичними компонентами значення. Стилiстичні синоніми – семантично еквівалентні лексичні одиниці, які вживаються в різних функціональних стилях, відрізняються функціонально і неоднаковою емоційно-оцінною забарвленістю.

На категоричність такого різкого розмежування синонімічних одиниць (семантичні і стилістичні) вказує багато науковців. Зокрема, А.П. Євгенєва зазначає, що фактичний матеріал доводить неможливість проведення межі між тими й іншими, зараховуючи одні лише до стилістичних, а інші лише до ідеографічних. Дослідниця підкреслює, що найбільше синонімів служить і стилістичним, і смирним цілям, часто виконуючи і ту й іншу функції одночасно [Євгенєва, 1971, с. 11]. Отже, виокремлюють ще групу семантико-стилістичних синонімів, які характеризуються стилістичними відмінностями, смисловими відтінками, експресивністю.

У сучасному мовознавстві поділ синонімів на семантичні, стилістичні, семантико-стилістичні вважається традиційним.

У різних авторів ця класифікація набуває трохи іншої модифікації. Так, Л.А. Лисиченко поділяє синоніми на логічні, стилістичні та емоційні відповідно до трьох аспектів характеристики слова. Окрім того, автор наголошує, що це загальний поділ, і в межах кожної з груп виділяє підгрупи [Лисиченко, 1997, с. 75–79].

Е.М. Береговська в статті “Об определении и классификации синонимов” пропонує взяти за основу поділ синонімів на абсолютні, ідеографічні, стилістичні та ідеографо-стилістичні. І так само, як Л.А. Лисиченко, вважає, що ця класифікація створена за дуже загальною схемою, щоб нею було зручно оперувати, аналізуючи синоніми. Тому дослідниця вважає за необхідне доповнити згадану класифікацію переліком усіх відомих ознак синонімів. Таких ознак вона налічує двадцять чотири [Береговская, 1962].

Частина мовознавців (Т.Г. Винокур, А.О. Брагіна) уточнюють, диференціюють поняття стилістичної синонімії, розмежовуючи міжстильову (екстенсивну) і внутрішньостильову (інтенсивну) синонімію: “...Термін “стилістичні синоніми” надто невизначений, треба розрізняти синоніми міжстильові і синоніми внутрішньостильові” [Винокур, 1975 с. 57]. При цьому дослідники відзначають, що міжстильові ряди синонімів представлені в мові переривчасто, тобто окремими групами. Вони неповні й нерівноцінні в плані відображення основних функціонально-стильових різновидів мови. Навпаки, внутрішньостильова синонімія є системнішою. Вона характеризується експресивною і функціональною однорідністю; члени таких синонімічних рядів

виявляють тенденцію до сумісного, синтагматично пов'язаного вживання в мовленні.

У нашому дослідженні групи міжстильових і внутрішньостильових синонімів не виділяються. Щодо думки про необхідність виокремлення з групи стилістичних синонімів експресивних, або емоційно забарвлених, вважаємо, що емоційно-оцінні відтінки накладаються на стилістичні відмінності слів, бо різна стильова віднесеність маркованих лексичних одиниць у мові є основою відповідної позитивної чи негативної оцінки, а тому виокремлюємо одну групу стилістичних синонімів.

В.Є. Салькова будує свою класифікацію синонімів на різних видах значень слова. Дослідниця виокремлює слова, що синонімізуються: 1) у своїх прямих значеннях; 2) у системних другорядних значеннях; 3) в узуальних другорядних значеннях; 4) у контекстуальних значеннях. Автор наголошує, що класифікація синонімів можлива лише в межах ряду. Вона також вважає, що на основі цієї концепції доцільно послідовно розрізняти однорідні синонімічні ряди – за одним видом значення і неоднорідні – за різними видами значення [Салькова, 1971].

Поділ синонімів може здійснюватись і за ознакою спільності кореня. Виокремлюють різнокореневі та однокореневі синонімічні одиниці.

За характером і ступенем синонімічних відношень виокремлюють загальномовні й індивідуальні (оказіональні) синоніми. В основі розмежування лежить ступінь контекстуальної залежності слів-синонімів.

Загальномовні синоніми сприймаються мовцями поза будь-яким контекстом. До цього розряду належать слова, вжиті з прямим чи переносним значенням, якщо останнє закріпилося за словом у загальнонародному вжитку і фіксується словниками.

Контекстуальні синоніми виникають унаслідок семантичного зближення різних за значенням слів, що виконують у межах конкретного контексту ту саму семантичну функцію. В.В. Виноградов пише: “У мовній системі смислова сутність слова не вичерпується властивими йому значеннями. Слово здебільшого містить у собі вказівку на суміжні ряди слів і значень. Воно насичене відображенням інших ланок мовної системи, виражаючи відношення до інших слів, співвідносних чи пов'язаних з його значенням” [Виноградов, 1977, с. 165]. Характерними ознаками синонімів цього типу є чітко виражена контекстуальна зумовленість і закріпленість, одиничний характер семантики, невідтворюваність, тобто обмежене вживання і відсутність у словнику.

Контекстуальні синоніми завжди становлять периферію синонімічного ряду. Хоча тут варто навести слова В.С. Ващенко про те, що не слід випускати з поля зору контекстуальні значення, бо вони не обов'язково сингулярні чи оказіональні. Більшість із них теж набуває певної стабільності у вжитку та узвичаюється, відстоюється в процесі мовлення як узуальної одиниці. Певні випадки контекстуальних значень стають згодом типовими фактами синонімічної лексики [Ващенко, 1968, с. 12].

Характеристика синонімії як семантичного явища пов'язана з визначенням статусу мовної і мовленнєвої синонімії. “Одне з основних методологічних правил при вивченні синонімічних одиниць мови є розрізнення мови і мовлення [Гречко, 1987, с.12]. Виокремлюють: 1) синоніми, які належать мові; 2) синоніми, які належать мовленню, і 3) синоніми, які належать і мові, і мовленню [Арнольд, 1973].

Як зазначає І.В. Арнольд, словникова одиниця належить мові і не належить мовленню, якщо вона в цей час не є загальноживаною в будь-якому одному традиційному (словниковому) значенні, але може водночас функціонувати з цим значенням у тому чи іншому стилі мови; і разом з тим, будемо вважати, що словникова одиниця належить мовленню і не належить мові, коли вона в якомусь нетрадиційному, не зареєстрованому словником значенні є широко вживаною в мовленні. Синоніми, які належать мові і мовленню, – це все те традиційне, що існує в мові і відтворюється в мовленні.

В українському мовознавстві при вивченні лексичної синоніміки художніх творів традиційно виробився поділ синонімів за такими принципами: 1) за характером і ступенем синонімічних відношень; 2) за характером додаткових значень. Функціонально-семантичний аналіз синонімів, дібраних з творів Івана Багряного, також здійснюється на основі цієї класифікації. Виокремлюються загальномовні й оказіональні (контекстуальні) синонімічні одиниці. З-поміж загальномовних синонімів виділяються семантичні, стилістичні й семантико-стилістичні.

1.2.3. Структура синонімічного ряду

Природним способом існування будь-яких лінгвістичних елементів, зазначає Г.С. Щур, є їх групування [Щур, 1974]. У сучасній лінгвістиці існування синонімів як певної сукупності є загальноновизнаним. Але в розумінні самої синонімічної сукупності спостерігаються значні розбіжності.

Синхронний характер синонімії змушує багатьох дослідників уявляти впорядкування синонімічних одиниць у вигляді ряду. Ця проблема має в мовознавстві декілька вирішень. У більшості випадків сукупність синонімів ототожнюється з рядом, який традиційно розуміють як ланцюг близькозначних слів (замкнений у концепціях Б.В. Горнунга, Л.П. Неманежиної та ін., незамкнений – у С.Г. Бережана, А.О. Брагіної та ін.).

Розбіжності між дослідниками полягають також у тому, що одні відмовляють синонімічному ряду в системності, а інші – навпаки, вважають, що синонімічний ряд – це мікросистема, передусім, у синонімічній лексико-семантичній підсистемі і загальній системі мови. Системність синонімічного ряду визнає М.П. Палевська, яка зазначає: “Синонімічний ряд – це мікросистема в лексичній системі і загальній системі мови. Специфічність цієї мікросистеми полягає в позначенні того самого явища об'єктивної дійсності” [Палевская, 1964, с. 62].

Існує декілька спроб розв'язання цих проблем. Наприклад, С.Г. Бережан пропонує розглядати синонімічний ряд, по-перше, не як ланцюг, в якому синоніми пов'язані “один через інший” (що, на його думку, не відповідає дійсності), а як цикл, в якому одиниці пов'язані “кожна з кожною”. По-друге, необхідно впроваджувати бінарний розгляд синонімів як найдоцільніший з погляду семасіологічного аналізу, бо синонімічність можна визначити лише шляхом послідовного зіставлення пар слів у їхніх ЛСВ. При розумінні ряду як циклу відпадає потреба в домінанті [Бережан, 1973].

Ряд як спосіб організації синонімічних одиниць заперечує Н.П. Романова. На її думку, синонімічна сукупність являє собою пучок. Дослідниця наголошує на тому, що ряд – це множинність елементів, які розташовуються в певній послідовності. У синонімічній групі такої послідовності немає, бо елементи виходять з однієї точки. Структура синонімічних пучків може ускладнюватися наявністю двох або більше лексем в одній точці, тобто абсолютною синонімією [Романова, 1970, с. 54].

Л.О. Новиков розглядає синонімічну сукупність як парадигму (системно-структурне поєднання одиниць за інтеграційними ознаками) слів (ЛСВ), які ідентифікуються шляхом встановлення їхньої подібності й відмінності з домінантою [Новиков, 1982, с. 229].

Наголосимо, що синонімічні групи, побудовані за різними моделями, як правило, неоднорідні за кількістю елементів, що входять до них, і за характером відношень між цими елементами всередині синонімічної групи.

Так, С.П. Денисова, аналізуючи різні погляди на спосіб організації синонімічних одиниць, доходить висновку, що в лексичній системі існує декілька видів синонімічних групувань, які мають різну структуру, визначаються за специфічними кількісно-якісними параметрами залежно від інваріантного/інтеграційного або варіантного/диференційного рівня абстракції [Денисова, 1996, с. 76].

Як і більшість дослідників, ми послуговуємося терміном “синонімічний ряд”. Синонімічні ряди можуть бути простими, тобто являти собою сукупність елементів, розташованих у певній послідовності, наприклад, градаційний ряд. Але вони можуть бути і складними, коли в їхніх межах виступають підгрупи одиниць, пов'язаних між собою конкретнішими ознаками, та підгрупи із загальними ознаками. З цього приводу В.С. Ващенко пише, що взаємини між окремими словами та підгрупами в складі одного широкого ряду можуть виявляти своєрідну синонімічну суурядність або підрядність [Ващенко, 1968, с.14].

Виходячи з того, що компоненти синонімічного ряду повинні мати необхідні й достатні ознаки синонімії – семантичну спільність, функціональну еквівалентність, поняттєву спільність, – робимо висновок, що синонімічний ряд як засіб організації мовних елементів являє собою структуру, яка будується на основі спільних сем чи семи, що наявні в кожному члені цього ряду (інтеграційні), на спільному цільовому призначенні і спільних екстралінгвістичних ознаках.

Специфіка інтеграційних сем полягає в тому, що вони є об'єднуючими в межах певної лексико-семантичної групи. Щодо лексичних організацій вищого рівня вони виступають розрізнявальними.

Розглядаючи синонімічний ряд як основний вид лексико-семантичних груп, А.І. Кузнецова підкреслює, що, окрім ЛСГ із узагальнюючим словом, можуть бути такі лексико-семантичні об'єднання, в яких слова, що мають спільне загальне значення, варіюють його стилістично або ідеографічно [Кузнецова, 1963, с. 44]. Отже, лексеми в межах ряду характеризуються різним семантичним і стилістичним спектром, різноманітними конотаціями, окрім того – неоднаковою частотністю, сполучуваністю і ступенем маркованості компонентів.

З погляду розрізнявальних ознак синонімічні ряди бувають поняттєвого (семантичного) змісту (вони складаються з вихідного слова логіко-поняттєвого типу і з таких самих співвідносних); стилістичного, емоційно-експресивного змісту; змішаного, комплексного типу (з вихідним словом, здебільшого, поняттєвого типу та подальшими складними стилістичними й семантичними розгалуженнями).

Компоненти синонімічного ряду не є однорідними. Його організуючим центром виступає домінанта. Роль домінантного слова/ЛСВ чимось аналогічна ролі основного значення у внутрішньослівній семантичній парадигмі багатозначного слова [Кузнецова, 1986, с. 126].

Для позначення цієї одиниці використовуються інші терміни: “опорне слово” (А.П. Євгенєва, В.В. Виноградов, В.І. Кодухов), “стрижневе слово” (Л.С. Паламарчук, В.О. Сиротіна), “заголовне слово” (Й. Філіпець), “реєстрове слово” (П.М. Деркач), “слово-показник” (Л.А. Булаховський, Г.М. Колесник, А.Т. Бевзенко).

Синонімічний ряд утворює таку структуру, в якій кожне із слів має спільну сему з іншими словами, тобто вони перехрещуються одне з одним. У таких структурах важко визначити головне слово (домінанту), бо значення слів часто бувають рівнозначними. Можливо, цим пояснюється те, що в сучасних дослідженнях із синоніміки немає одностайності щодо проблеми виділення домінанти.

У науковій літературі висловлюється думка про рівність усіх членів синонімічного групування, а відповідно, і неможливість виділення слова-показника в його межах [Горнунг, 1965, с. 98]. Така точка зору знаходить підтримку й у праці С.Г. Бережана “Семантическая эквивалентность лексических единиц”.

Іншого погляду дотримується Е.В. Кузнецова, яка наголошує, що елементи синонімічного ряду не є рівнозначними. Серед них виділяється домінанта, з якою співвідносяться всі інші члени ряду [Кузнецова, 1989, с. 128].

Поширення набула й концепція М.П. Палевської, згідно з якою не в усіх синонімічних рядах можна виділити домінанту. Ідеться про ряди синонімів, компоненти яких є стилістично нейтральними, але характеризуються найрізноманітнішими відтінками основного значення. “Тут нелегко, а інколи і

неможливо, – наполягає дослідниця, – виділити слово, що найчіткіше передавало б загальне значення слів усього ряду, тому його (значення) краще виділити описово, тим більше, що й сама домінанта, як і будь-яке інше слово, потребує пояснень і тлумачення” [Палевская, 1964, с. 103].

О.О. Ткаченко звертає увагу дослідників на те, що існують такі синонімічні ряди, в яких за ознакою частотності необхідно виділяти дві домінанти: коли центральне слово й один з експресивних синонімів конкурують між собою [Ткаченко, 1989, с. 57].

У дисертації підтримується думка тих мовознавців, які вважають, що виділення домінанти є характерною ознакою будь-яких інтеграційних континуумів [Денисова, 1996, с. 70].

У межах синонімічного ряду синоніми протиставляються один одному за диференційними ознаками, а пов’язуються з домінантою – за інтеграційними. Звідси, домінанта визначається за елементами, спільними для синонімічного ряду, а не відмінними. Наявність такої одиниці в структурі ряду дає змогу проводити порівняльний аналіз компонентного складу значення синонімів, установлювати межі синонімічного ряду.

Домінанта має відповідати таким вимогам: 1) це слово з найпростішою семантичною структурою; 2) значення домінанти цілком (або значною своєю частиною) входить до складу кожного з членів синонімічного ряду; 3) слово стилістично не марковане; 4) слово не може бути темпорально обмежене; 5) слово може заступати в різних контекстах будь-який член синонімічного ряду [Лисиченко, 1997].

Отже, домінанта – це слово, яке має в ряді найзагальніше значення, є найуживанішим, володіє широкою сполучуваністю і характеризується нульовою стилістичною маркованістю.

Загалом приймаючи таке розуміння домінанти, ми все-таки схиляємося до того, що навіть у найпростіших рядах домінанти можуть відрізнитися від інших синонімів “позитивною семантичною своєрідністю” [НОСС, 1995, с. 73], тобто містити в собі семантичні компоненти, яких немає в інших синонімів ряду, а також до того, що в окремих синонімічних рядах стилістичного, експресивно-емоційного змісту роль домінанти може виконувати, хоч і найменше, але слово стилістично забарвлене.

За характером зв’язку між словами виділяється два простих типи структури синонімічного ряду: синонімічний ланцюг і синонімічне гніздо [Лисиченко, 1997].

Синонімічний ланцюг становлять слова, пов’язані між собою відношенням градації. Синонімічний ланцюг утворюють такі смислові типи синонімів: а) ідеографічні синоніми, що відрізняються різним ступенем вияву ознаки, дії чи властивості; б) стилістичні синоніми, що відрізняються оцінним елементом.

Кожний член синонімічного ланцюга пов’язаний не тільки з домінантою, а й з суміжними словами. Слова синонімічного ланцюга менш обмежені у взаємозаміні, ніж в інших типах синонімічних груп.

Члени синонімічного ряду становлять синонімічне гніздо, якщо кожний синонім пов'язаний безпосередньо з домінантою; у зв'язки між собою члени такої групи вступають опосередковано через домінанту. Слова-складники таких рядів складним чином перехрещуються одне з одним. Здебільшого вони розрізняються одразу кількома компонентами.

Існують такі синонімічні ряди, що об'єднують і значення, пов'язані як синонімічний ланцюг, і значення типу синонімічного гнізда. У таких синонімічних рядах семантична близькість для одних пар синонімів більша, а для інших – менша, унаслідок чого всередині ряду можна виділити групи, а інколи й підгрупи синонімів.

Питання внутрішньої організації синонімічного ряду найтісніше пов'язується з такою проблемою, як встановлення меж синонімічної групи. Складовою цієї проблеми є питання про відкритість/закритість синонімічних мікросистем. Зокрема, визначаючи лінгвістичну природу синонімії, С.Г. Бережан доходить висновку, що синоніми – відкриті мікросистеми, які об'єднують різноманітні елементи словника незалежно від їхніх властивостей [Бережан, 1973].

На противагу цьому, Л.П. Неманежина доводить, що слова, які поєднуються тотожністю понять, утворюють замкнені лексико-семантичні групи. Ми повністю приєднуємося до тих учених, які вважають, що синонімічні ряди являють собою незамкнені, відкриті лексичні групи, що постійно перебувають у русі [Брагіна, 1986]. Це положення заслуговує на особливу увагу при вивченні лексичної синоніміки художніх творів.

Не можемо погодитися з думкою, що неодноразово висловлювалася мовознавцями, про звуження синонімічного ряду рамками “справді синонімічних відношень”. Прихильники такого погляду не вважають синонімічними ті семантично близькі, але територіально, соціально чи темпорально обмежені в уживанні одиниці, які не виявляють між собою безпосередньої взаємодії [Гречко, 1987; Левченко, 1955; Евгеньєва, 1972].

Розуміння синонімічного ряду як відкритої мікросистеми, в якій поєднуються мовні факти в часі, у локальних і соціальних варіантах, дозволяє в системно-структурній організації його елементів вирізнявати центр, ядро й периферію.

Центр становлять найуживаніші, стилістично нейтральні слова, які містять інтеграційну сему в основному значенні. До центральної частини належать також лексичні одиниці, ужиті з переносним значенням, якщо останнє закріпилося за словом у загальнонародному вжитку і фіксується словниками.

Периферія представлена словами найменш частотними у функціональному аспекті. Ідеться про словникові одиниці обмеженого вживання. До них належать, з одного боку, ті слова діалектної й соціальної сфери, що відповідно властиві певним територіальним діалектам і професійним, а також арготичним шарам суспільства, грубопросторічні слова розмовного стилю мовлення. З іншого боку, слова пасивного запасу, які майже не зустрічаються в сучасній мові. Це архаїзми,

неологізми (особливо індивідуально-мовленнєві).

Проте межі між центральною і периферійною частинами не уявляються сталими, незмінними. Тут хочемо навести думку А.І. Кузнецової, яка зазначає, що взагалі чітких меж між словами не існує в жодній лексико-семантичній групі. Слова можуть переходити з групи в групу, а всередині цих підрозділів – з однієї підгрупи в іншу, оскільки загальна тенденція розвитку слів така: з периферійної частини вони спрямовуються в центральну [Кузнецова, 1963].

Серед основних змін, які відбуваються в синонімічних рядах, дослідники – особливо ті, що вивчають синонімію не лише на рівні синхронії, а й діахронії – називають семантичну диференціацію, конкуренцію, аналогію. Наводимо їх у викладі Л.А. Лисиченко.

Синонімічна диференціація полягає в тому, що в процесі розвитку семантики двох синонімічних слів відбувається розмежування значень. У результаті синонімічної диференціації один із синонімів може спеціалізувати своє значення і втратити синонімічні зв'язки з цією групою слів.

Синонімічна конкуренція полягає в тому, що з двох синонімічних слів одно поступово звужує межі свого функціонування і нарешті залишається в діалектному мовленні або в словнику літературної мови тільки як слово з експресивно-синонімічним значенням, або ж зовсім виходить з ужитку.

Унаслідок синонімічної аналогії всі члени синонімічної групи прибирають на себе значення, властиве спочатку одному з слів [Лисиченко, 1997, с. 98 – 99].

Отже, усе викладене вище ще раз підтверджує думку про неможливість абсолютних меж для синонімів. За словами А.О. Брагіної, межі постійно порушуються взаємодією синхронії і діахронії, є залежними від усе більшого впливу науки й техніки на щоденне мовлення і розширюються потребою експресивної виразності і стилістичного різноманіття [Брагіна, 1974, с.50–51].

Отже, синонімічний ряд визначаємо як багатокомпонентну, відкриту, структурно організовану одиницю лексичної системи мови. Кожне окреме слово всередині ряду пов'язане з іншими інтеграційною семою й одночасно відрізняється від інших унікальністю своєї семної структури, складом тих компонентів, які становлять їхній зміст. З одного боку, слова пов'язані одне з одним, з іншого – протиставлені. Отже, синонімічні ряди репрезентують семантичні розбіжності інтеграційного типу.

Обсяг синонімічного ряду визначається кількістю елементів, для яких характерна певна інтеграційна ознака (сема).

До синонімічного ряду, крім постійних і контекстуальних однолексемних синонімів, належать еквіваленти слова – сполучення слів (серед них перифрази, ідіоми та інші типи фразем), речення за умови їхньої співвіднесеності з лексемами мови на основі спільних структурно-семантичних властивостей.

Синоніми всередині ряду організуються так, щоб лінійне розташування відображало ступінь семантичної подібності синонімічних одиниць. При цьому спочатку подаємо загальнономвні синоніми, серед яких виокремлюються групи семантичних, стилістичних, семантико-стилістичних синонімів. Після

загальнономовних наводяться okazіональні синоніми. Принцип їх розташування – від більш звичного загальнономовного переносного вживання слова до несподіваного, індивідуально-авторського [Бевзенко, 1972, с. 14].

На практиці при побудові синонімічного ряду, зокрема із складною структурою, не завжди вдається дотримуватися такого принципу розташування синонімів. У такому разі групуємо синоніми в окремі підгрупи за спільністю уточнювальної функції, враховуючи смислову чи стилістичну градацію.

2. ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ ДІЄСЛІВНИХ СИНОНІМІВ

Як відзначається в спеціальній літературі, з-поміж усіх частин мови дієслова найбільш схильні до утворення системних зв'язків, особливо синонімічного типу. Зокрема, Л.А. Булаховський називає дієслово серед лексико-граматичних категорій, що мають найбагатшу синоніміку [Булаховський, 1955, с.37].

Дієслово в українській мові характеризується змістовою місткістю (семантична структура дієслів, порівняно з іншими частинами мови, є найскладнішою), динамічністю, виразністю, здатністю конкретно передавати особливості руху, розвитку життєвих явищ.

Характерна особливість специфіки дієслів полягає в тому, що вони називають процеси, які розгортаються в часі і просторі. Г.О. Винокур,

досліджуючи дієслово як семантичну категорію, однією з найістотніших ознак цієї частини мови називає оповідну функцію. Дієслівна лексика не лише передає значення дії, розкриваючи зміст повідомлення, а й, що дуже важливо, розповідає – так би мовити, показує, – як розгортається сам процес тієї дії, про яку йдеться у повідомленні [Винокур, 1928, с.75].

Надзвичайно широким є стилістичний діапазон дієслів в українській мові – від високої лексики старослов'янського походження до дієслів просторічних та діалектних. Специфіка роману як жанру не обмежує і не звужує можливостей охоплення всіх синонімічних багатств загальнонародної мови. За словами М. Бахтіна, передумовою справжньої романної прози є внутрішнє (стильове) розшарування мови, її соціальна різномовленість та індивідуальне різноголосся [Бахтин, 1972].

Мовознавці наголошують на тому, що в структурі дієслівної лексеми часто важко (а іноді й неможливо) розрізнити лексичний і граматичний компоненти. Насамперед це стосується видової семантики дієслова. З цього приводу В.В. Виноградов пише: “Категорія виду є ареною боротьби і взаємодії граматичних і лексичних значень” [Виноградов, 1972, с.395]. Тому, можливо, досі немає єдиної думки як щодо характеру цієї дієслівної категорії в цілому, так і щодо змісту відмінностей між корелятами, які її формують. Унаслідок цього в синонімічних словниках, різних дослідженнях з лексичної синоніміки існує два способи подання синонімічного матеріалу. Згідно з першим, дієслова доконаного і недоконаного видів, що мають однакове лексичне значення, розглядаються в межах одного синонімічного ряду. Згідно з другим, ті самі дієслова групують у різні синонімічні ряди.

У нашому дослідженні спираємося на думку В.В. Виноградова, який вважає, що видові відмінності між співвідносними дієсловами мають суто граматичний характер. Маючи спільну лексичну основу, вони функціонують як корелятивні форми одного слова, що в усіх випадках слововживання співвідносяться одна з одною [Виноградов, 1972]. Отже, дієслова доконаного і недоконаного видів, які мають те саме значення, розглядатимуться в одному синонімічному ряді.

Виклад дієслівної синоніміки здійснюється за тематичними групами, що об'єднують у собі синонімічні ряди.

2.1. Синоніми на позначення інтелектуально-аналітичної діяльності людини

У цьому розділі розглядається 7 синонімічних рядів: думати (44), зрозуміти (18), розумітися (4), виснувати (4), пояснювати (10), згадувати (12), мріяти (4).

2.1.1. Синонімічний ряд із домінантою “думати”

Для вираження людської здатності пізнавати та осмислювати дійсність Іван Багряний використовує такі синоніми. Загальномовні семантичні: **думати, міркувати, мислити, гадати, припускати, обмірковувати, роздумувати, прикидати, зважувати**. Загальномовні семантико-стилістичні: **розважати,**

розсуджати, думати-думати, думати думу (думи), сушити голову, ламати голову, прийти в голову, приходить думка, думка народжується, в голові майнуло (мелькнуло), перебігає думка, не класти в голову, стукнути в голову, думка кружляє, рояться думки, снувати думки (думку), думки плутаються. Оказіональні: стрелити в голову, думки блукають, думки товчуться, думки вовтузяться, думи пливли, ворухнулася думка, кружляти *навколо чогось*, голову розсаджує вир думок, пекти мозок, мізок гуготить в шаленому русі, крутиться вир думок, обертати в голові (під черепною покришкою, під нахмуреними бровами), бути серцем десь, розум постав проти серця.

Наведені синоніми відрізняються один від одного за такими основними ознаками: 1) характер здійснення мислительної дії; 2) інтенсивність і глибина дії; 3) тривалість; 4) участь волі у виникненні думки; 5) відносна частка впевненості й припущення у складі думки; 6) характер ситуації, що є предметом думки; 7) стилістичний компонент.

Подальший аналіз компонентів значення слів/ЛСВ здійснюється за допомогою методу опозицій.

Слово-домінанта синонімічного ряду **думати** найчастіше вживається в досліджуваних романах на позначення аналізованого поняття. Це дієслово лише називає поняття, не конкретизуючи його суті, є найзагальнішим і емоційно нейтральним словом. Проте за допомогою лексичних конкретизаторів **думати** може вказувати на напружену, інтенсивну, глибоку, тривалу тощо інтелектуальну дію. Виявляємо **думати** як у мові автора, так і в мовленні персонажів: *Заплющивши очі (бо вони тут були йому ні до чого), Андрій сидів і думав* (с. 242)¹. [Андрій Чумак:]– *От і добре... Так от я так і думаю, як ті всі мільйони “класових ворогів”. Тобто я думаю й дивлюся на речі так, як мільйони людей* (III, с. 166).

Домінанта **думати** – “розмірковувати над чим-небудь” [СУМ, т. 2, с. 434] позначає мислительний процес, що постійно здійснюється у свідомості людини. Результатом такої діяльності є думки, що за своїм змістом можуть бути найрізноманітнішими. Процес **думати** має здебільшого мимовільний характер. Він набуває довільного характеру, коли скеровується якоюсь спеціальною метою: *Сидить і думає, як би його чимсь спровокувати, щоб він показав донос!* (III, с. 439)

Значення синоніма **міркувати** – “заглиблюватися думками в що-небудь” [СУМ, т. 4, с. 746] – порівняно з **думати** уявляється більш специфікованим. Ці два синоніми відрізняються один від одного тим, що **міркувати** позначає розумову дію, під час якої до уваги беруться різні думки й мотиви, що в кінцевому результаті має привести до логічно обґрунтованого судження. Наприклад: *Сластьон довго міркував над цією “вказівкою”, посміхаючись іронічно й з досадою* (с. 88)². Процес **міркувати**, як правило, є довільним, бо скеровується якоюсь проблемною ситуацією чи завданням: *Часом Піфія робила павзу, забувши, очевидно, прізвище, тоді в’язні починали нервово хвилюватися: “Напевно, бачить, вражий син, та й міркує, кому б саме таку гарну пайку приректи* (I, с. 100).

Зі значенням “міркувати, зіставляючи явища об’єктивної дійсності і роблячи висновки” [СУМ, т. 4, с. 718] уживається синонім **мислити**. Наприклад: [Донець:] – *Гм. Ви, я бачу, втрачаєте дедалі більше здібність мислити логічно* (III, с. 353). Відмінність дієслова **мислити** від інших синонімів цього ряду полягає насамперед у тому, що це слово не лише позначає властивість людини пізнавати світ, розкривати зв’язки явищ об’єктивної дійсності, їхню суть, їхні закони, а й указує на найвищий ступінь розвитку цієї властивості, тобто, за словами Г.М. Колесника, позначає високоінтелектуальне думання [Г.М. Колесник, 1965, с. 25]. Аналіз усіх контекстів, в яких Іван Багряний використовує це дієслово, дає підстави твердити таке. **Мислити**, на відміну від **думати**, **міркувати**, **гадати**, **припускати**, містить вказівку на дуже високі розумові, інтелектуальні здібності суб’єкта: *Тільки тут верхами були кримінальні злочинці й душогуби, соціальні покидьки, трактовані владою, як “соціально близькі”, лиш “трішечки зіпсовані”, низами ж була вся решта – вчені, професори, інженери, взагалі все, що інтелектуально розвинене, здібне мислити, здібне до творчості й політичної акції...* (III, с. 377). **Мислячи**, особа обробляє інформацію, як правило, теоретичного, а не побутового, житейського характеру. Якщо **думати**, **міркувати**, **гадати**, **припускати** – це розумові процеси, притаманні всім людям, то здатністю **мислити** володіє далеко не кожна людина: *Він [про театр] живе їх тим, чим живе людей, здібних мислити й відчувати, книга помежи рядками* (I, с. 81).

Акт думання, коли детально розглядається, розбирається що-небудь, письменник позначає префіксальним синонімом **обмірковувати**. Наприклад: *Він має змогу тверезо все обмірковувати. І от він обмірковує* (III, с. 245).

Дієслово **роздумувати** означає “багато і напружено думати, міркувати” [СУМ, т. 8, с. 673]. Наприклад: *Після цього наглядач був, як то кажуть, мов шовковий, а Андрій роздумував над тим, що цей засіб варто покласти в свій арсенал оборони і то не супроти наглядачів, а вище* (III, с. 279).

Обидва префіксальних синоніми **обмірковувати** і **роздумувати** мають інтенсивніше, сильніше виявлення ознаки дії, ніж споріднені з ними безпрефіксні синоніми.

Синонім **гадати**, що має значення “думати, розмірковувати, міркувати” [СУМ, т. 2, с. 10], письменник використовує для відтворення ситуації, в якій людина постає перед необхідністю розв’язання якоїсь проблеми. Проблема, яка загалом є зрозумілою для особи, містить щось таке, що його не можна одразу з’ясувати. Для того, щоб розв’язати проблему, суб’єкт повинен знайти спосіб, шлях. Ідея способу виникає у вигляді здогадки, припущення. Часто людина сумнівається, що знайдений нею спосіб вирішення є правильним, і починає шукати інший. У досліджуваних творах І. Багряний уживає **гадати** лише для уточнення іншого, близького за значенням дієслова, підсилюючи й увиразнюючи при цьому поняття, означуване цими синонімами. Наприклад: *Одначе натрапили на величезну трудність – як же тепер розібрати, де кості радянські, а де кості контрреволюційні, всіляких “бандитів”! Думали, гадали, та так і покинули... А може й досі десь думають ще та гадають* (I, с. 180).

ССУМ засвідчує дієслово **припускати** як синонімічне до **вважати** і не включає його до складу синонімічного ряду з домінантою **думати**. Ми схильні вважати, що слово **припускати** перебуває на межі названих синонімічних рядів. У дисертації цей синонім розглядається у складі синонімічного ряду "думати", бо він не тільки позначає кваліфікацію об'єкта в змісті думки про нього, а й указує на процесуальність. Дія **припускати**, як правило, ґрунтується на неповних або недостовірних знаннях. Продуктом **припускати** є думка-здогадка, не підкріплена достатніми фактичними даними. Суб'єкт **припускати** часто усвідомлює, що його думка, судження можуть бути далекими від істини. У досліджуваних творах Івана Багряного **припускати** вживається переважно в заперечних конструкціях. Наприклад: *А ті, кого беруть "з речами" – йдуть або на етап, або до іншої тюрми, або до камери смертників; ніхто тільки всерйоз не припускає, щоб хтось міг іти на волю, – те зовсім неможливе з низки причин...* (III, с. 127).

Коли треба відтворити процес міркування, під час якого суб'єкт порівнює чи зважує щось, автор користується дієсловом **прикидати**. **Прикидати** має довільний характер, бо скеровується спеціальною метою зіставити два чи кілька наочних чи уявних об'єктів, суспільних явищ тощо в певному відношенні; встановити переваги й недоліки чогось. Багряний уживає це дієслово для уточнення й підсилення значення попереднього синоніма. Наприклад: *А тим часом ти все добре обміркуй і прикинь* (III, с. 275).

Ужите з переносним значенням дієслово **зважувати** означає всебічно, ретельно розглянути всі деталі й обставини, за яких має відбутися певна подія. Наприклад: *Дивився бистрим оком на страхітне людське звалище й зважував, чи дасть він з ними всіма раду* (III, с. 64).

Група семантико-стилістичних синонімів представлена рідко вживаним у сучасній українській літературній мові дієсловом **розважати**, просторічним синонімом **розсуджати**, емоційно-експресивним **думати-думати**, а також цілим рядом фразеологічних одиниць, які відтворюють найрізноманітніші відтінки перебігу мислительної дії.

Стилістично марковані одиниці порівняно з нейтральними характеризуються більшим обсягом інформації внаслідок того, що мають складнішу структуру. За твердженням Л.О. Новикова, такі одиниці читач не лише розуміє (інтелектуальний бік), але й переживає (емоційний бік), тобто стилістично забарвлені слова виконують не тільки номінативну функцію, а й "оцінну" [Новиков, 1982, с. 103].

Семантико-стилістичний синонім **розважати** – "всебічно зважувати, обмірковувати що-небудь" [СУМ, т. 8, с. 621] – наближається своїм значенням до семантичного синоніма **роздумувати**. Наприклад: *Зрештою він може й подзвонити... Чого ж... Він може подзвонити куди захоче... Атож... Так розважаючи, Павло знімає рурку ...* (I, с. 60).

Просторічний синонім **розсуджати** означає "думаючи, робити певні висновки; міркувати, роздумувати". Автор вкладає це дієслово в уста начальника НКВД Сазонова, який радить Павлові Гуку не вдаватися до детального й

усебічного аналізу секретної директиви з Москви щодо боротьби з національним ухильництвом в українському комсомолі, а перейти до виконання: *Ти хотів консультації, так от найкращий спосіб використання тієї директиви, це – допомогти мені... І не дуже **розсуджати*** (I, с. 66). У цьому контексті **розсуджати** набуває несхвальної емоційно-оцінної конотації. Уживання **розсуджати** в мовній тканині роману “Маруся Богуславка” стилістично вмотивовано, оскільки слово відбиває особливості мовленнєвої поведінки персонажа.

Двокомпонентна словосполучка **думати-думати** служить засобом експресивного вираження ознаки, її підсилення. Наприклад: *Брати **думали-думали**, що ж буде робити самотою один брат на волі?* (III, с. 224). Повторюючи слово недоконаного виду **думали**, письменник підкреслює тривалість позначуваної інтелектуальної дії.

Тавтологічне словосполучення **думати думу (думи)** – міркувати, розмірковувати над чим-небудь – передбачає нелегкий для суб’єкта мислительний процес. Така інтелектуальна дія носить мимовільний характер; вона виключає будь-які свідомі зусилля суб’єкта – думи з’являються незалежно від його волі. Особливість цього фразового синоніма полягає в тому, що він указує на зміст думок. Це, як правило, важкі в психологічному чи моральному плані життєві явища. Наприклад: *Його напарники грали меланхолійно в карти й переживали пісню, **думали кожен свою думу**, ніхто ані говорив, ані нічим іншим не порушував уваги* (III, с. 381). *Він [штурман] дивиться в далину, як сонце вогненними мечами раниць розгойдану стихію моря, **думає велику й глибоку, як саме море, думу...*** (III, с. 327). Як засвідчують приклади, у досліджуваних творах словосполучення **думати думу (думи)** зазнає певних оказіональних трансформацій. Автор з метою конкретизації, підвищення експресивності й емоційності висловлювання вводить у структуру ФО такі слова, як **свою, велику, глибоку**, а також порівняння **як саме море**.

“Наївна” психологія виділяє мозок, голову як місце локалізації мислення, інтелектуальної діяльності. В українській мові існує чимало словосполучень на позначення дії “думати”, які у своїй структурі містять компонент **мозок, голова**. Активно використовує такі сталі словосполучення Іван Багряний.

Коли треба передати, що суб’єкт, шукаючи розв’язання якоїсь проблеми, напружено думає, розмірковує над чимось, автор залучає фразеологічну одиницю **сушити голову**. Наприклад: *Навчання тюремного телеграфу уперлося в тяжку проблему – проблему приладь для писання, і він, урвавши лекцію, **сушив** над цією проблемою **голову*** (III, с. 299).

З подібним значенням уживається і фразеологічна одиниця **ламати голову**, пор.: *Хоча, сказати по правді, це завдавало надто великого клопоту тільки адміністрації, яка мала з тими транспортними й іншими труднощами **ламати голову**, молодь же не дуже то тим печалилась* (I, с. 144).

Унаслідок того, що думки часто виникають мимовільно, не скеровуються якоюсь спеціальною метою, людина схильна вважати, що вони приходять звідкись ззовні. Таке уявлення відбивається в сталих висловах узуального й оказіонального

характеру **прийти в голову**, **приходить думка**, **пришов щасливий помисл**. Наведені синоніми мають значення “хто-небудь починає думати над чимсь”. Наприклад: *Чи могло **прийти** будівничому в голову, коли він проектував цю тюрму і визначав у ній найгіршу точку, що ця точка, це місце тяжкої покути стане найщасливішим місцем в усій тюрмі і в усій цій споруді на Раднаркомівській? (III, с. 241). При думці, що його будуть за кожним разом відживляти фізично, щоб давити й давити без кінця, аж поки він не обернеться в тварину, на душі ставало тоскно, й знову **приходила думка**, а чи не кинутися-таки йому сторч головою десь в прольот межі сходами... (III, с. 277). В цих чудернацьких пошуках і **пришов щасливий помисл** дівчатам – запропонувати “Марусю Богуславку” (I, с. 84).*

Зі значенням “у кого-небудь з’явилася, виникла думка” функціонують у досліджуваних творах семантико-стилістичні синоніми **народжуються думки** й оказіональний синонім **ворухнулася думка**. Наприклад: *Професор надумо й досить розгублено, і в той же час вибачливо посміхнувся, мовляв, які там ще **думки** можуть **народжуватися** в такій наївній і пустій дівочій голові... (I, с. 35). “А ця подушка й ковдри, напевно, від розстріляних”... – **ворухнулася думка** (III, с. 478).*

Коли треба передати, що хто-небудь раптово подумав про щось, автор користується фразеологізмом **в голові майнуло (мелькнуло)**. Наприклад: ***Майнуло в голові**, що ця зустріч, та ще так химерно випала, – не випадкова; що ця зустріч заважить на всьому її житті та що її химерність символічна (I, с. 55). В рурці зашерехтіло, клацнуло (“зняв, значить”, – **мелькнуло в Петровій голові**) і почувся важкий, набундючений голос (I, с. 170).*

Замість нейтрального дієслова **думати** письменник уживає метафоричний вислів **перебігає думка**, який позначає інтелектуальну дію, під час якої думки швидко змінюють одна одну. Наприклад: *Андрієві раптом **перебігає** химерна й зухвала **думка** (III, с. 442).*

Ситуацію, коли особа навіть не допускає думки про можливість чогось, письменник позначає фразеологізмом **не класти в голову**. Наприклад: *Питав знічев’я, так собі, і навіть і **в голову не клав**, як не клали й інші, що тая красуня ще десь так вплутається в їхнє життя (с. 133).³*

Якщо треба позначити, що в кого-небудь виникла, з’явилася якась думка, автор залучає стале словосполучення **стукнути в голову**, а також трансформований варіант **стрелити в голову**. Наприклад: *...Бо мешканцям якого-небудь Ропаяєвого перевалка **і в голову не стукне**, що їхній перевалок по-новому таки зветься “вулиця Лазаря Кагановича” (I, с. 9).*

У своїх творах письменник широко використовує фразеологічні звороти, в яких семантичним центром виступає слово **думка (думки)**.

Так, синонімічна одиниця **думка кружляє** вказує на те, що хто-небудь постійно, невідступно думає про когось чи щось. Наприклад: *Але над цим **кружляла** рябцем злорадна **думка**, не даючи тому почуттю розгорнутись, довбала його: “Нічого, нічого! Хто підняв палку, нехай спробує її на собі (III, с. 406*

).

Уживання переносно-метафоричних висловів **думки рояться** і **думки товчуться** (оказіональний) сприяє образному відтворенню процесу **думати**. Наприклад: *Ось такі **думки рояться** в моїй голові і ось такі муки роздирають моє міщанське, некомсомольське, дурне серце* (I, с. 113). *Такі **думки** й такі почуття **товчуться** в голові і в серці, випихаючи геть тривогу, скріпляючи душу оптимізмом і снагою незахитаної гордості* (III, с. 145). Ці синоніми підкреслюють, що під час міркування думки з приводу чогось з'являються безперервно, виникають одна за одною.

Зі значенням “обдумувати щось, думати над чим-небудь” [ФСУМ, 1999, т. 2, с. 838] використовується фразеологізм **снувати думки**: *Але Ата не спить, вона **снує** якісь химерні **думки**, нав'язані тією чередою чудернацьких прізвищ...* (I,

с. 267). Якщо в цьому фразеологічному звороті іменник **думки** вживається у формі однини, словосполучення набуває значення – розвивати, поглиблювати якусь думку. Наприклад: *А мати **снувала думку** далі: – Отак, синку. Ти ще повернешся туди, дитино. Ти тут не маєш коріння. Та й не матимеш його тут* (II, с. 71).

Коли треба передати, що хто-небудь утрачає ясність, чіткість мислення (від нервового збудження, напруження і т.ін.), автор уживає фразовий синонім **думки плутались**. Наприклад: *Думки **плутались** у голові, що була немов гарячим оливом налята* (II, с. 48).

Розряд okazіональних синонімів цього ряду представлений багатьма метафорично-образними висловами, що вступають у синонімічні відношення з дієсловом **думати**. Вони, як правило, створені на зразок тих сталих висловів, які вже функціонують у мові. Як показує фактичний матеріал, зміна структури нормативної фразеологічної одиниці спрямована на посилення або уточнення значення звороту. Під час таких лексико-семантичних трансформацій підвищується експресивність фразеологізму, оживає його образ.

Використовуються okazіональні звороти здебільшого в авторському мовленні.

У досліджуваних романах функціонує метафоричний вислів **думки блукають**. Утворений він, очевидно, на базі існуючої фраземи **очі блукають** – “хто-небудь повільно, час від часу оглядає кого-, що-небудь” [ФСУМ, 1999, т. 2, с. 598]. Унаслідок зміни компонента **очі** на компонент **думки** виник новий фразеологічний зворот на позначення інтелектуальної дії: *Лише **трудно сказати, знов таки, чи те презирство зв'язане з читаним папером, а чи може й з тими думками, які блукають незалежно від паперу й ворухатъ юнаковими бровами*** (I, с. 58).

Для відтворення зниження інтенсивності процесу міркування І. Багрянний користується фразовим синонімом **думки вовтузились**: *Думки **ще вовтузились, але важка втома, непереможний сон і спокій підступили і збороли його*** (II, с. 56).

Образний вислів **думи пливли** яскраво відтворює мимовільний, незалежний від суб'єкта характер думання. Наприклад: *Думи **пливли, як плине вода***

в широкому Імані... (II, с. 147).

Напружений, інтенсивний процес мислення, що здійснюється особою, яка перебуває в тяжкому моральному стані, письменник відбиває низкою метафоричних висловів. Наприклад: *Голову їй розсаджує вир думок, одна другої дикіших, одна другої химерніших* (I, с. 209). *В неї не повертається язик висловити те, що їй пече мозок* (III, с. 391). *Лише мізок, перевтомлений мізок, зуготить в шаленому русі, пересягнувши всі грані реального* (I, с. 241). *В Андрієвому мізку крутиться болючий вир думок, обертаючи сліпуче сяйво в веремію кольорів, – він дивиться на сяйво і навіть не намагається вже відводити очей* (III, с. 183). Така напружена інтелектуальна дія забирає в суб'єкта мислення багато фізичних і душевних сил.

Щоб відтворити ситуацію, коли хто-небудь невідступно думає про щось, Багрянний користується синонімом **кружляти навколо чогось**. Наприклад: *Його не лякає тюрма, його не турбує його доля – його турбує й пече це прокляте запитання – “Хто?”. І він кружляє навколо нього все на одному місці, як метелик навколо чадної свічки, обсмалюючи об нього – об це запитання – крила своєї душі* (III, с. 22).

Коли потрібно відтворити, що людина, розмірковуючи над якимсь явищем, аналізує його з усіх боків, використовується словосполучення **обертати в голові**, а також його варіанти (**обертати під черепною покришкою, обертати під нахмуреними бровами**). Наприклад: *Ну, й що ти там в голові обертаєш?* (III, с. 189). *Хлопчина пильно придивлявся до нього своїми великими синіми очима й мовчав, щось шалено обертав під черепною покришкою* (III, с. 348). *Видно було, що начальник зовсім не збирається квапитись і зовсім не читає газети, хоч і як силкується, а щось тяжко обертає під нахмуреними бровами* (III, с. 30).

Якщо треба сказати, що персонаж думає про когось чи щось дороге для нього, але таке, що не стосується ситуації, в якій він перебуває, автор уживає метафоричне словосполучення **бути серцем деінде**. Наприклад: *Спершу Григорій не дослухався туди, бо був серцем деінде – там, під рясним дубом. Воно, те серце, підійшло туди нишком, навшпиньки і стало в головах у тієї насмішкуватої, мов заворожене, не в силі ані ступити, ані піти геть* (II, с. 106).

Відомо, що в наївній картині світу розуму відводиться роль регулятора фізичної, емоційної та мовленнєвої поведінки людини (НОСС, 1995, с. 50). Розум за допомогою сили волі й сумління утримує поведінку особи, її почуття в межах норми. Якщо розум виявляє в поведінці ознаки нерациональності, він віддає розпорядження волі, яка повертає поведінку до норми. Так, ситуацію, коли інтелектуальна оцінка якогось явища не збігається з почуттями суб'єкта, що виникають під час спостереження цього явища (тобто порушується гармонія між розумом і емоціями), І. Багрянний позначає метафоричним висловом **розум постав проти серця**. Наприклад: *Розум постав проти серця: – Галло! Гей ти, дурний шматок м'язів! Що ти ще тут маєш говорити? Май глузд! Чи ти собі здаєш справу, хто ти і що ти? І чи ти рушиш за завтрашній день?* (II, с. 137).

2.1.2. Синонімічний ряд із домінантою “зрозуміти”

Синоніми цього ряду об’єднані на основі спільного основного значення кожного з них – правильно сприйняти зміст, значення, суть чого-небудь.

Для вираження поняття “зрозуміти” Іван Багряний використовує такі синоніми. Загальнономовні семантичні: **зрозуміти, збагнути, розібрати, добирати, розгадати, вгадати, вловити, зорієнтуватися**. Загальнономовні стилістичні: **уторопати (второпати), розшолопати, доглупатися, поінити (понімати)**. Загальнономовні семантико-стилістичні: **змикитити, розкусити, не вкладатися в голову, вхопити тропи**. Оказіональні: **виловити, перетравити головою**.

Синоніми відрізняються один від одного за такими основними ознаками:

1) ступінь розуміння; 2) характер змісту того, що треба зрозуміти; 3) особливий компонент; 4) стилістичний компонент.

Дієслово **зрозуміти** найзагальніше позначає процес, у ході якого змінюється стан свідомості людини внаслідок того, що для неї стає ясным, зрозумілим те, що досі не було таким. **Зрозуміти** вживається зі значенням “сприйняти розумом; проникнути в суть чогось” [СУМ, т. 3, с. 715]. Наприклад: *Вона зрозуміла, що вся ця великодушність награна й що, власне, відбувається дуже тонка й хитра гра, й що над нею нависла велика небезпека* (I, с. 207).

З подібним значенням уживається й синонім **збагнути** – “осягти, зрозуміти, проникнути в суть чогось” [СУМ, т. 3, с. 425]. **Збагнути**, на відміну від **зрозуміти**, передбачає глибоке розуміння чогось, осмислення сутності якогось явища. Наприклад: *Щоб збагнути значення цієї фортеці як слід, до глибини, а зокрема щоби збагнути, чому люди так нетерпляче поглядають на зачинені двері й заплющені очі цієї сіро-сталевої й блідо-зеленої цитаделі, треба заглибитися дужче в сказане натяком...* (I, с. 80) – тут ідеться про театр і його роль у житті міста Нашого. Як засвідчують спостереження, різниця між цими дієсловами часто стирається, причому **збагнути** легко заміняє **зрозуміти**, але не навпаки. Наприклад: *Так що підслухати й збагнути розмову тюремникам було неможливо* (III, с. 342). Очевидно, цим можна пояснити високу частотність уживання дієслова **збагнути**.

Синонім **розгадати** має значення “спостерігаючи за чиймись діями, вивчаючи, вдивляючись в когось, намагатися зрозуміти кого-небудь” [СУМ, т.8, с. 643]. Наприклад: *Андрій слухав і мовчав. Він вчувався в душу цієї людини й намагався її розгадати, перш ніж щось говорити* (III, с. 273).

Коли треба передати, що суб’єкт, ураховуючи певні ознаки або прикмети, доходить правильного розуміння чогось, що має прихований зміст, автор залучає дієслово **вгадати**. Наприклад: *Одначе професор мав тонку інтуїцію й приблизно вгадав думку дівчини* (I, с. 35).

Синонім **розібрати** вказує на те, що людина, споглядаючи якесь явище, намагається розкрити його суть, з’ясувати умови, за яких воно виникає, причини, що його породжують. Наприклад: *Тільки ж батька іноді не розбереш – жартують вони чи насправді кажуть* (II, с. 86).

У досліджуваних творах дієслово **добрати** письменник використовує зі значенням “зрозуміти, усвідомити що-небудь”. Наприклад: *Але луна торохтіла з усіх боків, і годі було добрати, де саме стріляло* (II, с. 93).

Дієслово **вловити** вживається переносно в значенні цього синонімічного ряду і має відтінок “помітивши що-небудь, сприйняти розумом”. Наприклад: *Він уже вловив основну тенденцію цієї модерної інквізиції – це обернути людину в ганчірку, в тварину, в безвольного пса, що скавучить і плазує, готовий лизати що завгодно, від чобіт починаючи* (III, с. 92).

Ужите з переносним значенням дієслово **зорієнтуватися** вказує на те, що суб’єкт намагається розібратися в якихось обставинах, усвідомити глибину, істинні причини чогось [СУМ, т.5, с. 746]. Наприклад: *Дивився в несамовиті Донцеві очі, дивився, як він прями ними, намагався зорієнтуватися, що це все значить* (III, с. 402).

Групу стилістичних синонімів представлено розмовними дієсловами зниженого плану **второпати (уторопати), розшолопати**, просторічним дієсловом **пойняти (понімати)** й діалектизмом **доглупатися**.

Розмовні дієслова **второпати (уторопати), розшолопати**, що закріпилися в загальнонародній мові зі значенням “сприйняти розумом, зрозуміти щось”, є абсолютивними семантичними відповідниками до слова-показника. У досліджуваних творах вони вживаються як у мовленні персонажів, так і в авторській оповіді. Порівняно з нейтральними синонімами характеризуються простотою, невимушеністю, безпосередністю, сприяють посиленню експресії вислову. Наприклад: [Гриць:] – *Ну тепер уторопав?.. Бачиш, так просто цього всього не розповіси, щоб було ясно* (II, с. 88). [Григорій:] *І все-таки я й не розшолопав, що то таке панти?* (II, с. 88).

Словник синонімів української мови в 2 томах засвідчує діалектне дієслово **доглупатися** як синонім до слова **додуматися**. “Практичний словник синонімів” Святослава Караванського подає це слово в складі синонімічного ряду “зрозуміти” [ПССУМ, 1995, с. 148]. Ми також схильні розглядати його як синонім до **зрозуміти**, бо сучасні словники української мови тлумачать **доглупатися** як “зрозуміти, збагнути”. Це засвідчує і такий приклад з роману “Маруся Богуславка”: *А начальник НКВД переглянув усе пильно й доглупався, що то не якісь там звичайні помальовані шматки паперу, а театральні рисунки...* (I, с.101).

Просторічний синонім **пойняти (понімати)**, що трапляється лише в діалогах та монологів персонажів, має значення “правильно сприйняти зміст, значення, суть чого-небудь”. Як відомо, мова письменника створюється із безпосереднього спостереження за народною мовою. І. Багряний часто вводить у тексти своїх творів просторічні елементи. Це пояснюється бажанням письменника якомога точніше передати мовлення своїх персонажів. Коли б автор учинив інакше, навряд чи йому вдалося б створити переконливі картини мовленнєвої поведінки дійових осіб. Наприклад: [Слідчий:] *“Запрос не б’є в нос”, пойняв?* (III, с. 154). *Ти людина інтелігентна, а ні чорта не понімаєш* (III, с. 154).

Групу семантико-стилістичних синонімів формують розмовні дієслова **змикитити**, **розкусити** і фразові синоніми **не вклатися в голову**, **вхопити тропи**.

Розмовний синонім **змикитити**, що означає зрозуміти щось, здогадатися про смисл чого-небудь, уживається в мовленні автора і служить засобом створення легкого гумористичного ефекту. Наприклад: *Саркісьян змикитив, у чому справа, але мовчав* (III, с. 337).

Ужите з переносним значенням розмовне дієслово **розкусити** письменник використовує для позначення ситуації, в якій суб'єкт зрозумів кого-, що-небудь, розібрався в комусь, чомусь. Наприклад: [Донець:] *І повторюю, – смішний і жалюгідний романтик, з якоюсь ідеєю-фікс. Я тебе зразу розкусив* (III, с. 401).

Коли треба відтворити, що хто-небудь не може зрозуміти щось, усвідомити, письменник користується фразеологічною одиницею **не вклатися в голову**. Наприклад: *Йому не вклаталося в голову, як це в пролетарській, а значить, робітничій, державі його могли так трактувати...* (III, с. 324). Як правило, факти, що їх повинен зрозуміти суб'єкт, суперечать законам логіки, мають неприродний характер.

Яскраво й точно відтворює аналізоване поняття фразеологізм **вхопити тропи**. Наприклад: *О, старий Сірко – то старий вовк. Одразу вхопив у всьому тому тропи, що й до чого* (II, с. 229).

Розряд оказіональних синонімів представлений переносно вжитим словом **виловити** і словосполученням **перетравити головою**.

Дієслово **виловити** фокусує увагу на тому, що суб'єкт доходить розуміння чогось, маючи невелику кількість фактів, недостатню інформацію про щось. Наприклад: *Ледве Сластьон виловив зі скупих, понурих і здебільшого зовсім алогічних фраз, що Сміян колись навчився декоративної штуки в якійсь “колонії Дзержинського”, а потім “колись” працював не то в столичному театрі, не то на Біломор-каналі...* (I, с. 102).

Уживання метафоричного словосполучення **перетравити головою** сприяє образному відтворенню процесу сприйняття суті чого-небудь. Наприклад: *Він [Харитон Кулик] чув, звичайно, титул “генеральна лінія”, але ніяк не міг того перетравити своєю упертою й простою головою, що значить “генеральна” та ще й “лінія”?* (I, с. 142).

2.1.3. Синонімічний ряд із домінантою “розумітися”

Цей нерозгалужений синонімічний ряд складається з чотирьох компонентів. До загальномовних семантичних синонімів належать дієслова **розумітися** і **знатися**. Стилістичні синоніми представлені однослівною синонімічною одиницею **тямити**. До семантико-стилістичних синонімів відносимо фразеологічний зворот **зуби з'їсти**.

Синоніми відрізняються один від одного за такими двома основними ознаками: 1) ступінь обізнаності з чимось; 2) стилістичний компонент.

Слово-домінанта **розумітися** означає “бути обізнаним з чим-небудь, вміти розбиратися, мати досвід у чомусь; знатися на чомусь, розуміти, тямити” [СУМ, т. 8, с. 843]. Наприклад: *На неї якомсь натрапив начальник міліції і, хоч він і не розумівся зовсім на малярстві, проте з професійного обов’язку змикитив, що тут щось може бути важне...* (I, с. 101).

Нейтральний синонім **знатися** (на чомусь) письменник використовує тоді, коли хоче передати, що особа обізнана з чим-небудь, має знання, досвід в певній галузі [СУМ, т.3, с. 644]. Наприклад: *Дуже добре на ньому знаються китаїці* (II, с. 88). Зауважимо, що ССУМ засвідчує цей синонім з ремаркою *розмовне*.

Стилістичні синоніми цього ряду представлені розмовним синонімом **тямити**, що вживається зі значенням “розумітися на чому-небудь, мати знання в якійсь справі” [СУМ, т. 10, с. 346]. Наприклад: [Гриць:] – *Ти тямииш щось у собаках?* (II, с. 85).

У наведеному нижче контексті синонім **тямити** набуває відтінку “мати життєву мудрість”: *О, старий Харитон має очі в лобі і серце в грудях, і стільки літ за плечима, – не даром прожитих – щось та тямить* (I, с. 349).

До семантико-стилістичних синонімів належить фразеологічний зворот **зуби з’їсти** – “мати великий досвід у чомусь, ґрунтовно вивчити що-небудь” [ФСУМ, 1999, т. 1, с. 336]. Наприклад: *Бував він на різних стрільбищах і не був новачком в стрілецькій ділі, на всякій зброї мисливській і не мисливській, як кажуть, **зуби з’їв*** (II, с. 78 – 79).

2.1.4. Синонімічний ряд із домінантою “виснувати”

Досліджуваний синонімічний ряд являє собою ряд з високим ступенем семантичної та стилістичної щільності. За довжиною він налічує 4 компоненти, а саме: **виснувати, зробити висновок, прийти до висновку, дійти висновку**. Усі синоніми є загальнономовними семантичними.

Нейтральний синонім **виснувати** вживається зі значенням “зробити висновок, висновки; вивести з чого-небудь певне твердження” [СУМ, т. 1, с. 492]. Наприклад: *З того, що в комірчині був деякий бондарський струмент, Григорій виснував, що кадовби ці зроблено тут, на місці* (II, с. 114).

Синоніми-словосполучення **зробити висновок, прийти до висновку, і дійти висновку** Багрянний також уживає для того, щоб позначити ситуацію, коли людина, спостерігаючи об’єкт, розглядаючи якісь факти чи міркуючи над чимось, приходять до остаточної думки, робить логічний підсумок. Наприклад:– *“Нема!” – зробив Андрій другий точний і приємний для себе висновок* (III, с. 60). *І приходять до висновку, що це все зовсім не банальне, та що багато з цього роїлося вже й у її голові...* (I, с.278). *Григорій перевірів гвинтівку і дійшов висновку, що має добру рушницю* (II, с. 76).

Усі синоніми функціонують переважно в авторському мовленні. За ознакою частотності домінує синонім **дійти висновку**.

2.1.5. Синонімічний ряд із домінантою “пояснювати”

Це порівняно невеликий синонімічний ряд, що складається з 10 компонентів. Група загальнономовних семантичних синонімів представлена такими однослівними і фразовими синонімічними одиницями: **пояснювати, роз'яснювати, висвітлити, мотивувати, вводити в курс справи**. До групи стилістичних синонімів належать дієслова **вияснити й пояснити**. Семантико-стилістичні представлені лексемами **розжовувати, товкмачити**. До оказіональних синонімів відносимо дієслово **розшифрувати**.

Синоніми відрізняються один від одного за такими основними ознаками:

1) характер об'єкта, що його треба пояснити; 2) інтенсивність дії; 3) оцінка інтелектуальної дії; 4) стилістичний компонент.

Пояснювати – основний член цього синонімічного ряду. Він має найзагальніше значення, уживається в максимальній кількості контекстів і може замінити будь-який компонент ряду. **Пояснювати** означає “розповідаючи про що-небудь, робити його ясным, зрозумілим” [СУМ, т. 7, с. 496]. Наприклад: – *Ти ліпше поясни, що то таке “солонці” і з чим їх їдять, – попросив Григорій* (II, с. 87). Цим дієсловом письменник користується і тоді, коли хоче передати, що хто-небудь з'ясовує комусь ситуацію, розкриваючи причини якогось явища. Наприклад: [Ата:] *Ну от душа моя, мабуть, не підходить до того стандарту, який існує при прийнятті до комсомолу... Ах, лихо з вами, ну як це вам пояснити?* (I, с. 107).

Роз'яснювати вказує на інтенсивніше, сильніше виявлення ознаки дії, ніж **пояснювати**. У досліджуваних творах синонім **роз'яснювати** позначає ситуацію, коли хто-небудь шляхом подання додаткової інформації, шляхом з'ясування причинно-наслідкових зв'язків наближає суб'єкта сприйняття до розуміння характеризованого явища. Наприклад: [Гриць:] *Тут уже Григорій почав роз'яснювати здивованому Грицькові, чому буває така мар.* (II, с. 89).

Мотивувати пов'язується з іншими синонімами ряду через домінанту. Дієслово **мотивувати** означає “наводити мотиви, що пояснюють, виправдовують певні дії, вчинки тощо” [СУМ, т. 4, с. 810]. Наприклад: *Але Ата не пішла, мотивуючи тим, що їй “страшенно ніколи”, та що в неї “голова болить”* (I, с. 154).

Зі значенням “робити відомим, пояснювати, роз'яснювати, розкривати що-небудь у деталях” уживається в досліджуваних творах дієслово **висвітлити**. Наприклад: *Аж Григорій з жалем мусив висвітлити справу, як воно стоїть з тією географією* (II, с.175).

Замість прямої номінації **пояснювати** Іван Багряний використовує фразеологічну одиницю **вводити в курс чогось**. Наприклад: *До Урину старий Сірко вводив Григорія в курс його майбутньої ролі* (II, с. 202).

Стилістичні синоніми цього ряду представлені дієсловами **пояснити й вияснити**.

СУМ подає лексему **пояснити** з ремаркою *рідко*. Це передбачає, що ця мовна одиниця характеризується невисокою частотністю вживання, вона дуже обмежена у своєму функціонуванні в рамках загальнонаціональної мови. ССУМ

засвідчує це слово вже з ремаркою *заст.*, тобто це одиниця, що в сучасній мові сприймається як архаїзм і вживається як засіб історичної стилізації. Ми розглядаємо це дієслово як рідко вживане в сучасній українській літературній мові. Воно виходить з активного вжитку, очевидно, лишаючись ще в мові старших поколінь. **Пояснити** є абсолютним семантичним відповідником слова-домінанти **пояснювати**. Наприклад: [Гриць] *Ишов знову попереду і поясняв: – Голуба – то така падь, долина одна, ми її зємо Голуба* (II, с. 87).

Наближається своїм значенням до цього синонімічного ряду й діалектне дієслово **вияснити** – робити що-небудь ясным, зрозумілим. Наприклад: – *Слухайте, – промовив Андрій мирно, – мене самого це цікавить, і я сподіваюся, що ви мені все виясните* (III, с. 150).

Дієслово **розжовувати** синонімізується з іншими компонентами цього ряду в переносному значенні – “дуже докладно пояснювати, розтлумачувати що-небудь” [СУМ, т. 8, с. 679]. Наприклад: *І хіба тобі ще я мав би розжовувати, що тут написано?* (I, с. 64). У наведеному контексті синонім **розжовувати** набуває негативної конотації. Очевидно, це викликано тим, що, на думку мовця, характеризований об’єкт є легким для розуміння і не потребує пояснень. Той факт, що людина не розуміє суті об’єкта, дратує мовця.

Коли потрібно відбити, що хто-небудь намагається уперто роз’яснити щось, настирливо примушує зрозуміти що-небудь, автор залучає експресивно виразний розмовний синонім **товкмачити**. Наприклад: *Рибалко перехопив його й, одвівши набік, щось питав, розводив руками, щось товкмачив* (III, с. 54).

Значення “пояснювати що-небудь” набуває дієслово **розшифрувати** в такому контексті: *Епізод з ченцем розшифрував хто інший, але для себе* (I, с. 187). На відміну від інших членів ряду оказіональний синонім **розшифрувати** не передбачає вербальної дії.

2.1.6. Синонімічний ряд із домінантою “згадувати”

Для позначення здатності людини відновлювати в пам’яті побачене, почуте, знане в минулому письменник користується такими синонімічними одиницями. Загальномовні семантичні синоніми: **згадувати, споминати, пригадати, згадуватися, пригадуватися, зринути, прийти на думку, спасти на думку**. Загальномовні семантико-стилістичні: **здумати, поритися в пам’яті, перебирати в пам’яті**. Оказіональні: **згадки напосядуть**.

Синоніми відрізняються один від одного за такими основними ознаками:

1) інтенсивність; 2) раптовість, несподіваність дії; 3) чи залежить дія від волі суб’єкта; 4) стилістичний компонент.

Згадувати – основне і найзагальніше за значенням слово ряду. Уживається для позначення інтелектуальної дії “відновлювати в пам’яті що-небудь”. Наприклад: *Я часто згадую своє дитинство і рідну землю* (II, с. 71).

Синонім **споминати** має значення “відтворювати в пам’яті, свідомості події, обставини, образи і т.ін. минулого, відновлювати уявлення про кого-, що-небудь;

згадувати” [СУМ, т. 9, с. 570]. Наприклад: *Чи їли, чи спали – все свій край далекий, ясний споминали* (II, с.135).

На відміну від **згадувати** префіксальний синонім **пригадати** вказує на більш інтенсивну аналізовану інтелектуальну дію. Наприклад: *І пригадує Винниченкового “Поміркованого та щирого” – от би він тішився з такого почуття й з такої перспективи!* (III, с. 47).

Семантично еквівалентні з попередніми дієслова **згадатися**, **пригадуватися**, пор.: *І тут Аті згадалася Оксана Петрусенко, ця краса й гордість цілої республіки, згадалася нагорода її орденом, спекуляції навколо цього, загадкова її смерть, либонь за участі тих, що давали орден* (I, с. 134). *Пригадувалися слова, кинені якимось ним у темряві ночі зі стогоном: – Ліпше вмирати біжучи, ніж жити гниючи* (III, с. 14). Утворені за допомогою постфікса **-ся**, ці слова з більшою силою підкреслюють мимовільний характер мислительної дії **згадувати**.

Коли потрібно відбити, що суб’єкт несподівано, раптом згадує про щось, автор залучає дієслово **зринати**, ужите з переносним значенням. Наприклад: *Дівчина щось говорить, а йому зринає нагло... Що це? Той голос, той шалений, передсмертний крик мисливця, припертого ведмедем...* (II, с. 52). Така інтелектуальна дія, як правило, є реакцією на якийсь зовнішній фактор, що його чує чи бачить особа.

З цим рядом синонімізуються і фразеологічні звороти **приходити на думку**, **спастися на думку**. Наприклад: *Коли він сміявся, то Андрієві чомусь приходив на думку Байда-Вишневецький, незрівняний гультай і зухвалий скалозуб із ворохобної Січі Запорозької* (III, с. 383). *Григорієві спало на думку подібне – з дитинства знане...* (II, с. 84). Дія, позначувана цими фразеологічними зворотами, здійснюється здебільшого без участі волі суб’єкта.

Розмовний синонім **здумати**, як і **зринутися**, містить у собі відтінок раптовості або несподіваності. Наприклад: [Петро] *І здумав раптом про колишню пригоду* (I, с. 47). У досліджуваних романах це дієслово часто вживається в заперечних конструкціях, де сема “раптом, несподівано” нейтралізується. Наприклад: *Вогню нічим було розпалити, бо у Наталки теж не було сірників (не здумала, як йшла), – тож сиділи так...* (II, с. 155).

Якщо треба відтворити, що мислительний процес “згадувати” спеціально скеровується волею суб’єкта, письменник використовує словосполучення **поритися в пам’яті**, **перебирати в пам’яті**, які широко функціонують у розмовному мовленні. Наприклад: *Андрій порився в пам’яті й почав розповідати їм пригоди Тіля Уленспігеля, за Шарлем де Костером* (III, с. 384). *Лежачи на підлозі, “лицем до дверей”, як їм “усім” суворо наказано, Андрій цілі ночі перебирав у пам’яті всі знані йому методи “втечі” з цього світу, здійснювані при найсуворішому нагляді* (III, с. 449).

Коли треба відтворити, що процес відновлення в пам’яті побаченого, почутого колись у минулому повністю захоплює людину, автор уживає синонім образного характеру **напосядуть згадки**. Наприклад: *Як напосядуть згадки про*

край той рідний, сонячний і тихий, – дalebі, журба бере, так би й полетіла туди... (II, с. 71).

2.1.7. Синонімічний ряд із домінантою “мріяти”

За довжиною ряд налічує 4 синонімічні одиниці. Компоненти ряду пов’язані між собою відношенням градації: кожне наступне слово вказує на вищу міру вияву дії. Група загальнономовних семантичних синонімів цього ряду представлена дієсловами **мріяти**, **марити**. Синонім **мріяти-мріяти** є семантико-стилістичним. До оказіональних належить синонім **маячити**. За допомогою цих слів-синонімів Іван Багряний відтворює стан людини, коли вона в думках захоплюється чимось бажаним, створює що-небудь в уяві.

Синоніми відрізняються один від одного за такими основними ознаками:

1) інтенсивність, глибина, тривалість дії; 2) стилістичний компонент.

Слово-показник цього ряду – **мріяти** – означає “створювати в уяві образ когось, чогось, як правило, бажаного; поринати в мрії” [СУМ, т. 4, с. 817].

Наприклад: *Камера мріяла. Вона мріяла про те, що було б, якби оце кожен опинився на волі?* (III, с. 205). **Мріяти** – найзагальніше слово ряду. Цей синонім порівняно з іншими членами ряду має найменшу міру вияву ознаки дії.

З більшою експресією аналізована ознака дії виявлена в слові **марити** – “весь час думати, говорити про когось, щось, уявляти кого- чи що-небудь” [СУМ, т. 8, с. 627]. Наприклад: *Її химерне дівоче серце... почало не в жарт марити тією дивною й такою бідолашною людиною* (I, с. 54).

Двокомпонентна конструкція **мріяти-мріяти** фокусує увагу на тривалості й інтенсивності характеризованої дії. Наприклад: *У коридорі пара похідних коханців туляться одне до одного, дивляться у вікно і мріють-мріють* (II, с. 19).

Ще сильнішим, ніж **марити**, є образний синонім **маячити**, який указує на те, що суб’єкт невідступно й постійно мріє про щось бажане. Наприклад: *...Вони гарячково маячать тією хвилиною, коли той чародійний женьшень буде вже нарешті до їхніх послуг* (II, с. 21). **Маячити**, як і **марити**, передбачає, що дія зберігає постійну інтенсивність протягом доволі тривалого часу. Синонім **маячити** тісно пов’язаний з прямим значенням відповідного слова. Цим можна пояснити той факт, що автор уживає **маячити**, коли хоче наголосити, що предметом мрії є щось не зовсім серйозне.

2.2. Синоніми на позначення акту мовлення

До синонімів, що позначають інтелектуально-аналітичну діяльність людини, прилягають синонімічні одиниці на позначення акту мовлення як одного з проявів інтелектуальної діяльності. У цьому розділі зосереджено увагу на лексико-семантичних та функціональних особливостях синонімів, що належать до синонімічних рядів з домінантами: “говорити” (120), “розповідати” (14), “повідомляти” (9), “просити” (8), “наказувати” (8), “кричати” (19), “ляяти” (11), “

скаржитися" (7), "зізнаватися" (7), "називати" (7), "співати" (33).

2.2.1. Синонімічний ряд із домінантою “говорити”

Синоніми цього ряду об’єднані на основі спільного основного значення кожного з них – передавати словами думки, почуття тощо, повідомляти про щось. Синонімічні одиниці, виявлені нами в художній мові І. Багряного, відтворюють найрізноманітніші відтінки здійснення мовленнєвого акту, виражають оцінку характеристики його, ставлення мовця до повідомлюваного чи суб’єкта говоріння.

Для вираження поняття “передавати словами думки, почуття тощо, повідомляти про щось” І. Багряний використовує такі синоніми. Загальномовні семантичні: **говорити, казати, мовити, промовити, вимовити, проголосити, виголосити, проговорити, розмовляти, скандувати, карбувати, тягти, сичати, бурмотіти, мимрити, бубоніти, белькотати, лепетати, джеркотіти, роняти, кидати, випалити, відрізати, заїкнутися, обізватися, злословити, шепотіти, слово мовити, ворухити губами, кинути репліку, перекинутися словом, витиснути з себе.** Загальномовні семантико-стилістичні: **балакати, гомоніти, бурчати, мурмотіти, жебоніти, лопотіти, просторікувати, розбалакувати, пащекувати, розсипатися, цідити, шипіти, сюсюкати, хрипіти, гарчати, гриміти, галдіти, молоти, плести, плескати, варнякати, буркнути, муркнути, бовкнути, ляпнути, брякнути, пальнути, стрелити, бахнути, бабахнути, гагахнути, одрізати, одрубати, воркотіти, рипіти, стрекотати, заграсувати, гугнявити, гнусавити, лебедіти, кракати, ректи, мовляти, обронити слово, процідити крізь [стислі] зуби, молоти язиком, молоти дурниці, дурниці городити, верзти чортовиння, розводити антимонії, співати соловейком, точити теревені, пустити жука.** Оказіональні: **дудніти, охнути, пекти, втнути, тюкнути, злоязичити, журитися, квилити, закректати, заклекотіти, зашкандибати, видушити слово, видушити з горла, видавити через силу, проштовхнути крізь горло, проштовхнути крізь шерхлі губи, протягнути крізь зуби, поволокти кожне слово, розтягувати слова, прорвалося слово, з уст злетіти, жувати слова, жувати слова і спльовувати, встрявати в розмову, налягати на слова, голос бубонить, бризкати слиною, шарпати кадичком, вібрує кадичок, розтрусити повним голосом; схиляється материн голос, як материнка в полі, горнеться до немовляти; журливий голос, як материнка в полі під вітром, гойдається на вітрі, тремтить безнадійно; слова тяжкі, як брили, вивертати з самої глибини серця, зривати з живого місця.**

Синоніми відрізняються один від одного за такими основними ознаками:

- 1) кількість учасників комунікативної ситуації;
- 2) спосіб дії;
- 3) швидкість;
- 4) гучність;
- 5) час тривання;
- 6) тембр і висота голосу;
- 7) чіткість;
- 8) оцінка;
- 9) відношення до звуку;
- 10) предмет повідомлення;
- 11) особливий компонент;
- 12) стилістичний компонент.

Дієслово **говорити** характеризується найменшою семантичною, стилістичною і жанровою специфікою. Ця лексема найширше і найзагальніше

позначає акт мовлення, уживається в максимальній кількості контекстів і може замінити будь-який синонім ряду. Так, за допомогою лексичних конкретизаторів (здебільшого прислівників і прислівникових сполучень) **говорити** може передавати тривале/нетривале, швидке/повільне, стримане/емоційне, розбірливе/нерозбірливе тощо говоріння.

Говорити позначає мовленнєву дію осіб, що перебувають між собою як у симетричних, так і в несиметричних суспільних відносинах. Цей синонім не має спеціальних обмежень, пов'язаних із типом висловлюваних думок, а також з об'єктивністю інформації. Наприклад: *Та, я, тату, і так знаю ту історію, – знизала плечима насмішкувато, одначе встала і пішла собі геть, гукнувши Заливая: – Будуть там усякі дурниці говорити...* (с. 132). *Що вона правду говорила, це без сумніву, але це не містилось у голові* (II, с. 63).

В аналізованих творах **говорити** часто використовується як у супровідних до мовних партій персонажів авторських ремарках, так і у власне авторській мові для безпосереднього означення акту мовлення або для відтворення характеру його здійснення. Наприклад: – *Слухайте, Атаюрк!.. – говорить юнак не своїм, хрипким голосом: – Атаюрк!..* (I, с. 16) *І чим краще жінка чи бабуся говорила, тим гарячіше Ата торгувалася* (I, с. 259).

Дієслова **говорити** і **казати** є найуживанішими словами в аналізованому ряду. Синонім **казати** здебільшого виступає з тими самими значеннями, що й **говорити**. Вони слабо протиставлені один одному. **Казати** відрізняється від **говорити** такими основними ознаками.

По-перше, на відміну від дієслова **говорити**, дієслово **казати** вужче за своїм значенням. Воно не може замінити синонім **говорити** в тих контекстах, де йдеться про загальне визначення мовленнєвого акту чи про рівень володіння якоюсь мовою. Наприклад: *Якщо вам не цікаво говорити – мовчіть* (III, с.33). *Андрій не вникає в зміст розмови, лише слухає саме звучання – товариш Рибалко говорить прекрасною українською мовою з милим полтавським акцентом* (III, с. 47).

Для лексеми **казати** характерним є вживання на позначення конкретної реалізації мовної дії. Наприклад: *На четвертий день викликає слідчий Аслана, насуплений, лютий-прелютий, і каже: – Зброю твою й гази ми знайшли* (III, с. 88).

По-друге, у романах письменника спостерігається тенденція (непослідовно) вживати дієслово **казати** там, де є пряма мова або передається зміст повідомленого, висловленого. Наприклад: 1. *“Бог не без милості, козак не без щастя”, – казав наш дідусь, а ми його онуки* (II, с. 63). 2. *Кажуть, що той міліціонер, який застрілив Миколу Сміяна, живий і досі і називається він Бова...* (I, с. 46). Пор.: *Говорили, що є такі камери, які зветься “брехалівки”, і в тих камерах люди особливо одчайдушно й безжалісно сміються – з себе самих і з усього* (III, с. 129). 3. *Чи чули ви батьківську волю, діти?! Моряк: кажіть, мамо!* (III, с. 112). Пор.: – *А все ж таки!?. Ваша посмішка ехидна... Ну, говоріть!.. – Ах, киньмо!.. – Ні, ні, говоріть! – Киньмо!.. Я взагалі нічого не говорив!* (I, с. 132).

У наведених прикладах (2, 3) відмінності між **говорити** й **казати** нейтралізуються, отже, ці дієслова-синоніми стають абсолютно рівнозначними.

Дієслово **сказати** найзагальніше означає закінчену мовленнєву дію. Наприклад: *Знаєш, що батько **сказали**?* (II, с. 59).

Семантично близьким до попереднього є дієслово **мовити**, яке вживається зі значенням – “висловити вголос свої думки, сказати щось” [СУМ, т. 4, с. 769].

Наприклад: [Григорій:] – *Наталко, – **мовив** потиху. – Чого ти така?* (II, с. 140). За ознакою частотності цей синонім можна віднести до периферії ряду. В аналізованих романах фіксуємо його вживання лише двічі.

На відміну від **мовити**, спрефіксовані форми цього дієслова вживаються активно.

Семантика дієслова **промовити**, що утворилося від **мовити** за допомогою часового префікса **про-**, спрямована на обмеження акту говоріння. Автор послуговується ним тоді, коли треба позначити мовленнєву дію, що відбулася протягом певного відрізка часу. Наприклад: – *Мамо, – **промовив** котрийсь, – Ну, ось уже й ми... Всі тут... Уже всі вкупі* (III, с. 11).

Мовленнєвий акт, що позначається цим синонімом, як правило, здійснюється мовцем спокійно, впевнено і твердо. Наприклад: *Вона **промовила** це так і так блиснула тими очима, що отець Яков махнув рукою і сів на своє місце...* (III, с. 9). У багатьох ситуаціях такий спосіб говоріння суперечить внутрішньому стану комуніката. Останній може бути дуже схвильованим, розгніваним тощо. Суб'єкт говоріння, щоб приховати свої емоції, опановує себе й говорить урівноважено. Наприклад: *Ата шарпнулася, хотіла згарячу стрелити щось за ту “блудну вівицю” , але стрималась, звела брови й **промовила** насмішкувато, наперекір...* (I, с. 294).

Дієслово **вимовити** відрізняється від інших синонімів цього ряду тим, що предмет повідомлення з погляду суб'єкта є дуже важливим. У розмові заторкуються глибокі інтимні почуття мовця. Так, Данко Шигимага, талановитий художник і скульптор, закоханий у повію Людмилу Богомазову. Він створив у своїй уяві чистий, прекрасний образ дівчини і втілив його в “сніжно-білому гіпсі”. Вийшла “не звичайна Людмила Богомазова, пропаща дівчина, оклепана “генеральна лінія”, а дивна. Небесно гарна. Печальна й чиста, як янгол!..”. Коли друзі Данка зауважили, що це не її душа: *Горбань шарпнувся, хотів сказати щось гостре, брутальне, але швидко гнів його минув і він **вимовив** з якоюсь печалю ніби, огризнувся: – А ви мовчіть там!..* (III, с. 291). *В мене прізвище не цікаве для тебе. Старовинне, і, як кажуть русаки, “хохлацьке”. – А все ж таки? – Сірківна, – **вимовила** дівчина з гордістю* (II, с. 59).

Зі значенням “сказати щось певним чином” уживається синонім **проговорити**. Наприклад: – *Візьміть... – і по хвилині з притиском **проговорив** ні до кого й до всіх зразу, як присуд, що не підпадає апеляції: – Двадцять діб карцеру !..* (III, с. 240).

Дієслова **проголосити** і **виголосити** І. Багрянний уживає зі значенням –говорити, висловлювати узагальнену думку щодо якоїсь ситуації: *Щоб урвати розмову, дід **виголосив** як резолюцію: – Здорово! Йй-бо, здорово!! Хотів раз дід*

збрехати – і не вдалось! (II, с. 112).

Ці синоніми, як правило, позначають говоріння, орієнтоване на багатьох адресатів. Навіть якщо реально суб'єкт звертається до однієї особи, він подає своє повідомлення так, наче воно призначається для більш широкої аудиторії: *Власник хрипкого голосу тримав ліхтар між собою і Андрієм і, невидимий за тим ліхтарем, немов архангел з предвічної темряви, кличучи на страшний суд, проголошував зловісно: – Вставай!! Давай-давай!..* (III, с. 28).

Основна відмінність між аналізованими синонімами полягає в тому, що **виголосити** здебільшого сполучається з лексичними конкретизаторами позитивної оцінки. Наприклад: – *О! Еврика!! – виголошує нарешті він захоплено ...* (II, с. 30). *Тримаючи пайку в руці після ранішньої “поверки”, сяючи всім своїм обличчям, чоловік обвів щасливим зором камеру й виголосив: – Ну! Оце якби ще сюди й мою стару – і вже б хоч до самої смерті тут!* (III, с. 382). Пор.: *Всі зблідли, пороззявляли роти, а чийсь понурий голос проголосив: – Комбінат працює!..* (III, с. 102) – повідомив хтось із в'язнів, що почалися допити, тортури.

Проголосити вживається і тоді, коли потрібно передати значення “говорити офіційно, доводячи до чийогось відома інформацію”: *А Гордий проголосив, що відтепер Андрій в його руках і що він, що хоче, те з ним і зробить* (III, с. 439).

В українській мові дієслова **проголосити**, **виголосити** вживаються переважно в піднесеному, урочистому мовленні. У досліджуваних творах цієї особливості не виявлено.

Дієслово мовленнєвої взаємодії **розмовляти** позначає комунікативний акт, що складається з передачі та прийому якоїсь інформації. Кількість учасників такого комунікативного акту не може бути меншою від двох. Наприклад: *Одначе вони [Андрій і Сафигін] все-таки розмовляли про озера та саги* (III, с. 34). При цьому один з учасників (або декілька) може займати пасивну позицію, тобто лише сприймати повідомлення. Наприклад: *Так вони довго розмовляли мило про озера та саги, про крижняків і вальдшнепів; власне, розмовляв Сафигін, а Андрій слухав; сержант теж слухав збоку задумано* (III, с. 35).

Позначаючи взаємний акт говоріння, синонім **розмовляти** найчастіше вживається в конструкції *розмовляти з ким-небудь*: *Незважаючи на химерний стиль розмови, Аті було приємно з хлопцями розмовляти.* (I, с. 159).

Коли треба передати, що мовець, говорячи, чітко вимовляє, на його думку, центральні за змістом слова, поділяючи їх на склади, автор уживає дієслово **скандувати**. Наприклад: – *Слухайте, товаришу Гук! (важно) Павло Іванович, здається, так? (скандує важно кожен склад) Па-вло-І-ва-но-вич!..* (I, с. 16).

Значення “чітко, роздільно вимовляти” у дієслова **карбувати** є переносним [СУМ, т. 4, с. 103]. Цим синонімом письменник послуговується тоді, коли мовець вольово підкреслює голосом усі слова в реченні, бо вважає, що кожне сказане слово несе особливе змістове навантаження. Суб'єктові мовлення важливо, щоб адресат усвідомив почуте. Тому чітка, роздільна, переконлива манера говоріння допомагає зосередити увагу об'єкта на словах і утримує її протягом усього моменту мовлення. Наприклад: – *Так, – розкрив течку Сергєєв і почав карбувати:*

пункт перший статті 54-ої КК УРСР – зрада вітчизні. Пункт другий – приналежність до військової контрреволюційної повстанської організації і підготування збройного повстання... (Ш, с. 172).

Повільне, протяжне вимовляння одного чи кількох слів І. Багрянний відтворює за допомогою дієслова **тягти**. Наприклад: – *Та-ак... – тягне Сафігін презирливо й сідає до столу, поклавши тяжкий портфель* (Ш, с. 236). “*Кон-стр-рукт-тор...*” – *І посміхнувся, як вона розгублено тягла те слово, що “язик можна звихнути”* (П, с. 112) – згадує Григорій Наталку, яка вперше почула “чудне” слово і вимовляла його повільно та обережно.

Дієслово **сичати** вказує на те, що говорять здавленим від злоби, люті чи роздратування голосом [СУМ, т. 9, с. 210]. Наприклад: – *Ба... – хтось сичить і труситься (видно хворий) на горішній полиці. – Як люди подошли в цілій окрузі, то шкідника, не бійсь, ніде не шукали!..* (П, с. 169).

Відомо, що лексико-семантична група мовлення активно перехрещується з іншими ЛСГ. Зокрема, поповнення групи дієслів говоріння відбувається передусім за рахунок дієслів фізичної дії – наприклад, **роняти, кидати, молоти, плести, городити** тощо. Дослідники відзначають, що переносне значення мовлення у цих дієслів закріпилося в мові завдяки частому вживанню їх у конструкціях із прямою мовою. Мовознавці також наголошують, що цей семантичний процес спостерігається і в інших мовах, що дає змогу розглядати його як одну із семантичних універсалій [Прагматика, 1987, с. 56].

У досліджуваних романах функціонують дієслова фізичної дії, ужиті з переносним значенням говоріння. Одне з них – **роняти**.

Синонім **роняти** використовується тоді, коли мовець, розмірковуючи над чимось або перебуваючи в стані сильного здивування, навіть потрясіння, мимоволі, несподівано вимовляє щось. Наприклад: *З нудьги Андрій дивиться на гамаки, що висять вгорі над сходами, й роняє сам до себе: – Гойдалка... (Ш, с. 62).* – *Це не її душа! – мимоволі виронила Ата з незрозумілим протестом, тихо.* (І, с. 291). Таке мовлення – наслідок внутрішніх роздумів, переживань – не орієнтоване на слухача й не передбачає відповіді.

До цього синонімічного ряду входять синонімічні підгрупи з домінантами **бурмотіти, белькотати**. Вони позначають вужчі поняття – відповідно, “говорити тихо, невиразно” і “говорити нерозбірливо, безладно, плутано”.

У багатьох лексикографічних працях згадані ряди синонімів не включаються до структури синонімічного ряду з домінантою **говорити**. О.О. Тараненко в післяслові до “Словника синонімів української мови” пише: “Серед слів, що належать до різних типів семантичних відношень для позначення певного явища з його різновидами, синоніми протистоять членам родо-видових відношень та відношень, що в синонімічних словниках нерідко іменуються “суміжними”, “аналогічними” [ССУМ, с. 946].

З цим не погоджується Ю.Д. Апресян, який зазначає: “...Ряд може послідовно розпадатися на дедалі менші квазісинонімічні чи навіть синонімічні ряди, що повністю включаються в ряди вищого рівня, так що в кінцевому результаті

української мови в 2 томах подає його з ремаркою “розмовне”. Емоційним підґрунтям для такого говоріння є стан морального пригнічення, розгубленості, ніяковості, в якому перебуває відправник повідомлення. Письменник так характеризує стан персонажа, який **мимрить**: [Про Павла Гука] “... Він буйно почервонів, як спійманий зненацька”. Наприклад: – Ну, ну. Далі. Ліземо... **промимрив** Павло ніби апатично, а насправді не в силі заховати здивування – чи то зі змісту говореного, а чи з зухвальства, з яким ця божевільна дівчина викладала йому, секретареві комсомолу, такі дикі, єретичні речі (I, с. 110).

Дієслово **бубоніти** відтворює приглушене, монотонне мовлення однієї особи чи кількох осіб. “Словник української мови” визначає **бубоніти** як нейтральне. У Словнику синонімів української мови це слово кваліфікується як розмовне. Наприклад: *А діди тихо бубоніли* (II, с. 106).

Такий спосіб говоріння не зумовлюється негативними емоціями, якщо невдоволення і є, то воно, як правило, удаване. Наприклад: *Добре. Добре, – бубонів старий Сірко. – Казав – не спішіть, бісової віри. Пропала куля* (II, с. 80). – *Ну, чого? – бубонів Харитон, а сам посміхався, дивлячись, як дівчина борюкалася зі сном* (I, с. 349).

Дуже близьким до синоніма **бурмотіти** є розмовне дієслово **бурчати**, яке також позначає невиразне, нечітке мовлення. Спостереження засвідчують, що слово **бурчати**, вжите з цим значенням, функціонує в аналізованих текстах лише на позначення мовлення чоловіків. Проілюструємо це прикладами: – *От тепер подивимось, – бурчав Сірко, – хто хитріший* (II, с. 142). – *Ото тутешні, – бурчав той, що співав “Джанкоя”* (II, с. 171). *В театрі, на подвір’ї, зустрів її здивований Харитон, бурчучи сердито, як і завжди...* (I, с. 348). Це дає підстави зробити припущення, що **бурчати**, позначаючи мовлення чоловіків, характеризується нижчою частотою тону.

Зазначимо, що семантична структура лексеми **бурчати** складається з чотирьох функціонально взаємопов’язаних компонентів (семем), один з яких – “докучливо висловлювати своє невдоволення чим-небудь, дорікати комусь” [СУМ, т. 1, с. 62] Наприклад: *Бурчала на “старого”, що задумав “занапастити дитину”* (II, с. 142). Можливо, саме цей компонент і зумовлює часте вживання аналізованого дієслова для передачі тону невдоволення чи роздратування під час говоріння виразніше й інтенсивніше, ніж у випадку **бурмотіти**. Наприклад: *Так Харитон загаяв комісара “соб” десь в пильний закапелок, на потіху молоді, і ще й бурчав сердито, й оком не змигнувши: – Ах, ти Боже! І чого воно лазе!..* (I, с. 100).

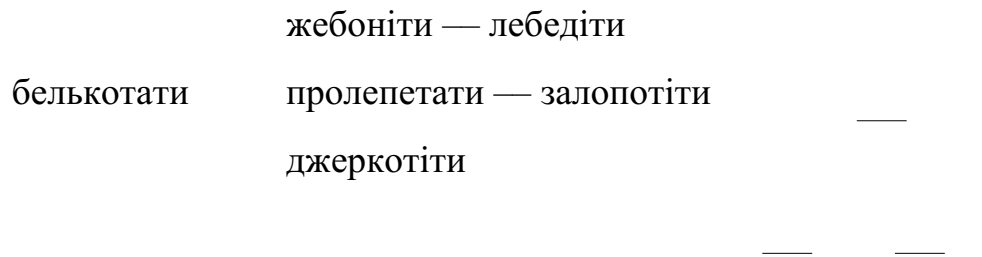
У романах письменника лише один раз зафіксовано вживання цього синоніма в сполученні з прислівником “радісно”. Наприклад: [Сірко] *Радісно бурчав: – Оце фарт! Хтось серед нас щасливий* (II, с. 209).

Зі значенням “говорити нерозбірливо, дуже тихо, ніби собі під ніс” функціонує у досліджуваних творах розмовне дієслово **мурмотіти**. Наприклад: *Бідолашний коридорний, що так невдало поквапився наробити рейваху з тим люстром, кліпав очима перелякано й мурмотів: – Було ж... Вкрали* (III, с. 424).

Цей синонім використовується також для позначення специфічного виду комунікації в системі “Я – Я”. Це коли мовець звертається до себе з роздумами й розмірковуваннями. Наприклад: *Павло справді був спійманий Атою на тому, що, йдучи біля неї, мурмотів сам до себе, глузливо цитував з пам’яті якийсь уступ з книги та свою їдку заувагу до нього* (I, с. 306).

Синонімічний ряд **белькотати** – нерозбірливо, без ладу щось говорити – представлений такими синонімами: **белькотати, пролепетати, джеркотіти, жебоніти, залопотіти, лебедіти**.

За способом організації слів усередині ряду ці синоніми являють собою гніздо. Схематично залежність слів можна зобразити так, як на схемі 2:

Схема

2

Синонім **белькотати** залучається письменником для відтворення неадекватного і незв’язного мовлення особи, що здійснює акт говоріння, унаслідок ненормальності її психічного чи фізіологічного стану. Наприклад: *Не знайшовши чого шукав, схвильований і розгублений, аж поблідлий, горбань підходить до Ати й, показуючи кривим і пофарбованим пальцем та спіткаючись на кожному слові, белькоче: – Де... Де Ви... Оце... взяли? (I, с. 282). – Я вас знаю... Я все ваше діло знаю... Сафигін – мій приятель, і я все знаю... Я вам усе розповім... Усе... – Копаєв белькотав і дивився на Андрія, просто йому в очі своїми очима, повними схвильованих сліз (III, с. 480). Як у першому, так і в другому контекстах причини неадекватності мови – сильне душевне хвилювання персонажа від переляку, несподіванки.*

Дієслово **(про)лепетати** означає говорити невиразно, винувати. Наприклад: – *Пробачте, – пролепетала, простігнувши руку в напрямку посованих мінаретів.* (I, с. 244) – просить вибачення Ата в Петра Сміяна за те, що зіпсувала декорації.

Синонімом **джеркотіти** І. Багрянний послуговується тоді, коли треба передати таку комунікативну ситуацію, в якій суб’єкт мовлення говорить іншою мовою. Таке мовлення для комунікативного партнера (партнерів) є незрозумілим. Наприклад: *Тим часом зайшло двоє китайців і сіли біля другого столу, насупроти. Щось поджеркотіли між собою, а тоді з японцем (II, с. 183) – не зрозуміли, про що говорили китайці Григорій Многогрішний і Гриць Сірченко, що сиділи поруч. Нейтральний статус дієслова джеркотіти засвідчують СУМ і НТСУМ, на відміну від ССУМ.*

Інший, ніж у **белькотати**, відтінок звучання нерозбірливого мовлення письменник відтворює дієсловом **жебоніти**. В “Етимологічному словнику української мови” висловлюється припущення, що в основі цього слова лежить звук, подібний до того, який видають жаби [1985, т. 2]. В аналізованих творах розмовне дієслово **жебоніти** має значення – говорити невиразно, нерозбірливо, неясно. Так само, як і **белькотати**, воно позначає акт говоріння осіб, які відчують душевне хвилювання. Наприклад: – *Хто має які заяви? – прожебоніло правосуддя тремтячим голосочком несміливо* (III, с. 368).

Цей синонім може позначати і швидке, веселе, але неголосне говоріння. У такій ситуації суб’єкт мовлення говорить охоче. Наприклад: *Немов поспішаючи на виручку, священник щось зажебонів радісним голосом і заспівав, а за ним заспівали всі присутні: – Господи, помилуй...* (I, с. 185). Синонім є стилістично маркованим, оскільки належить до розмовного стилю мовлення, що засвідчує СУМ [т. 2, с. 516].

Невиразне, винувате мовлення, що здійснюється швидко, з поспіхом, позначається дієсловом **(за)лопотіти**. Префікс **за-** окреслює дію як почату. Тут наведемо думку Ю. Шевельова, який підкреслював, що доконаний вид відзначається особливим багатством внутрішньовидових відтінків. Це пов’язане з тим, що цей вид, ставлячи мовця ніби осторонь дії, дає змогу виділити різні моменти її перебігу, тоді як недоконаний вид, власне, характеризується більшою однотипністю значення, що зумовлено тим, що мовець при недоконаному виді дієслова ніби перебуває в процесі дії [Шерех (Шевельов), 1951].

Говоріння, що позначається розмовним дієсловом **залопотіти**, є завжди емоційним, схвильованим. Наприклад: – *Ви вірите!.. Скажіть, що ви вірите! – залопотів горбань; видно було, що йому чомусь залежить на тім, щоби Ата сказала, що вона вірить* (I, с. 294).

Коли треба передати, що говорять невиразно, жалібно, запобігаючи перед кимось чи підкреслено чемно, догоджаючи тому, до кого звертаються, уживається дієслово обмеженого функціонування **(за)лебедіти** – діалектизм. Наприклад: *Впустивши їх [в’язнів] у камеру, наглядач закрив двері, а тоді відкрив кормушку й залебедів у неї: – Чи ви хліб одержали?.. А чай?.. Зараз буде хліб і чай... Е... той, чи маєте якісь заяви?..* (III, с. 280) – наглядач, що “славився своєю брутальністю”, змінює тон мовлення на мирний, доброзичливий, боячись, щоб в’язні не розповіли слідчим про його помилку.

На ваду у вимові, коли заміняють шиплячі звуки свистячими, вказує розмовне дієслово **сюсюкати**. Наприклад: *Померехтівши люстерками пенсне, людина спитала по-російськи, злегка сюсюкаючи: – Кто сдесь бальной?* (III, с. 263).

Спрефіксовану форму цього дієслова – **просюсюкати** письменник уживає для позначення мовлення особи, яка, не погоджуючись з існуючим станом речей, боязко, невпевнено, запобігаючи перед тим, до кого говорить, висловлює свій протест. Наприклад: [Санько:] – *Отой он сучий син божиться, що він нічого не зробив, лише сказав, що “жити стало тяжко”, та й то не сказав, а просюсюкав*

тихесенько і зразу ж покався (III, с. 413). У цьому контексті синонім характеризується явно негативною емоційною забарвленістю. Виразною є позиція аналізованого дієслова в наведеному вище контексті. Нейтральний синонім **сказати** протиставляється за допомогою сполучника **а** стилістично й семантично маркованому **просюсюкати**, що сприяє повному виявленню всіх розрізняльних ознак другого. Тут **сказати** є своєрідним тлом, на якому краще помітні диференційні ознаки синоніма **просюсюкати**.

Зі значенням “сказати щось коротко” вживається дієслово **кидати**. Наприклад: [Гриць] *Хитро заскаливши око і посміхаючись, пройшов мимо, лише кинув на ходу: “Йди збоку. За мною”* (II, с. 180). В інших ситуаціях до основного значення додаються ще ознаки “недбало”, “знічев’я”. Наприклад: *Застебнувся на всі гаплички, а вже надягаючи рукавички, кинув недбало: – Встигнете* (III, с. 356). *І так само мовчить Сергєєв. Лише знічев’я кидася до Андрія іронічне: – Ну?* (III, с. 237).

Раптову, швидко мовленнєву дію письменник позначає дієсловом **випалити**, вжитим у переносному значенні. Наприклад: – *Гм... Всі! – випалив Сазонов подразнено й засопів, і по хвилині підтвердив це, рубнувши ребром долоні по столі: Всі!* (I, с. 65). Таке мовлення, як правило, є реакцією на чийсь слова, рідше вчинки, які викликають у суб’єкта говоріння невдоволення, обурення до такої міри, що він не може стримати себе. Наприклад: – *Рід мій думав про те, – раптом випалив Андрій майже крізь сльози гніву й образи, – що його нащадки... не будуть биті ось тут!.. Що Чумаків син не буде мордований ось тут, як собака!..* (III, с. 164). Прикметно, що **випалити** можна лише правду.

Коли йдеться про різкий, чіткий і дуже короткий мовленнєвий акт, письменник користується дієсловом **відрізати**, ужитим з переносним значенням. Наприклад: – *Не вірю! – відрізала вона категорично і гостро. – Не вірю! – вона це випалила й сама вже була певна, що це іменно так* (I, с. 294). У цьому контексті автор уживає поруч два експресивно маркованих одностильових синоніми, що сприяє підкресленню, виділенню таких рис зображуваної дії, як швидкість, категоричність, різкість.

Синонім **видавити**, дуже виразний своїм змістом, означає “через силу, примушуючи себе, говорити що-небудь”. Наприклад: *Мати видавила крізь посмішку й крізь сльози водночас: – Так... Сину...* (III, с. 10) – йдеться про смерть старого Чумака. Часто таке мовлення є наслідком глибокого душевного болю. Повідомлення, як правило, болісне, трагічне чи неприємне. Як таке воно може розцінюватися не тільки комунікатом, а й адресатом.

До цього синонімічного ряду можна віднести і дієслово **заїкнутися** “починати говорити про щось”. Наприклад: *“Як же ж!” – заїкнувся був та й прикусив язика, – резолюцію вже зроблено, значить крапка* (I, с. 354).

Зі значенням “заговорити до когось, звернутися з розмовою” вжито дієслово **обізватися** в такому прикладі: [Наталка:] – *Яка ж я?* [Григорій:] – *Ніколи й не обізвешся до мене, все наче сердишся...* (II, с. 140).

Акт мовлення може характеризуватися і складними дієслівними формами типу **злословити**. Цей синонім фокусує увагу не на способі говоріння, а на змісті повідомлення, інформації. **Злословити** має значення “говорити зле, погане про інших” [СУМ, т. 3, с. 603]. Наприклад: “*Він ніколи не чув про Прокруста!*” – *скривився мовчки Павло, а вголос: – Гм... Наші вороги злословлять, що то був Перший Чекіст, але то неправда. На те вони й вороги, щоб злословити* (I, с. 239).

Синонім цього ряду **шепотіти** (поряд зі словосполученням **ворушити губами**) письменник уживає для позначення тихого, без участі голосу говоріння. Наприклад: *Він шепотів без скарги, так, за старою в'язничою звичкою говорити з самим собою* (II, с. 39). *Коли камера мріяла, він не брав участі, він весь час дивився на Андрія далеким поглядом й щось про себе ворушив губами* (III, с. 206).

На позначення акту говоріння залучає письменник і кілька стійких словосполучень.

У мовленні Андрія Чумака фіксуємо словосполучення **слово мовити**: *Нарешті Андрій зітхнув і меланхолійно, задумливо промовив: – Дозвольте слово мовити* (III, с. 274). Цей синонім-словосполучення вживається зі значенням “сказати щось, висловити думку” і, як впливає з контексту, має іронічне забарвлення: *Андрій подумав про Сергєєва і чомусь так, як це вже було раз, не в силі перемогти бажання поглумитися, промовив меланхолійно-меланхолійно, з павзами: – Дозвольте... блошицю... вбити...* (III, с. 274).

Зі значенням, подібним до **кидати**, уживається метафоричне словосполучення **кинути репліку**. Наприклад: *Хтось щось там сказав між іншим, кинув якусь репліку* (I, с. 234).

Фразеологізм **перекидатися словом** автор уживає тоді, коли виникає потреба підкреслити, що ті, хто бере участь у розмові, говорять час від часу і, як правило, коротко. Наприклад: *Діди і цибатий зять сиділи коло вогню, зрідка перекидаючись словом* (II, с. 101).

На позначення мовлення, під час якого суб'єкт говорить через силу, долаючи внутрішній опір чи небажання, І. Багрянний використовує фразеологізм **витиснути з себе**. Наприклад: – *Добридень, – витиснула Ата з себе* (I, с. 372).

Незважаючи на велику розгалуженість ряду, стилістичних синонімів, тобто таких, які були б абсолютними семантичними відповідниками дієслова **говорити** (док. **сказати**), а відрізнялися лише сферою вживання, у досліджених текстах не виявлено.

Група семантико-стилістичних синонімів представлена розмовними, просторічними, знижено-емоційними та архаїчними дієсловами. Наявність у мовній тканині аналізованих романів синонімів, що мають різне стилістичне забарвлення, пояснюється: по-перше, специфікою роману як жанру художньої літератури (як ми вже згадували, роман являє собою багатостильове, різномовленнєве явище; прозаїк-романіст, на відміну від поета, іде зовсім іншим шляхом: він приймає різномовлення і різномовність літературної та позалітературної мови у свій твір, не послаблюючи його, а навіть сприяючи його

поглибленню, тому мова роману – це система “мов”, а стиль роману – у сполученні стилів [Бахтін, 1972, с. 64]), а по-друге, – бажанням письменника якомога точніше відтворити різнобарв’я народної мови. З цього приводу сам автор пише: “Коли я заплющую очі, до мене говорить моя мати й увесь мій рід так, як вони говорили, з усіма так званими “провінціалізмами” й “вульгаризмами”, і звідси всі провінціалізми вдираються в мої книги. Я прекрасно знаю, що з погляду літературної, “законної” мови це гріх... Однак я не дозволив би жодному редакторові попсувати мої “провінціалізми”, виправляючи їх” [Українські вісті, 1958, с. 6].

При проведенні стилістичної класифікації синонімів, виявлених у творах письменника, вдаємося до лексикографічних джерел, оскільки вони прагнуть якнайповніше відбити ті якісні зміни в лексиці літературної мови, які “постійно відбуваються в межах усього лексичного складу окремої мови” [Паламарчук, 1967, с. 21]. Хоч кожний новий словник і намагається дати точніші відомості про сфери вжитку тієї чи іншої мовної одиниці, за його допомогою не завжди можна визначити стилістичний статус синоніма. Часто трапляється так, що синонімічна одиниця в процесі своєї реалізації в контексті, під впливом авторського розуміння її значення, набуває іншого стилістичного забарвлення, відмінного від словникового. У таких випадках тільки за допомогою контексту можна визначити його належність до того чи іншого різновиду загальномовного стилю та охарактеризувати його експресивні особливості.

Отже, характеризуючи синоніми за їхніми експресивно-стилістичними властивостями, слід враховувати, що окремі синонімічні одиниці повинні бути проаналізовані через призму авторського бачення їхньої реалізації в конкретному контексті.

Іван Багряний зрідка залучає у свої твори дуже близький за своїм значенням до **говорити** розмовний синонім **балакати**, що порівняно з емоційно-нейтральним **говорити** є стилістично виразнішим. Письменник уживає його для стилізації усного побутового мовлення персонажів. Наприклад: *От якби усім тим, що балакали й балакають, і що викаблучуються, дати сапачки в руки, ну то так була би поміч якась!* (I, с. 154) – озвучує думки колгоспників автор.

Семантично близьким до **розмовляти** є дієслово **гомоніти**, яке вживається зі значенням “усно обмінюватися думками, вести розмову, бесіду з ким-небудь” [СУМ, т 8, с. 747]: *Лише діди, запаливши люльки, сиділи ще і гомоніли собі коло вогню. І цибатий зять з ними* (II, с. 106).

На відміну від дієслова **розмовляти**, яке не передає характеру говоріння, **гомоніти** відтіняє насамперед звуковий бік мови. Підкреслює її невиразність, нерозбірливість, приглушеність: *В камері тихенько гомоніли про щось...* (III, с. 205).

Розмова, що передається цим словом, може сприйматися як суміш голосів та шумів: *Коли це я чую, скрикнув, а далі гомонить із кимось... я прожогом туди, визволяти: думаю, на яку сатану двоногу набрів... Приходжу на голос і вже чую: вода плющить-дзюркотить, а Григорій бовтається в ній. “З ким ти тут*

гомониш?” – питаю. А то сам із собою... (II, с. 104).

Комунікативна ситуація, позначена синонімом **гомоніти**, передбачає спокійний темп ведення розмови, її доброзичливий характер. **Гомонять** між собою здебільшого люди близькі і добре знайомі, перебуваючи в неофіційній обстановці. Наприклад: *Брати гомоніли щиро, сердешно (III, с. 16). А старий Мороз і старий Сірко, привітавшись з молодіцями, стояли собі на стежці, гомоніли – про се, про те. Старі друзі, старі приятелі (II, с. 97).*

Цим синонімом автор послуговується і в тих ситуаціях, де треба передати рівну, безпристрасну оповідь, розраховану на слухача. У такому вживанні **гомоніти** наближається до дієслів **розповідати, оповідати**: *Дід гомонів: – Колись за такі рівненькі панти китайці платили золотом удвоє проти ваги... (II, с. 121).*

В аналізованих творах письменника слово **гомоніти** може позначати дію, що її одночасно або послідовно виконує велика кількість людей, серед яких не вирізняються окремі особистості. Тому часто з **гомоніти** асоціюється уявлення про рівний глухий гул: *Але ось німа пантоміма заворушилась, люди на ній – козаки, шляхтичі, жид, мурза, поляки, дівчата – загомоніли, почали рухатися, кожен згідно призначеної йому ролі... (I, с. 399).*

Розмовне дієслово **загалдіти** у творах письменника має значення “говорити до когось чи з кимось, створюючи шум, гамір”: *А тепер слухай мою команду та знай, що якщо хто потім заворушиться або загалдить – двадцять днів карцеру! (III, с. 94).*

Стилістично виразний розмовний синонім **цідити** (док. **процідити**) письменник добирає, щоб, по-перше, відтінити роздратовано-ворожий тон мовлення: *Фурія спалахнула, але не вибухнула чомусь, подивилася спідлоба довгим злим поглядом і процідила: – Як же ж це ти “не знаєш”? (III, с. 59); по-друге, передати повільне, недбале, неохоче мовлення: – Не маю... – процідив Андрій байдуже (III, с. 61) .*

Зі значенням “говорити уїдливо, приглушеним від злості, роздратування голосом” уживається розмовне дієслово **шипіти** [СУМ, т. 11, с. 455]. Наприклад: *Зчинивши галас, хтось репетував про карцер, Іщук і Петров зібралися бігти до наглядача, шипіли, захилювалися погрозами... (III, с. 388). Адвербіальним конкретизатором до цього слова найчастіше виступає лексема “люто”.*

Для відтворення неприродного звучання голосу при здійсненні акту мовлення письменник використовує відповідний синонім **хрипіти**, який вказує на те, що людина говорить надірваним, сиплим голосом. З контексту видно, що персонаж **хрипить**: 1) унаслідок фізичних причин (нездорове або пересохле горло, утруднене дихання): *– Я тебе знаю!.. – прохрипів ледве чутно Васильченко пересмаглими устами, коли Андрій нахилився над ним (III, с. 122); 2) у стані афекту: – Слухайте, начальник групи!.. – захрипів Андрій, весь тіпаючись і все ще тримаючи надбитий стілець... (III, с. 240); 3) зазнаючи моральних страждань: *З мукою, і нарешті прохрипіла тихо: – Ох... Сини ж мої!.. Сини мої... (III, с. 20).**

Промовистим є розмовний синонім **гарчати** (асоціюється з низькими погрозовими звуками, що їх видають собаки). У романі “Сад Гетсиманський” це

слово означає “говорити щось нерозбірливо, сердито, висловлюючи незадоволення, погрожуючи”. Автор залучає його для відтворення мовлення наглядча: *Іноді він бурчить тихо щось до якоїсь шаховки й видається, що він гарчить на найменший порух* (III, с. 467 – 468).

Дієслово **гриміти**, яке належить до розмовного стилю мовлення, функціонує в досліджуваних романах і з переносним значенням – “говорити голосно, емоційно”. Наприклад: – *Червь!.. І мразь!! – гримів “пророк” з маніакальними очима.* (I, с. 292). За допомогою цього синоніма письменникові вдається створити в уяві читача точний образ так званого екстремального спілкування [Почепцов, 1987, с. 50]. Основна мета такого комунікативного акту полягає не в тому, щоб обмінятися інформацією, а в тому, щоб підтримувати наперед визначений, у цьому прикладі негативний, тонус розмови. Наприклад: *Ольга зовсім злякалася й замовкла, знітилась. А дідуган гримів: – Забули Бога!! Стронтиві й горді!.. Це по ділам вашим...* (I, с. 292).

Окремі відгалуження в межах цього синонімічного ряду становлять підгрупи синонімів, що об’єднуються навколо дієслів **верзти** і **просторікувати**.

До синонімічної групи, домінантою якої є дієслово **верзти** – “говорити щось нерозумне, беззмістовне”, – належать такі синоніми: **молоти, плести, плескати, варнякати, молоти язиком, городити дурниці, верзти чортovinня**. Усі слова і словосполучення пов’язані з домінантою ланцюгом синонімічного ряду.

Схематично залежність слів у цій синонімічній групі можна зобразити так, як на схемі 3:

верзти – молоти – плести – плескати – варнякати –
молоти язиком – городити дурниці – верзти чортovinня

Схема 3

Синонім **верзти** письменник уживає тоді, коли відправник повідомлення, на думку одержувача, говорить щось несерйозне, таке, що не відповідає ситуації. Наприклад: *Сірків голос: – Що ти верзеши там, мала?.. – Хіба то я верзу, тату?! Ви ж учора хвалились Морозам: “інженер”, мов...* (II, с. 111).

У романі “Маруся Богуславка” це дієслово вкладається в уста персонажа тоді, коли він оцінює почуте як таке, що порушує усталену субординацію, прийняті у певній суспільній групі норми. Наприклад: [Павло Гук:] ...*Злі язика кажуть, що Гроза продав свого товариша, оббрехав, ставши сексотом і стукачем, як то кажеться на мові сучасності... Сазонов насупився, блиснув очима: – Що ти верзеши?! Що за тон по відношенню...* (I, с. 74) – Павло Гук говорить про працівника НКВД.

Дуже близьке до попереднього дієслово **молоти**, яке вживається зі значенням “верзти нісенітницю”. В одинадцятитомному “Словнику української мови” при лексемі **молоти**, як і **верзти**, подано ремарку “фамільярне”. Як зазначає О.О. Тараненко, уживання терміна “фамільярний” у лексикографічній та стилістичній практиці є неоднозначним. Так, фамільярна лексика може трактуватися різними дослідниками і в різних словниках фактично або як узагалі розмовна і просторічна лексика стилістично зниженого статусу, або як експресивно-афективна лексика, або як пестлива лексика, або як груба чи

грубувата лексика [Тараненко, 1996, с.134 – 135]. Далі автор пропонує розглядати стилістичну категорію фамільярності як різновид емоційного ставлення мовця до предмета повідомлення або його адресата.

У досліджуваних романах фамільярний синонім **МОЛОТИ** можна трактувати як певний різновид емоційного ставлення мовця в тих ситуаціях, де за його допомогою автор відтворює вільну, не зв'язану певними умовностями мовленнєву поведінку персонажів, характерну для спілкування осіб, поєднаних близькими взаємостосунками, або зумовлювану бажанням – доречним чи недоречним – створити таку обстановку при спілкуванні осіб, недостатньо близьких між собою. Проілюструємо прикладами: – *Для чого ж ти мелеши, чортів сину!?* (I, с. 358) – звертається до голови партизанської комісії Чубенка редактор Страменко. Це стосується і сталих словосполучень **МОЛОТИ ЯЗИКОМ** і **МОЛОТИ ДУРНИЦІ**: – *Слухай!.. Не мели дурниць! Хіба ти не знаєш, як називається Людочка Богомазова?!* (I, с. 63). *Ти хочеш сказати, що я мелю тут язиком, як якийсь миколаївський держиморда... Йй-бо правильно!* (I, с. 67) – із розмов начальника НКВД Сазонова з Павлом Гуком. У ширшому контексті і сам письменник зауважує: “...Злегка панібратський, фамільярний тон, це був стиль взаємин між всіма партійцями й комсомольцями, незважаючи на вік і на рангу”. Або такий приклад: *...Вони відбилися й пливають самі собі крізь місячне сяйво, крізь серпанки туманів – Микола веслує, Сергій на стерні, Михайло меле якісь нісенітниці, а він – Андрій – опустил руку в воду, дивиться на замріяний Катеринин профіль* (III, с. 257). Отже, фамільярна лексика передає загалом прихильне ставлення до предмета мовлення чи адресата.

За межами такого спілкування синонім **МОЛОТИ** набуває нетактовного, навіть безцеремонного характеру і служить для різкого вираження негативної оцінки, неприйняття чогось: *Ата не докінчила й засміялася, а професор втратив рівновагу і не в жарт розгнівався: – Ви катзнащо мелете!* (I, с. 35) – каже Добриня-Романов, коли дівчина звинувачує його в “дворушництві”. Або: *Що ти мені мелеши “Мурило” та “Мурило”! Я Курило, і от я тобі наказую, скотина ти богомазна, сяка така! Малюй!* (I, с. 197). У таких контекстах ми схильні розглядати синонім **МОЛОТИ** як знижено-емоційну одиницю.

У романі “Тигролови” автор використовує це дієслово для позначення безладного, безтямного говоріння в гарячці, маячіння. Наприклад: *Дівчина зніяковіла: – Ти б послухав, що ти молов тут п'ять днів, кидаючись, як божевільний* (II, с. 58).

Розмовний синонім **ПЛЕСТИ** вживається тоді, коли потрібно підкреслити, що говорять якусь нісенітницю, дурницю. Наприклад: – *А те значить, що якщо ти будеш клеїти з себе дурня й якщо ти будеш плести ще про те, що Людочка вмирає по мені, то я тобі заїду в зуби* (I, с. 63).

Дієслово **ПЛЕСКАТИ**, що також належить до розмовного стилю мовлення і має значення “говорити дурницю, вигадувати те, чого не було”, на відміну від інших синонімів ряду, вказує на те, що інформацію одержано не шляхом безпосередньої участі суб'єкта в конкретному комунікативному акті, а через “другі руки”. Тут

узагалі не йдеться про особисту задіяність мовця в комунікативній ситуації: *Е, якби ти про нього знав! Плещуть про нього багато...* (І, с. 71).

Варнякати вказує на те, що розповідь є недоречною, нав'язливою. Це слово має яскравіший ступінь експресивності та емоційності у вираженні негативного ставлення до повідомлення або до особи, яка висловлює це повідомлення, підкреслює різкість оцінки. Таке мовлення здійснюється здебільшого в стані алкогольного сп'яніння: *“Чортів той Чубенко! Варнякає з п'яну катзнащо, а тобі ще доведеться, може, обмежовуватися!”* (І, с. 359)... *Навіки прославився [Сметана] тим, що бив нещадно бідлашних малих абортитенів темної імперської провінції лінійкою по голові й навіть по губах за sacramентальне “мазепинство” – за невміння, і нездібність! по-людськи, сіреч “благородно”, говорити, за навертання “варнякати”, тобто говорити по-своєму, як Бог повелів* (І, с. 95). У другому прикладі синонім **варнякати** має значення “говорити українською мовою”. Його вжито в авторському мовленні з метою яскравішої передачі зневаги Сметани до цієї мови. Письменник тільки цитує свого персонажа.

На позначення поняття “говорити щось нерозумне, беззмістовне” І. Багрянний уживає закріплені в уснорозмовній практиці з таким значенням словосполучення, крім уже названих **молоти язиком, молоти дурниці, – дурниці городити, язиком плести нісенітниці, чортовиння верзти**, які посилюють експресію зображення, передають природність спілкування і відтворюють різнобарв'я народної мови: – *Що за дурниці городиш!.. – скинувся Павло* (І, с. 238). *Нагадував про візити до редакції, щось натякав відносно ордена, п'янкуватим язиком плів якись нісенітниці, що мали правити за компліменти...* (І, с. 313). *А то ще поб'ємося, чого доброго. – Не виключене; якщо ти будеш чортовиння верзти* (І, с. 69).

Дієслова, які належать до синонімічної групи з домінантою **просторікувати**, у найтиповіших уживаннях позначають “багато, часто беззмістовно говорити”. Графічно залежність між словами-синонімами цієї підгрупи має такий вигляд, як на схемі 4

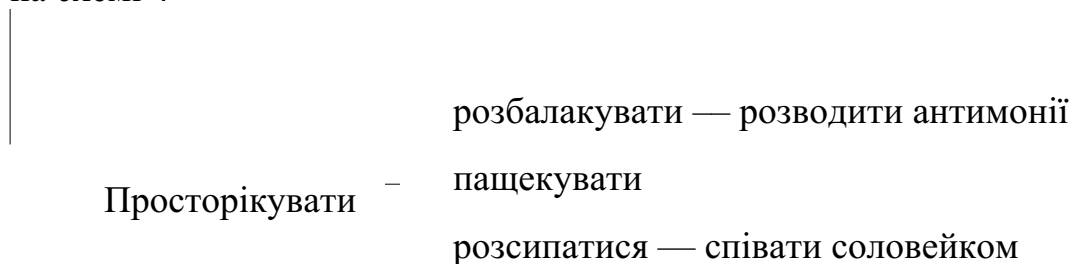

Схема 4

У творах письменника дієслово **просторікувати** вживається зі значенням “говорити багато, довго, як правило, з приводу одного якогось факту, використовуючи характерні для певної доби ідеологічні штампи”. Цим синонімом позначається мовлення начальника НКВД міста Нашого Сазонова (*А Сазонов просторікував: – Це ж суцільна контрреволюція, цей театр!.. Це ж суцільна націоналістична пропаганда! Націонал-ухильництво!..* (І, с. 66)) і редактора газети

“Червоний Комунар” Страменка, який, за словами одного з персонажів, “застрахувався в благонадійності на цілих 200 процентів!” (*“Буржуазна мораль... Буржуазна гніль... Гопаківщина... Просвітяниця... І гра погана й тема нікудишня... Неактуальна. Наївна... Радянська людина переросла вже всю ту наївну “чепуху”... Так просторікував Страменко (I, с. 352)*).

У своєму звичайному вживанні **просторікувати** означає беззмістовне говоріння і синонімізується з такими словами й сталим словосполученням, як **розп'ятувати, розводитися, переливати з пустого в порожнє**. Тому, коли письменник вводить за допомогою **просторікувати** серйозне мовлення названих вище персонажів, то слово набуває, на нашу думку, іронічної емоційно-оцінної конотації.

Розмовне дієслово **розбалакувати** характеризує мовленнєву дію як тривалу, але не інтенсивну. Характер стосунків між учасниками комунікативної ситуації – несиметричний: [Слідчий Сергєєв:] *Ну, я занадто от з вами розбалакую, і ви це мусите належно оцінити... Далі ані я, ані будь-хто розбалакувати з вами не будуть (III, с. 152)*.

Коли говорять багато, зухвало, з іронією, незважаючи на несиметричні стосунки учасників комунікативної ситуації (**пащекує** той, хто займає нижчу позицію в соціальній чи віковій ієрархії, тобто є підпорядкованим), автор уводить розмовний синонім **пащекувати**. Це дієслово містить у своєму значенні конотацію зверхності, несхвальності. Наприклад: – *Сиди й не пащекуй! Скалозубиш, лишні зуби маєш?!* (III, с. 280) – говорить наглядач до Андрія Чумака, коли останній запитав про “вербовку”.

Умовно до цього синонімічного гнізда можна віднести дієслово розмовного стилю **розсипатися**, яке означає – “говорити кому-небудь багато люб’язностей, намагаючись заслужити прихильність, догоджаючи комусь або підлещуючись до когось” [СУМ, т. 8, с. 805]. Наприклад: *Ату відкликали від її праці й сам директор офіційно представив її гостям і вони з нею офіційно знайомилися..., говорили їй компліменти, особливо розсипався перед дівчиною “сам” редактор і культпрон... (I, с. 126)*.

До цієї синонімічної підгрупи відносимо також стале словосполучення **співати соловейком**. Письменник залучає його тоді, коли потрібно передати, що говорять багато, з надмірним запалом, пишномовно: *Маслов того не чув, співав соловейком. Допомагав ліквідувати прорив. Говорив він уже години з дві (I, с. 153)*.

Семантично близьким до **просторікувати** і **розбалакувати** є просторічний фразеологізм **розводити антимонії**, що відповідає літературному **розводити антиномії**: *Але якого чорта ми всі ці антимонії розводимо!* (I, с. 68).

В аналізованому синонімічному ряду на позначення мовлення можна окреслити ще одну невелику підгрупу розмовних синонімів, що виражають однократний мовленнєвий акт. Це синоніми **бовкнути, ляпнути, брякнути**, які вказують на спосіб висловлення думки.

Бовкати служить засобом вираження необдуманого, поспішного висловлювання. Наприклад: – *Дурна, – бовкнув Григорій (II, с. 57)*.

Автор залучає цей синонім і тоді, коли треба відтворити недоречність, невідповідність повідомлення ситуації, в якій перебуває мовець: *Цитат він наробив багато і тепер от те раптом все зринало з нього, перлось на язик, аж мусів прикусювати його, щоб щось не **бовкнути**, – аудиторія не підходяща* (I, с. 304).

Іван Багряний уживає **бовкати** й у тих контекстах, де семантичні ознаки “не обдумавши, навмання”, “те, чого не слід” нейтралізуються. Наприклад: *Повернувся до своїх і там **бовкнув**: – Не трогать! То, брат, “парень на большой”! А не якийсь лягавий інтелігентик* (III, с. 378). *Сержант подивився пильно в розгублене Андрієве обличчя, стиснув щелепи і раптом **бовкнув** сердито: – Ну-ну! Не поспішайте...* (III, с. 35). У цих ситуаціях синонім **бовкнути** означає “сказати щось коротко”. Наведені приклади дають підстави зробити припущення, що інформація, яка подається таким способом (**бовкнути**), є трохи несподіваною для адресата, тобто другий учасник комунікативного акту не розраховує почути саме таке повідомлення.

З подібним значенням використовується в мові персонажів і синонім **ляпнути** – “сказати щось недоречне, нерозумне” [СУМ, т. 4, с. 581]. Унаслідок розмовно-зниженого звучання це дієслово яскравіше передає осуд, негативне ставлення суб’єкта до здійсненого мовленнєвого акту. Наприклад: *Може, що **ляпнув** у хмелю?* (II, с. 194).

За допомогою розмовного дієслова **брякнути** – “сказати щось не до речі, не до ладу; бовкнути” [СУМ, т. 1, с. 243] письменник підсилює враження раптовості, різкості здійснення акту говоріння. Це слово також передає афективний стан мовця під час говоріння: *Ата зломил брови, почервоніла буйно й **брякнула** лютю: – Не меліть катзнащо!* (I, с. 133).

Розмовні дієслова **пальнути**, **стрелити**, **бахнути**, **бабахнути**, **гагахнути**, ужиті з переносним значенням, є абсолютними семантичними відповідниками до нейтрального синоніма **випалити**. У досліджуваних творах слова фіксуються в авторській мові лише для позначення мовлення персонажів, які перебувають у нервово-збудженому стані. Наприклад: *Андрій зціпив зуби, щоб не **пальнути** якусь істеричну дурницю (думав про Катерину), й мовчав, розглядався по кімнаті* (III, с. 395). *Ата шарпнулась, хотіла згарячу **стрелити** щось за ту “блудну вівцю”, але стрималась, звела брови й промовила насмішкувато, наперекір: – А так... Не вірила й ходила... Що ж тут?* (I, с. 294). *Але не спитала, – ану ж він з властивою йому прямою **бахне** щось таке, від чого вона згорить з сорому* (I, с. 134). *– Та можна, чого ж!.. – перебиваючи Сластьона, швиденько й сердито буркнув Харитон за спиною Сазонова, рятуючи ситуацію, зумисне втрутившись, щоб не дати Сластьонові чогось “самашедшого” **бабахнути*** (I, с. 137). *– Блудна вівця! – **гагахнув** кудлатий “пророк”. – Як же ж ти не вірила, а ходила до церкви?!* (I, с. 294).

Звуконаслідувальні синоніми **бахнути**, **бабахнути**, **гагахнути** посилюють враження моментальності здійснення мовленнєвого акту, яскравіше відтінюють ознаку непередбачуваності мовлення.

Однократні дієслова **буркнути**, **муркнути**, що належать до розмовного стилю, також уживаються на позначення нерозбірливого, невиразного мовлення: – *От теж... Макоцвітна... – буркнув цибатий зять Морозенко* (II, с. 101). *В цей час увійшов вартовий і щось муркнув, слідчий схопився й вийшов, вартовий за ним теж вийшов* (III, с. 355).

Синонім **буркнути** здебільшого сполучається з означеннями, що виражають негативну оцінку (непривітність, невдоволення, роздратованість): – *А дивлюсь, дивлюсь... – буркнув Сазонов понуро і досить непривітно, з зовсім незамаскованою поденервованістю* (I, с. 237). – *Це не мій фах – буркнув горбань різко* (I, с. 386).

Семантичними відповідниками до нейтрального синоніма **відрізати** є однокореневий синонім **одрізати**, а також дієслово **одрубати**. Обидва слова належать до розмовного стилю мови: – *Ніяк, – одрізала дівчина насмішкувато* (II, с. 59). – *Ніззя! – категорично одрубав наглядач, і тим розмова вичерпалася* (III, с. 121).

Синонім **воркотіти** (док. **проворкотіти**) асоціативно споріднюється зі словами “голубка”, “горлиця”, які мають глибоко позитивний оцінний зміст. У народнопоетичній символіці голубка, горлиця співвідносяться, відповідно, з поняттям “дівчина”, “жінка”. Тому, коли письменник хоче передати особливо приємне, ніжне звучання дівочого голосу, він залучає метафоричне дієслово (**про**) **воркотіти**. Наприклад: *І так вона сказала те “Київський”, проворкотіла, аж за серце взяла* (II, с. 53). *А тут ось такі чарівні його подруги, так воркочуть між собою грудними голосами, а кругом така краса невимовна...* (I, с. 340). Показовим щодо вживання цього синоніма є перший приклад, де І. Багрянний, не задовольняючись лише загальним синонімом на позначення мовлення Наталки Сірківни, посилює його дієсловом **проворкотіти**. Зазначимо, що синоніми **сказати** і **проворкотіти** відрізняються не тільки семантичним і стилістичним відтінками, а й сполучуваністю. **Проворкотіти** сполучається лише з іменниками на позначення осіб жіночої статі, а **сказати** – з іменниками на позначення обох статей.

Для того, щоб передати процес мовлення людини, яка має неприємний, різкий голос, письменник послуговується дієсловом (**про**)**рипіти**: *... мовчазний досі “пророк” несподівано осміхнувся й прорипів густим пияцьким басом по-російськи: – І ти не знаєш...* (I, с. 291).

Швидкий, безугавний, веселий говір людини означається метафоризованим словом **стрекотати**. Наприклад: *Босонога, розмальована потом дівчина, що виявилася веселою русявкою, та ще й Марійкою Морозівною, стрекотала, як сорока, закрутивши Наталкою* (II, с. 97).

Дієслово **заграсувати**, що, очевидно, відповідає літературному **грасирувати**, має значення – “вимовляти звук “р” на французький лад” [СУМ, т.2, с.159]. Зауважимо, що варіант **грасувати** (**заграсувати**) вживається письменником і в аналогічному контексті в драматичній повісті “Морітурі”. Порівняймо:

1. *До кімнати увійшла молода, чепурна дівчина в білому халаті, з тацею на руці і заграла очима, **заграсувала** своїм голосом, кокетуючи: – Вам пива?.. Крем-соди?.. Кави?.. Чи?..⁴ (с.105).*
2. *– Вам пива? Вина? Крем-соди? Чи?.. – **заграсувала** дівчина до слідчого ніжним грудним голосочком, як голубка, кинувши скося ледве вловимий погляд на Андрія (III, с. 157).*

На носовий відтінок у голосі вказує розмовне дієслово **загугнявити**: – *Що?! – закричав Великін і **загугнявив** глумливо: – А-а, він, бідняжка, не знає, про що йому говорити, забув (III, с. 171).*

У якійсь мірі невмотивованим видається вживання в мові автора просторічного синоніма **загнусявити** (росіянізм), який є абсолютним семантичним відповідником українського дієслова **загугнявити**: *Вправивши його остаточно, Мороз поморгав віком здорового ока й **загнусявив**: – Старосто! Старосто! (III, с. 352).*

На нашу думку, пояснення можна знайти в словах відомого літературознавця І. Кошелівця, який зазначає: “...Знайдете в нього [Багряного] запозичення з галицького діалекту і з російської мови. Це лінія тієї літератури, яку започаткував на порозі 20-х років Хвильовий. За характером творчості ж Багряний виявляє якнайближчу приналежність до групи хвильовістів” [Українські вісті, 1958, с. 3].

Близьке до цього синонімічного ряду вживання має також дієслово **кракати**, що знаходиться на межі двох рядів **говорити** і **проорокувати**. У досліджуваних творах це слово вживається зі значенням “часто й недоречно говорити про потенційно погану подію”. Наприклад: [Павло Гук:] “*А це ж, власне, я у всьому винен – з самого ранку **кракав** з тим Саніним! І **накракав!**” (I, с. 324).*

Дієслово **кракати** містить негативну оцінку слів того, хто говорить про потенційну подію. **Кракати** не вводить самих слів суб’єкта, але є їх інтерпретацією, оцінює як зловісні, що можуть спричинити небажану подію, про яку йде мова [НОСС, 1995, с. 319]. Негативна оцінка прямо впливає з конотації неприємного, різкого, що міститься в першому (звуковому) значенні дієслова **кракати** (про ворона). Окрім того, в усній народній творчості ворон є птахом, що приносить нещастя.

Застаріле дієслово **ректи** в сучасній українській мові вийшло з активного вжитку і тому синонімічні зв’язки з іншими словами на позначення мовлення встановлює лише на основі семантичного критерію. У стилі художньої літератури, зокрема в аналізованих творах, **ректи** функціонує активно і має обидва критерії синонімічності – семантичну подібність та взаємозамінність.

Уживання архаїзмів у художніх творах для піднесеності, урочистості викладу або, навпаки, для створення колориту іронії, сарказму – явище не нове. Проте в кожному окремому творі, залежно від втіленого задуму, зображуваних характерів, дієслово **ректи** здатне набувати нових семантичних і конотативних відтінків.

Синонім **ректи** в романах Івана Багряного вживається: а) зі значенням “говорити дурниці, нісенітниця”, наближаючись семантикою до дієслів **верзти**,

молоти, плести. Наприклад: [Харитон] *А тоді сердито так і зовсім зненацька: – І що воно рече!..* (I, с. 230); б) для маніфестації суб'єктивного ставлення мовця до особи, що говорить, або до сказаного нею. Тут можна виділити такі відтінки:

іронічно-зневажливий: *А збоку спросонку: – Га!?. А що ж це він, вже заготівлю велить взяти чи що?! Тю! Так ще ж не жато й не кошено!.. Третій: – Та ні... Про “победу” якусь рече...* (I, с. 153);

жартівливо-іронічний, доброзичливий: *А, передаючи власноручно та урочисто гостинець, ще пак і рече: “Візьми та не підкачай. Даю в надійні руки цю геройську зброю”. Дід заскалив око і зареготався чомусь* (I, с. 75) – ідеться про те, що зброя, яку Блюхер подарував старому Сіркові, дісталася Григорію Многогрішному, “зоологічному націоналісту”, арештантові;

глузливо-іронічний: *А Харитон подивився услід, очі йому взялися смішливими зморшками, він схитнув головою й прорік безапеляційно: – Шльондра... – подумав хвилинку й додав, – генеральська...* (I, с. 142);

емоційне захоплення: *І тільки юна та чорнява мати з немовлям, ніби виголошуючи його думки, прорекла переконано, з щирою надією, співчуттям, упертістю: – Дістане!.. О, то, видать... Ідол видать!.. Тільки глянути на нього... Але то без найменшої нотки осуду, а навпаки, включаючи туди все захоплення і надію на втишення пекельної спраги і злість на чоловіка...* (II, с. 101).

Дієслово **мовляти**, що також належить до застарілої лексики, у романах І. Багрянного вживається зі значенням – у певних ситуаціях, періодично, повторно говорити якесь улюблене, влучне слово чи словосполучення. Наприклад: *Після пантування хлопці пробули вдома лише п'ять днів, та й ті п'ять днів косили траву на старій пасіці, кілометрів за десять, “за харч”, мовляв Грицько кепкуючи* (II, с. 143). *“Археологія”, мовляв Сластьон* (I, с. 87).

Іван Багрянний використовує для позначення мовленнєвого акту стійкі словосполучення, що широко побутують в усному мовленні. Цим фразеологічним одиницям властиві простота, природність, спонтанність; вони служать засобом посилення експресії вислову, увиразнення, іноді унаочнення думки [Їжакевич, 1971, с. 17].

Окрім згаданих раніше, у досліджуваних творах активно функціонує стійке словосполучення **процідити крізь зуби**, яке має значення “говорити повільно, неквапно, розтягуючи слова” [СУМ, т. 11, с. 226]: *А тоді урвав, визвірився й процідив крізь зуби: – Не вдавай з себе розумнішого за московського архієрея* (III, с. 355). Таке мовлення є наслідком негативних емоцій, що їх відчуває суб'єкт говоріння. В іншому контексті письменник вклинює у структуру цієї фрази ад'єктивований дієприкметник “стиснені”. Це спричинено бажанням автора не лише уточнити здійснюваний персонажем акт говоріння, а й посилити експресію синоніма-словосполучення – відтворити сильне почуття злості, ненависті, презирства. Наприклад: *... Ата провела рукою по устах, зітхнула й саркастично, убивчо, процідила крізь стиснені зуби (люто, майже зі зневажністю): – А-а-а-а... І ви теж!! Хочете зіграти в Саніна!?* (I, с. 329).

Словосполучення-синонім **обронити слово** означає коротку мовленнєву дію, яка здійснюється здебільшого після тривалого мовчання: *Лише **обронила** одне слово “Вибачте!”* (I, с. 232).

Мовленнєву поведінку “п’яти пройдисвітів-скалозубів, п’яти молодих безжурних шибайголів, п’яти камарадів”, що познайомилися в експресі і тепер разом проводять час за веселими розмовами, письменник відтворює стійким словосполученням **точити теревені**. Наприклад: *“По ордерові”, правда, у них більше ні в кого не було, але не було й певності, що після всього тут можна й далі так безпечно гуляти та **точити теревені*** (II, с. 35).

Фразеологічна одиниця **пустити жука**, що, очевидно, належить до тюремного жаргону, має значення “навмисне говорити про щось заборонене, провокуючи адресата на відвертість”. Наприклад: *Коли Краснояружський **пустив жука** про биття, Георгіані спалахнув і, здається, ладен був учинити над доцентом власноруч розправу за наклепи й поругання органів ревзаконності* (III, с. 109).

Розмовні фразеологічні одиниці трапляються не тільки в діалогах та монологіях персонажів, а також в авторській мові, і служать одним із засобів стилізації під безпосередню, “просту” мову.

Змалювання мовного колориту романів І. Багряного неможливе без аналізу оказіональних синонімів. Добираючи найефективніші засоби художньо довершеної реалізації свого задуму, письменник не обмежується загальномовними синонімами. У творчих пошуках автор вдається до переносного вживання слова, до створення нових, оригінальних словесних сполучень, що відзначаються яскравою образністю, експресивною наснагою.

Розряд оказіональних синонімів цього ряду представлений великою групою метафорично вжитих слів і висловів. І хоч серед них майже немає авторських новотворів, вони сприймаються як цілком нові, оригінальні синонімічні засоби.

При утворенні оказіональних синонімів можуть актуалізуватися чи, навпаки, погашатися будь-які типи сем, залежно від того, яка ознака вибрана мовцем як представник предмета, явища чи дії у його свідомості. Окрім того, в умовах незвичних комунікативних ситуацій виникають оказіональні, тобто випадкові, семи, що не входять у системне загальномовне значення слова, а вносяться конкретним контекстом чи ситуацією.

Так, у романі “Маруся Богуславка” письменник уживає оказіональний синонім **дудніти**. Його синонімічне зближення із загальномовним синонімом **говорити** базується на актуалізації таких сем, як “схожа на гул”, “рівна” “мовна дія”. Наприклад: [Маслов] *Говорив запальні слова про Сталіна, про “дело слави, дело честі”, – всі такі ударні, пробоеві слова... **Дуднів... дуднів... дуднів...** А людські голови хилилися все нижче й нижче* (I, с. 152). З контексту видно, що зміст повідомлюваного адресата (втомлені, виснажені працею селяни) не зацікавлює, тому увага й фокусується лише на звуковому боці мовленнєвої дії. Так дієслово **дудніти** в наведеній ситуації набуває додаткової оказіональної семи “нецікаво, нудно”.

Раптовий мовленнєвий акт, що супроводжується почуттям досади й містить докір, передається переносно вжитим дієсловом **охнути**. Наприклад: – *Я ж казав !.. – охнув стариган. – Заціпило б тобі!* (I, с. 302).

Народно-розмовне дієслово **пекти** вказує на енергійність прояву будь-якої дії, що конкретизується тільки в контексті. У досліджуваних творах це слово вживається на позначення мовленнєвої дії: – *А хочеш, я тобі скажу ще, – перебив Сазонов, – я тобі скажу ще щось. – Ну, давай. Печи далі. Що?* (I, с. 68).

Дієслово **втнути** в романі “Тигрлови” означає “усно висловити думку”. Цей синонім має яскраво виражене розмовно-жартівливе звучання: *Дівчина, що була почала з ними розмову російською мовою, та й зразу перейшла на українську, як тільки почула Грицеву мову, що, до речі, не міг втнути російською ні слова правильно, тішилась: “Земляки!.. Боже мій!..”* (II, с. 175).

На зразок уже існуючого загальнономовного дієслова **злословити** письменник творить синонім **злозяичити**, який має яскравіший ступінь експресивності та емоційності, ніж нейтральне **злословити**, а також помітніше виражає негативне ставлення, різку іронію. Наприклад: *І гість високий з центру їхав, і Людмила Богомазова теж, з ним, ... бо ж... “не могло ж все начальство партійне їхати на таку вирішальну битву без своєї генеральної лінії!” – так злозяичив хтось* (I, с. 146).

Оказіональний синонім **тюкнути** наближається своєю семантикою до дієслова **заїкнутися** в такому контексті: *Вони в дорозі виполохали двійко вепрів. Іншим часом жоден би не втік, а зараз ніхто й не здумав зняти рушницю, навіть не тюкнув* (II, с. 115).

Переносно-метафоричне вживання дієслова **закректати** сприяє образному відтворенню уривчастого, неспішного акту говоріння, що здійснюється після тривалого мовчання хриплуватим голосом: – *Ну-ну, стара... – закректав старий Сірко вдоволено* (II, с. 220).

У дієслова **журитися** значення “говорити щось” з’явилося внаслідок переносного вживання і є контекстуально залежним. Яскрава внутрішня форма цього слова дає змогу письменникові легко й точно передати мовлення матері (старої Сірчихи), яка сумує, виряджаючи дітей та чоловіка на тривале полювання: *Стара упала коло них і журилась. – Уже б ви мене з собою брали або що, як мені самій тут нудьгувати* (II, с. 83). – *Що там у нас вдома робиться!?! – журилася якась жінка. – Як там наші* (II, с. 169).

У контекстуальні синонімічні зв’язки з цим синонімічним рядом автор вводить дієслово **квилити** – “жалібно стогнати, стиха плакати” [СУМ, т. 4, с. 133], яким наголошує на тужливому, слізному звучанні голосу матері, що говорить до хворого немовляти. Наприклад: – *Ну ж, цить же, цить, ясочко моя!.. – квилити мати* (II, с. 69).

Синонімом **заклекотати** в романі “Маруся Богуславка” позначається акт говоріння, що супроводжується надмірним виявом почуття з боку суб’єкта мовлення. Наприклад: – *Ваш!.. – заклекотає “пророк” і аж простіг руку. – Удел грішників!.. А праведників Бог обирає...* (I, с. 292). Використання дієслова

заклекотати, що ніби поєднує в собі пряме й переносне значення, сприяло яскравій виразності всієї фрази.

Метафорично-переносне вживання дієслова **зашкандибати** картинно відтворює невпевнене, недолadne, ухильне мовлення дійової особи, яка бере участь у розмові, що може призвести до небажаних наслідків. Наприклад: *І нарешті зашкандибав: – Воно конєшно... І обратно ж – хто зна... Буває всякого ...* (I, с. 360) – відповідає Харитон Страменку і Сазонову, які, бажаючи виявити націонал-ухильників у театрі, ставлять двозначні запитання.

Розряд okazіональних синонімів цього ряду багатий також на метафорично-образні словосполучення, що вступають в синонімічні відношення з дієсловом **говорити** (док. **сказати**). Це переважно вільні словосполучення, створені на зразок наявних, або перефразовані, оновлені існуючі в мові сполучення слів. Уживаються вони, як правило, в авторській розповіді, будучи одним з ефективних засобів авторської оцінної характеристики, вияву ставлення до суб'єкта мовлення.

Як показує досліджуваний матеріал, у романах трапляються випадки різноманітної обробки однієї фразеологічної одиниці. Наприклад, фразеологізм **витиснути з себе**, який письменник використав і в традиційному вживанні, підлягає різним перетворенням:

видушити слово: *...Григорій стяг шапку і опустився на коліна... Та зміг видушити тільки одне жалке слово: – Мамо...* (II, с. 219 – 220);

видушити з горла: *А Давид видушив з горла якомсь по-дитячому, з трагічним протестом: – Ах, професоре, професоре!..* (III, с. 269);

видавити через силу: *– Під доносом... – видавив Андрій через силу і відчув, як кров прилила йому до обличчя, як він ввесь почервонів від маківки до п'ят, а губи затремтіли й на пальцях рук виступив піт* (III, с. 35);

проштовхнути крізь горло: *Вона вся тремтіла й намагалася щось проштовхнути крізь горло: – Катря... Катря* (III, с. 390);

проштовхнути крізь шерхлі губи: *Останні слова, які сказав Васильченко, тримаючись за Андрієву руку, були слова, які комбриг вже ледве-ледве проштовхнув крізь шерхлі губи: – Як побачиш мого найменшого брата... скажи ... що брат його Альоха...* (III, с. 123).

Причиною такого способу говоріння є інформація, яка повідомляється, оскільки вона неприємна, болісна чи трагічна для адресанта.

Okazіонального перетворення зазнає стійке словосполучення **процідити крізь зуби** в такому контексті: *Великін зупинився посеред кімнати: – А-а, Чумак, – протяг він крізь зуби* (III, с. 160). Тут компонент **процідити** замінено на **протягнути**, що робить новоутворену фразему експресивно сильнішою і допомагає влучно відтворити протяжне вимовляння слів.

Своє незадоволення розмовою Ати з Гусаковим Харитон Кулик передає словами **встрявати в розмову**: *Харитон бурчить ревниво: – І що Ви з таким дурним дідом встряєте в розмову!* (I, с. 265).

Коли потрібно передати, що говорять категорично й повільно, чітко відокремлюючи кожне слово, письменник уживає метафорично-переносне

словосполучення **поволокти кожне слово**. Наприклад: *Слідчий перестав сміятись: – Галло! Ви не забувайте, де ви є і хто перед вами! – а тоді, карбуючи долонею, поволік кожне слово: – Даю вам для роздумів на цей раз небагато часу* (III, с. 355).

Навмисне чи внаслідок якихось фізичних причин повільне, протяжне вимовляння слів автор відтворює за допомогою переносно-метафоричного сполучення слів **розтягувати слова**. Наприклад: *– Ти – шши-т-то текоє там?.. – розтягував слова Сазонов у телефон до Страменка...* (I, с. 331).

Фразовий синонім **прорвалося слово** вживається письменником зі значенням “сказати випадково, без попереднього наміру, те, що суб’єкт думає насправді”. Наприклад: *Ніхто нічого не говорив сам про себе, хіба що в суперечці проривалося слово, друге* (III, с. 105).

Словосполучення з **уст злетіти** письменник уживає для відтворення того, що своє повідомлення персонаж висловив раптово або несподівано: *Для прикладу, це з його уст злетіла приповідка, що потім обернулася в ходячу анекдоту...* (I, с. 121).

З метою картинного відтворення млявого, неспішного говоріння письменник використовує словосполучення **жувати слова**: *Жували мляво слова, нечленоподібно “чмикали” або й взагалі відхилялися від теми до речей сторонніх*. (I, с. 352).

Для того, щоб позначити процес **розмовляти**, зокрема мляво, повільно, автор доповнює попереднє словосполучення компонентом **спльовувати (слова)** до когось. Цим синонімом письменник відтворює розмову начальника НКВД Сазонова з комісаром полку Шубіним. Наприклад: *Сазонов стояв, широко розкарячивши клишоногі свої кінцівки, й з явною нудьгою водив очима по транспаранту, простягнутому над площею, жував слова мляво й спльовував їх до Шубіна...* (I, с. 171).

У романі “Маруся Богуславка” фіксуємо вживання словосполучення **налягати на слова**. Утворений він, очевидно, на базі існуючої фрази **налягати на ноги** – “прискорювати ходу” [ФСУМ, т. 2, с. 529]. Унаслідок заміни компонента (**на**) **ноги** на компонент **слова** виникло нове стійке словосполучення на позначення мовленнєвої дії, що характеризується інтенсивним виявом. У згаданому творі **налягати на слова** має значення – говорити багато, швидко, приховуючи хвилювання. Наприклад: *Павло зовсім зблід на обличчі. Боявся, що ту блідість помітить Сазонов. Налягав на слова, хоч хотілося йому сказати цьому Собакевичу зовсім не те і не так* (I, с. 66).

Виразною образною основою метафоричного плану характеризується синонім-словосполучення **розтрясти повним голосом** – “сказати низьким голосом, поширити те, що було промовлено нишком, у вузькому колі”: *Це було сказано чемненько і в темряві, але Січкаренко, придобрюючись до своїх колег, підхопив це й розтряс повним голосом...* (I, с. 156).

Унікаючи одноманітності традиційного способу введення мови персонажів в авторську розповідь звичайними дієсловами мовлення (**говорити, сказати**),

письменник нерідко вдається до прийому описового означення сказаного персонажем, зокрема **голос бубонить**: – *...І вирвали з коренем... – бубонить чийсь приглушений голос збоку...* (II, с. 168).

Замість прямої номінації **говорити** письменник також використовує описові вислови типу **бризкати слиною, шарпати кадичком, вібрує кадичок**. Зміст поняття “говорити” такі описові звороти передають шляхом підкреслення якоїсь особливості, якості, істотної в певному контексті чи ситуації. Наприклад: *Узуньян і Азік схопилися, мов підкинені пружиною, з наміром кинутися на Андрія, забризкали слиною: – Ах ти ж петлюрівська наволоч* (III, с. 117). – *Ні, це правда! – шарпає Юда кадичком, інстинктивно перед несамовитим Андрієвими очима відсахується, хрестить ті очі* (III, с. 476). – *О-о, – вібрує кадичок назустріч покванливо: – Багато! Дуже багато...* (III, с. 474).

Особливе звучання материнського голосу відбиває авторський вислів, увиразнений порівнянням “мінорного” плану в такому контексті: – *Ну цить же, цить – схиляється материн голос, як материнка в полі, горнеться до немовляти* (III, с. 169). Або: *А журливий голос, як материнка в полі під вітром: – Ну ж, моя крихітко... моє сонечко... моя ластівко... – гойдається на вітрі, тремтить безнадійно над дитячою агонією* (II, с. 169).

Не менш емоційно насиченим, експресивно виразним є синонім-порівняння слова **тяжкі, як брили, неначе вивертала з самої глибини серця, зривала з живого місця**. Наприклад: *Голос її став терпкий, а слова тяжкі, як брили, вона їх неначе вивертала з самої глибини серця, зривала з живого місця: – ...Віра потребує прикладу, як квіти потребують сонця...* (I, с. 294).

Усі розглянуті вище фразові синоніми на позначення мовленнєвого акту вживаються лише в авторських розповідях.

2.2.2. Синонімічний ряд з домінантою “розповідати”

Цей синонімічний ряд об’єднується спільним значенням – “говорити про щось таке, що адресатові невідомо, що розширює його знання чи про що йому цікаво слухати”. Для вираження цього поняття в романах Івана Багряного виявлено такі синоніми. Загальнономовні семантичні: **розповідати, розказувати, оповідати, викладати, переказувати**. Загальнономовні семантико-стилістичні: **списувати**. Оказіональні: **розгортати картини, говорити притчами, поезопівському городити абстракції, принесли люди, напала балакучка, розважати оповіданнями, піднести красчок заслони, малювати перспективу**.

Синоніми відрізняються за такими основними ознаками: 1) предмет повідомлення; 2) організація інформації, що передається; 3) мотивація повідомлення; 4) особливий компонент; 5) стилістичний компонент.

Найуживанішими синонімами ряду є дієслова **розповідати, розказувати й оповідати**. У досліджуваних романах дієслова **розповідати** – “повідомляти усно про кого-, що-небудь; передавати словами бачене, пережите і т. ін” [СУМ, т. 8, с. 772] і **розказувати** – “розповідати, описувати, викладати що-небудь побачене, почуте і т. ін.” [СУМ, т.8, с.689] слабо протиставлені одне одному. Окрім того,

досить часто всі три синоніми потрапляють у таке контекстуальне оточення, в якому відмінні компоненти їхнього значення нейтралізуються або стають такими маловідчутними, що письменник користується цими словами як абсолютними семантичними відповідниками. Наприклад: *Як згадаю материні розмови, тієї сади вишневі, тієї стени широкі, ріки тихі, ночі ясні, зоряні сади і все, про що мати розповідала, та й сама бачила, хоч малою була...* (III, с. 71). – *А так... – і розказав старий Сірко, як доп'яв цей Пятро Дядоров найпершу красуню серед усіх старовірів і стільки він з того лиха має* (II, с. 132). *Це хтось в камері весело оповідав про свої спостереження над дітьми службовців облуправління НКВД...* (II, с. 151).

Проте спостереження над уживанням **розповідати**, **розказувати**, **оповідати** I. Багряним показують, що, незважаючи на чималу кількість контекстів, де згадані синоніми виступають як точні, вони не є абсолютними.

Синонім **розповідати** найзагальніше характеризує названу мовленнєву дію. **Розповідати** можна як для того, щоб передати інформацію, так і для того, щоб розважити слухача: [Григорій:] – *А ти б мені краще сама децю розповіла. А головне – як я сюди потрапив?* (II, с. 61). *І, залитий хвилиною спогадів, під монотонний акомпанемент дощу, старий Сірко розповідав про дивну мандрівку навколо світу, та про життя на Україні колись, та про дику землю, де вони потім висіли, куди їх закинула доля* (II, с. 134). Предметом повідомлення, як правило, є події чи картини, що послідовно змінюють одна одну.

Дієслово **розказувати** функціонує переважно в мовленні персонажів, що відбиває традицію розмовного мовлення: [Сірчиха:] *Ти колись розкажеш, синку, як матимеш охоту, про тую Україну, як там живуть тепер* (II, с. 71). **Розказують** здебільшого про поточні, “свіжі” події і факти, про те, що відбувається в цей момент чи відбулося в недалекому минулому. Наприклад: *...Але дівчина стала їм в пригоді – розказала, як їм іти і кудю повертати, щоб знайти те, що їм потрібно* (II, с. 176). *А тепер розкажуть... – Ви давно з волі? – запитав хтось* (III, с. 66). Факти, про які **розказують**, зазвичай належать до сфери щоденного, побутового життя, не мають офіційного характеру.

На відміну від проаналізованих синонімів, у семантиці дієслова **оповідати** важливою є вказівка на спосіб викладу матеріалу. Так, автор залучає його тоді, коли потрібно підкреслити, що розповідають, ніби нанижуючи одну оповідь на іншу. Наприклад: *Каранет'ян помовчав після такого вступу, а тоді почав оповідати свої фрагменти, нанижуючи їх на барвистий разок мальовниче й опукло...* (III, с. 83). За допомогою цього синоніма письменник відображає розмірену, неквапливу, впорядковану розповідь.

Оповідать, як правило, люди, що володіють даром слова: [Про Шклярюка] *Коли він всаджувався на покладений клунок посеред камери й починав оповідати (а його староста вибрав у число найкращих оповідачів)..., камера завмирала, полонена цією людиною, його чудесним даром слова, крилатим летом його думки й його душі* (III, с. 330).

Синонім **оповідати** передбачає, що предметом розповіді є, на думку оповідача, щось важливе, навіть величне. Лютчик Шклярук безмежно закоханий у свою професію. Розказуючи про неї, він поетизує кожний “шрубик і гвинтик” літака. Тому, передаючи мовлення цього персонажа, І. Багрянний із речення в речення вживає дієслово **оповідати**. Письменник буквально насичує цей епізод синонімом **оповідати**, прагнучи емоційно виділити слово: *Він просто **оповідав** про лет у зеніті, про людську душу, озброєну дюралюмінієвими крилами. Він **оповідав** про екстаз людської душі, піднесеної в небо, розповідав про триумф її після довгих шукань..., він **оповідав** про відважних літунів усіх часів, і про героїв сучасності – він **оповідав** буденні, прості, але захоплюючі своєю простотою речі* (ІІІ, с. 331).

В окремих ситуаціях автор вкладає в цей синонім тонку, приховану іронію. Таке вживання спостерігається в авторській мові щодо розповіді п’яного Тищенка про полювання на “ведмедів”: – *Коли гульк, – **оповідав** Тищенко, – стоять! Чорніють! Лишенько – ведмеді! Ми за бердани – і давай поливати! А далі я й питаю: Судаков, скільки дураков. – Два! – каже Судаков. Бо ми ж тії пеньки так порешетили...* (ІІ, с. 142).

Дієслово **викладати** має значення “об’єктивно, правдиво, послідовно повідомляти про щось”. Наприклад: *Ти ворог народу і мусиш все про себе **викласти*** (ІІІ, с. 63). І “громадянин Жгут” почав **викладати** “за порядком” про Андрієву “контрреволюційну діяльність”... (ІІІ, с. 474). Цей синонім відбиває інформаційну, а не естетичну чи фатичну настанову суб’єкта. Письменник жодного разу не вживає слово **викладати** зі значенням “розповісти щось, щоб розважити слухача”. Мовленнєва дія, позначувана цим дієсловом, передбачає відбір і комбінацію повідомлень. Наприклад: [Потаюк] *З кимось говорив, **викладаючи** суть справи: – ...Знаменитий мисливець такий-то (“Знаєш? От і добре!”) має зобов’язання на експортну сировину таке-то, мусить мати конче зброю таку-то, а, згідно з розпорядженням таким-то і таким, мусить мати дозвіл на купівлю...* (ІІ, с. 178). У романі “Тигролови” **викладати** вживається також для позначення поняття “читати лекції, вести уроки, навчати слухачів певної дисципліни” (ІІ, с. 24).

У тексті різдвяного віршування, що його виголошує Денис Сірко, натрапляємо на дієслово **переказувати** – “розповісти про що-небудь побачене, пережите або якісь новини” [СУМ, т. 6, с.189]: *Ангол Божий, святий, гожий, ввісні царям шепнув: “Гей, додому махайте та Ірода обминайте, бо ви вчора у нього були і слово йому дали – ще раз побувати і всії новини **переказати*** (ІІ, с.161).

Семантико-стилістичний синонім **списувати**, що належить до розмовного стилю мови, означає “яскраво, образно передавати словами все побачене і почуте”: *І Гриць так майстерно **списував** весь той “цирк” і тих городян і так смішно копіював їх, ходячи по хаті вихилясом, що Наталка вже заходилась щирим реготом і конче хотіла все те сама колись побачити* (ІІ, с. 195).

Оказіональні синоніми цього синонімічного ряду представлені в романах письменника переносно-метафоричними висловами.

Зокрема, неспішну розповідь старого Мороза, що створює в уяві слухача яскраві зорові картини, письменник відтворює сполученням **розгортати картини**. Цей синонім підкреслює, що в кожний наступний момент повідомляється нова порція інформації: *І розгортав старий Мороз страхітливі картини, підглядені образки, жаскої, каторжанської епопеї...* (II, с. 107).

Замаскований спосіб передачі думок з натяками й недомовками позначається сталим словосполученням книжного характеру **говорити притчами**: *Але цікавим було те, що хоч ці речі й розказувано в камері, та більшість з них не договорювано до кінця або говорено притчами, так що виходило, що “отак от річ розказувано, а як отак от глянути – зовсім не розказувано, а як отак глянути – зовсім не розказувано нічого цікавого”* (III, с. 105).

З цим же значенням уживається й оказіональний фразеологізм розмовного характеру **по-езопівському городити абстракції**: *Тому, якщо когось з тих, хто по-езопівському городив абстракції про різні страхіття, хтось з тих, що сам не був на допиті, запитував навпрост, чи його (іменно його!) справді бито, – той відповідав: – Та що Ви, Бог з Вами! Ще що вигадайте!* (III, с. 107).

Розмовно-народний характер має фразеологізм **принесли люди**, що означає “повідомити, розказати новину”: *Це вона взнала в тюрмі вже, принесли люди...* (III, с. 391).

Зі значенням “розповідати багато, охоче, як правило, перебуваючи в доброму настрої”, уживається стійкий вислів розмовного характеру **напала балакучка**: *На старого Сірка трохи напала балакучка, як часто після доброї вдачі, він був у доброму гуморі. Згадував, розповідав, а то й філософствував* (II, с. 211).

Коли треба передати, що повідомляють якусь інформацію для того, щоб розважити слухачів, І. Багрянний залучає словосполучення **розважати оповіданнями**: *Бувши в доброму гуморі, старий розгомонівся і довго ще розважав молодь оповіданнями про свої пригоди* (II, с. 211).

Для передачі значення “розказувати про якісь факти, що були приховані від адресата” використовується синонім-перифраз **піднести краєчок заслони**. Наприклад: *Він це пояснив, а разом з тим підніс краєчок заслони над тяжкими ділами її пана, над тим жахом, що криється за цими розкошами...* (I, с. 407).

Коли треба позначити, що мовець яскраво, живо розповідає співрозмовникові про те, що чекає його, що повинно статися з ним у майбутньому, письменник уживає словосполучення **малювати перспективу**: *А Руденко з найсерйознішою міною малював для нього [старенького професора старогєбрейської мови] перспективу та все потішав, щоб не журився, бо там ні кравецтво, ні вся інша морока, якої люди тут вчать, зовсім не буде потрібна, бо там буде інша робота* (III, с. 338).

2.2.3. Синонімічний ряд з домінантою "повідомляти"

Синоніми цього ряду об'єднані на основі спільного основного значення кожного з них – “говорити адресатові про нові події і факти”. На відміну від синонімічних рядів **говорити**, **розповідати**, компоненти досліджуваного

синонімічного ряду передають не будь-яку інформацію, а лише інформацію про актуальні в момент мовлення події.

Для вираження поняття "повідомляти" І. Багряний використовує такі загальнономовні семантичні синоніми: **повідомляти, інформувати, доносити, заявляти, рапортувати, подавалося повідомлення, подавалася інформація, доводити до відома**. До семантико-стилістичних належить розмовне дієслово **докладати**.

Синоніми відрізняються один від одного за такими основними ознаками: 1) важливість інформації, що передається; 2) статус інформації; 3) статус об'єкта й адресата.

Слово-показник **повідомляти** означає "доводити до чийого-небудь відома, сповіщати, давати знати" [СУМ, т. 6, с. 669]. Наприклад: *Отже – зроблено все, щоб задовольнити всіх. І щоб **повідомити** всіх* (І, с. 382).

З названих вище синонімічних одиниць у досліджуваних творах найширше вживається **інформувати**. **Інформують** здебільшого не просто про якусь подію, а про її деталі. Наприклад: – *Тільки Ви тихенько, – **поінформував** хтось пошепки, – ми сидимо от, як турки, бо не маємо права ані ходити, ані стояти, ані лежати...* (ІІІ, с. 66). **Інформують** про те, що відбулося недавно, чи відбувається в даний момент. Наприклад: *Про все почуте Андрій регулярно **інформував** камеру, зачитуючи зведення* (ІІІ, с. 342). *Колега з 6-ї камери охоче передавав свої спостереження й про все **інформував** Андрія* (ІІІ, с. 415). **Інформують** як офіційні, так і неофіційні особи.

Дієслова **доносити** і **докладати** також передбачають передачу інформації про поточні події. **Докладають** і **доносять**, як правило, про те, що належить знати адресатові. При цьому інформація, її відбір і обсяг, визначається якимись домовленостями, правилами. Наприклад: [Санько:] *Наглядач ніколи не **донесе** начальству, бо за це ж його самого, дурака, буде тяжко покарано, щоб не розкладав газет по столиках* (ІІІ, с. 425). Інколи відбір інформації визначається вимогами самого адресата. Наприклад: *Поки що з камери ч.6 **донесли**, що Донець переніс тортури, але ще тримається ніби героїчно, про що можна судити з особливо суворого режиму, застосованого до нього, та з різних чуток* (ІІІ, с. 418) – в'язень робив такі повідомлення на прохання Андрія Чумака. **Доносити** відрізняється від **докладати** тим, що семема "повідомляти кому-небудь про щось" тяжіє в низці контекстів до семема "таємно подавати кому-небудь (перев. керівним особам) відомості із звинуваченням кого-небудь у чомусь, стукати на когось, виказувати когось".

Синонім **заявляти** має значення "повідомляти про щось, звертатися до когось із викладом певних відомостей, положень, думок [СУМ, т. 3, с. 421]. Як правило, це дієслово вводить інформацію про самого мовця – зокрема, про його наміри. Наприклад: *Але на другий день Сластьон... **заявив** : "Устами младенців глаголить істина!.." І довів, що конче треба ставити "дівоchu п'есу" – "Марусю Богуславку"* (І, с. 84). Таке повідомлення, як правило, розраховане на багатьох адресатів. Зауважимо, що дієслово **заявляти** не подається як синонім до

повідомляти в ССУМ.

Із значенням "зробити усне повідомлення про що-небудь вищій інстанції, керівництву" вживається дієслово **(від)рапортувати**. Письменник користується цим синонімом тоді, коли повідомлення супроводжується спеціальними ритуальними формами. Наприклад: *Один з тих, що в тубетейках* [працівник НКВД], *підлетів до майора, виструнчився і відрпортував щось пошепки* (II, с. 34). У випадку **(від)рапортувати** інформація має офіційний характер. Статус адресата завжди вищий.

Для позначення поняття "доводити до чийогось відома нову інформацію" автор використовує поряд з однослівними фразові синоніми **подавалося повідомлення, подавалася інформація**. Наприклад: *Подавалося карколомне повідомлення про "чергову провокацію" "некої" агресивної держави на советсько-маньчжурському кордоні* (II, с. 228). ... *тоді на сигнал камера завмирала й подавалася інформація, мобілізуючи камеру до швидких приготувань* (III, с. 342).

Фразеологізм **доводити до відома** – "повідомляти кого-небудь про щось" відбиває ситуацію офіційного спілкування. Наприклад: *Особливо, коли змінився наглядач, про що новий наглядач сам довів до відома в'язнів...* (III, с. 81).

2.2.4. Синонімічний ряд із домінантою "просити"

Компоненти цього синонімічного ряду Іван Багряний використовує для відтворення поняття "звертатися з проханням до кого-небудь". Групу загальнономовних семантичних синонімів формують дієслова **просити, благати, змолитися**. Лексема **лебедіти** й фразеологічні одиниці **бити чолом і на колінах повзати** належать до групи загальнономовних семантико-стилістичних синонімів. Розряд оказіональних синонімів представлений словосполученнями **напаковувати проханнями і навантажувати проханнями**.

Синоніми відрізняються один від одного за такими основними ознаками: 1) інтенсивність дії; 2) важливість прохання для суб'єкта; 3) особливий компонент; 4) стилістичний компонент.

Слово-показник цього синонімічного ряду **просити** означає "звертатися з проханням до кого-небудь, домагатися чогось; спонукати кого-небудь зробити, виконати щось" [СУМ, т. 8, с. 283]. Наприклад: *Все мріяла і просила, щоб її відвезли додому на рідну землю, на кладовище до батьків* (II, с. 71).

Коли потрібно передати, що хтось наполегливо, невідступно, і водночас ласкаво висловлює своє прохання, письменник користується дієсловом **благати**. Цей синонім підкреслює важливість для суб'єкта того, про що він просить. Окрім того, **благати** вказує на особливий емоційний стан персонажа. Наприклад: *А як він пішов десь геть і не вернувся, вона пішла в ліс і, заплакавши, впала навколішки, свого Бога благала, щоб завернув* (II, с. 115).

Автор часто ставить **просити і благати** поряд або вживає їх у вузькому контексті для того, щоб підсилити й увиразнити поняття, означуване цими синонімічними одиницями. Наприклад: *Він благав, він просив, йому, видно, було тяжко носити той тягар на серці, й він хотів з-під нього вивернутися, він хотів*

сповіді (III, с. 486). Люди почали **просити** Санька, **лаяти** його, **благати**, але Санько був **невблаганний** (III, с. 426).

Дієслово **змолитися** має значення "благати, дуже просити". За допомогою цього синоніма письменник відбиває ситуацію, коли персонаж дуже хоче, щоб щось відбулося. Він сам не може здійснити цього, але це дуже важливо для нього, для його життя. Думка про те, що бажане може не здійснитися, викликає в суб'єкта почуття сильного душевного болю. Наприклад: [Павло Гук] *Потім змолився: – Ато, облиште!.. Я ж не розігрую* (I, с. 20).

Діалектний синонім **лебедіти** означає "настирливо або слізно просити; жалібно молити". Наприклад: *Постукав у двері й залебедів* **благальним** *голосом: – Атдельонний... Пустіть на аправочку... Бога ради* (III, с. 426) – зляканий Іванов просить наглядача випустити його з камери, щоб поінформувати слідчого про газету, яка з'явилася у в'язнів.

Фразеологізм **бити чолом**, що його фіксує ФСУМ з позначкою *застар.*, означає "шанобливо просити кого-небудь про щось" [ФСУМ, т. 1, с. 26].

Наприклад: *... і от вони згадали її запрошення колишнє, та й б'ють оце чолом: п'ятьом не вистарчило квитків* (I, с. 394).

Коли треба передати, що просять про щось, принижуючись перед ким-небудь, автор залучає фразеологічну одиницю **на колінах повзати**, яка містить у своєму значенні конотацію зневажливості. Наприклад: [Слідчий:] – *Коли б ви знали, що в цім "ділі" – ви б на колінах поповзли* (I, с. 335).

Оказіональні фразові синоніми **напаковувати проханнями** і **навантажувати проханнями** вживаються, коли треба передати, що багато осіб висловлюють свої прохання одній особі. Наприклад: *Напаковували проханнями щось, десь, комусь – матері, сестрі, дружині – передати, переказати, зайти туди, зайти сюди...* (III, с. 451). *Таким, забираним вночі, ніхто не давав ніяких доручень, не навантажував їх проханнями, лиш навантажувано їх удавано оптимістичними підбадьорюваннями, що досягали цілком зворотного наслідку, бо ніхто в той оптимізм не вірив* (III, с. 452).

2.2.5. Синонімічний ряд із домінантою "наказувати"

Синоніми досліджуваного ряду письменник уживає для позначення ситуацій, в яких персонаж висловлює вимогу чи бажання, щоб адресат виконав якусь дію. На відміну від синонімів, що групуються навколо слова-домінанти "просити", компоненти цього ряду впливають не на почуття чи добру волю, а на свідомість адресата.

Групу загальнономовних семантичних синонімів становлять дієслова **наказувати, веліти, загадувати, заповідати, розпоряджатися, давати накази**. До загальнономовних стилістичних синонімів відносимо дієслово **приказувати**. Розряд okazіональних синонімів формує синонімічна одиниця **сказати-приказати**.

Синоніми відрізняються один від одного за такими основними ознаками:

1) мотивація чи мета мовленнєвої дії; 2) статус суб'єкта; 3) особливий компонент; 4) стилістичний компонент.

Синонім **наказувати** має значення "видавати наказ, розпорядження кому-небудь" [СУМ, т. 5, с. 99]. Це дієслово вказує на те, що статус суб'єкта мовлення вищий за статус адресата. Адресант і адресат знають, що перший має право спонукати другого до дії. Адресат повинен виконати її. Наприклад: *Тюбетейка зблідла, витяглась у струнку: – **Наказано** звільнить... Єсть звільнить! (II, с. 34).* Автор використовує це слово і для позначення ситуацій, коли суб'єкт мовленнєвої дії **наказувати** рівний за статусом з адресатом, проте відчуває себе господарем ситуації і говорить з позиції сили. Наприклад: *... і **наказують, наказують, наказують** збиратися... збиратися... збиратися... примусово... примусово... обов'язково, під страхом ще тяжчої кари (I, с. 148).*

Дуже близьке своїм значенням до попереднього дієслово **веліти** – "давати розпорядження, наказувати, командувати" [СУМ, т. 1, с. 323] Наприклад: *Сторож пояснив, що голова в полі й **звелів**, якщо прийдуть з города, дзвонити в рейку... (I, с. 147).* У досліджуваних романах **веліти**, на відміну від **наказувати**, часто вживається в контекстах, які трохи нейтралізують ознаку "категорично пропонувати щось зробити". Тут **веліти** наближається до **говорити** (док. **сказати**). Наприклад: – "*Беріть ліворуч*" – **звелів** старий (II, с. 87). Він [Сірко] вийняв з кишені кілька мідяних грошин по три та по п'ять копійок і **звелів** Грицеві кидати їх по одній вгору (II, с. 81).

Дієслова **загадувати** – "давати завдання, наказ, розпорядження, закликати до чогось, кудись" [СУМ, т. 3, с. 66] і **заповідати** – "давати якісь настанови, розпорядження щодо подальших дій, норм поведінки" [СУМ, т. 3, с. 269], на відміну від інших синонімів ряду, мають на меті не спонукати адресата до дії, а повідомити йому, що саме він повинен зробити. Наприклад: *Сам він [Сірко] тільки погейкував та **загадував**, а все робилось якось само собою (II, с. 82). І всіх, кому **заповідав** оперативник або черговий корпусу вдень зібратись з "вещами", товариші, ті, що лишалися, напакувували цидулками й допомагали зашивати їх поза рубці... (III, с. 461).* Очевидно, не можна погодитися з тим, що в ССУМ дієслово **заповідати**, в наведеному вище значенні, не розглядається як член синонімічного ряду "наказувати".

Із значенням "давати розпорядження, наказ" уживається синонім **розпоряджатися**. **Розпоряджаються** здебільшого офіційні особи. Саме розпорядження також носить офіційний характер: адресат не може знехтувати ним. Наприклад: *... начальник презирливо процідив до всієї камери: – Прокурор **розпорядився** давати вам паперу для заяв (III, с. 370).*

До цього синонімічного ряду відносимо й дієслово **командувати**, яке означає "говорити слова команди". Цей синонім передбачає миттєве виконання розпоряджень. Команди, як правило, дуже короткі й чіткі. Наприклад: – *Ложись! – **скомандував** враз по-військовому (II, с. 77 – 78). – Вставай! – **командував** хтось хрипко й злобно (III, с. 161).*

До щойно розглянутих однослівних синонімів слід додати й фразову синонімічну одиницю **давати накази**: *Старий давав жінці накази, при якій нагоді як їй треба поведись та що треба зробити вдома* (II, с. 83).

Сучасні словники української мови кваліфікують дієслово **приказувати** як застаріле. Цей синонім є абсолютним семантичним відповідником дієслова **наказувати**. Наприклад: *Вона грала те й не те, що було по сценарію, формально те, а в суті не те, – вона все бачила в іншому дещо пляні, аніж то приказав режисер* (I, с. 416). – *Мовчати! – повторив перший погрозливо. – Слухати, коли приказують! Ви заарештовані* (II, с. 33).

Іван Багрянний засобом словоскладання творить нову мовну одиницю **сказати-приказати**, яка зосереджує в собі характеристичні моменти в значеннях її складників – дієслів **сказати** та **приказати**, уточнюючи основне слово **сказати** семантичною ознакою "віддати наказ, розпорядження кому-небудь". Наприклад: – *Стоп! – сказав чорт у тій чорноті голосом того, що світив. Сказав-приказав, твердо, як команду до своєї чортячої артілі* (I, с. 250).

2.2.6. Синонімічний ряд із домінантою “кричати”

Для позначення нестандартного комунікативного акту, який передбачає дуже голосне говоріння, І. Багрянний залучає такі синоніми. Семантичні: **кричати, галасувати, лементувати, гукати, вигукувати, гримати, вищати, скрикнути**. Семантико-стилістичні: **горлати, горланити, репетувати, верещати, гиркати, рикнути, заалярмувати**. Оказіональні: **звмпити, налягати на горло, вибухнути безтямним криком, крик порушив повітря**.

Синоніми відрізняються один від одного за такими основними ознаками: 1) мотивація дії; 2) ступінь інтенсивності дії; 3) характер звуку; 4) психічний стан суб'єкта дії; 5) тривалість у часі; 6) оцінка; 7) особливий компонент; 8) стилістичний компонент.

У словниковому тлумаченні досліджуваного синонімічного ряду інтеграційні ознаки зосереджені в домінанті **кричати** – “дуже голосно щось говорити”. Наприклад: *Спершу кричав про шпигунство, але не викликав жодної реакції...* (III, с. 173).

Лексема **галасувати** має значення “сильно кричати, здіймаючи галас, часто з кимсь укупі”. Наприклад: *Тоді був початок, тепер кінець. Тоді вони кричали й галасували, тепер вони робили все мовчки, зціпивши зуби...* (III, с. 468).

Подібне змістове наповнення має дієслово **лементувати** – говорити дуже голосно; галасувати. Спостереження над контекстом, в якому вживається цей синонім, дає підстави зробити припущення, що мовленнєвий акт **лементувати** розрахований на ширшу аудиторію, ніж сам адресат. Суб'єкт говоріння зацікавлений не так у тому, щоб його слова були сприйняті адресатом, як у тому, щоб залучити до комунікативної ситуації якомога більше учасників, що підтримали б мовця. Наприклад: *Надворі чувся лемент – то лементувала “господиня”, але ніхто з сусідів не поспішав їй на допомогу, бо люди чули крик*

про “троцькіста” й “Петлюру недорізаного” й здогадались в чім справа, – висипали рясно з дворів і стояли позакладавши за спину руки (I, с. 50).

Зі значенням “голосно вимовляти, виголошувати щось, звертаючись до когонебудь” уживається синонім **гукати**: *Хтось гукав зліва через “експрес” до другого етапу: – Здорово, земляки!.. – і сміявся шибеничним сміхом. – Куди Бог несе?! (II, с. 171).*

Коли треба відтворити ситуацію, в якій хтось голосно викрикує слово чи фразу, передаючи при цьому певне почуття, письменник користується дієсловом **вигукувати**. Наприклад: *Доведений до крайньої межі кипіння, він раптом схоплювався, тремтів увесь, як живе срібло, й, потрясаючи замурзаними своїми кулачками, вигукував у нестямі: – Бож-же! Бож-же!! (III, с. 323).*

Синонім **grimнути** автор уживає тоді, коли треба передати, що персонаж говорить до когось сердито, підвищеним голосом: – *Мовчать! – grimнув нагло гість у тубетейці (II, с. 33).*

Для того, щоб відтворити різкий, пронизливий крик, Іван Багряний залучає дієслово **вищати**. Наприклад: *Геть! – і аж вищала, аж ногами дріботіла, захлинаючись (I, с. 329).* На градаційній шкалі щодо інтенсивності мовленнєвої дії **кричати** ці слова посідають позицію з позначкою “найсильніше”. **Вищати** відрізняється від попередніх синонімів характером звучання голосу – максимальна напруга і найвищий тон, що нагадує писк. Такий комунікативний акт здійснюється персонажем, який відчуває дуже сильне невдоволення з чийось дій. Це почуття є настільки сильним, що суб’єкт мовлення не спроможний стримати себе. Синонім має негативну оцінку семантику.

Синонім **скрикнути** являє собою дієслівне утворення на **–ну(ти)**. Такі дієслова виражають одноразовість дії, підкреслюють її раптовість, зокрема внаслідок якоїсь несподіванки, здивування, переляку тощо. Наприклад: – *Боже мій! – аж скрикнула і сплеснула руками матінка. – Дитино моя! Та це ти не з того Київського! Це ж ти з України... Земляк. А Боже мій!.. (II, с. 54).*

Розмовний синонім **репетувати**, що належить до групи семантико-стилістичних, означає “сильно, голосно кричати, перебуваючи у збудженому стані”. Наприклад: – *Трр-р-ру! – зарепетував Гриць, одурівши від здивування і радості. Впізнав знайомих. “Морози!! Йй-бо, Морози!..” (II, с. 96).*

Дієслово **горлати** також належить до розмовного стилю. Автор використовує його для відображення дуже голосного, на все горло, говоріння, крику. Дія, позначувана цим синонімом, виконується з найбільшою інтенсивністю: – *Як я буду раптом горлати й з ума сходити – не звертай уваги (а очима на двері), пойняв? (III, с. 231).*

Семантично близький до дієслова **горлати** розмовний синонім **горланити**, що також уживається зі значенням “дуже голосно говорити, кричати”. У цьому слові ще яскравіше виявляє себе афективна експресія. Наприклад: *Але Сашко горланив так, що й на третьому подвір’ї за тюрмою напевно було чути (III, с. 373).*

Дуже близьким до **вищати** є розмовний синонім **верещати**, який позначає пронизливий, різкий крик: *Хтось верещить*: – “Вона сказала “з Божої ласки”! Тю!! Вона ходила до церкви-и!..” (I, с. 347). Цей синонім письменник може увиразнювати порівнянням **як різана**: *Господиня здерлася на стовпчик і зазирнула в вікно, і заверещала, як різана*: – Там він! Там! (I, с. 50). У досліджуваних романах синоніми **верещати** і **вищати** часто вживаються поруч, підсилюючи один одного. Наприклад: *А далі як не тупне ногою, як не заверещить несамовито*: – Як сидиш!?! Андрій витріщився здивовано. – Як сидиш !!!? – аж завищала фурія й вибухнула дванадцятиповерховим жахливим матом і застукала кулаком по столу (III, с. 57).

Однократний мовленнєвий акт, що здійснюється різко грубим, злим, роздратованим голосом, позначається розмовним дієсловом **гиркнути**: *Глипнувши на Петра, жінка раптом визвірилася й гиркнула непривітно*: – Ану чого!.. І хто ти?! – явно здогадуючись, хто це (I, с. 49).

Дієслово **рикнути** при підметі, що називає тварину, означає “видавати голосний, уривчастий і низький звук”. У сполученні ж з іменником, що позначає особу, **рикнути** набуває значення “крикнути різко, уривчасто, на весь голос”. При цьому слово набуває переносного значення й емоційної оцінки несхвалення: – *О, маловіри!* – **рикнув** дідуган патетично (I, с. 294).

Сильний і дзвінкий крик Наталки, яка сповіщає про повернення батька і брата, письменник відтворює дієсловом **заалярмувати**, що активно вживалося в західноукраїнській літературно-мовній практиці на початку 20 ст., а потім на Заході, в середовищі еміграції [Русанівський, 2001, с. 340]. Наприклад: – *Їдуть, мамо! Їдуть, – раптом заалармувала Наталка дзвінко й радісно* (II, с. 72).

Відповідне зближення з членами цього синонімічного ряду можна спостерігати на прикладі вживання діалектного слова **звмпити** – “розгубитися; втратити самовладання” [СУМ, т. 2, с. 737], яке в романі “Сад Гетсиманський” має значення “крикнути розпачливо, не витримуючи фізичних тортур”: *Нарешті Аслан не витримав і звмпив*: – “Я буду говорити!” (III, с. 83).

I. Багрянний розширює цей синонімічний ряд також за рахунок okazіонального фразеологізму **налягати на горло**, а також висловів метафоричного характеру **вибухнути безтямним криком** і **крик порушує повітря**: *Пісня ще довго гриміла десь в сонних вулицях міста й ще довго було чути старшину останньої чоти, що тепер особливо налягав на горло*: “Ать!.. Тва!.. Ать!..” (I, с. 27). –...А як ні, то... – тут Сміян враз затупотів і вибухнув прокльонами й безтямним криком: – А як ні, то забирайтеся звідси геть к чортовому батькові!.. (I, с. 51). І тут голосний, дзвінкий дитячий **крик порушує повітря**: – *Трам-трамтарарам! Та це “Чорний ворон”!!* (III, с. 289).

2.2.7. Синонімічний ряд із домінантою “ляяти”

Дієслова, що належать до цього синонімічного ряду, письменник залучає для відтворення ситуацій, в яких персонаж, вважаючи дії чи властивості якоїсь особи чи об’єкта поганими, висловлює своє невдоволення цією особою чи

об'єктом, використовуючи для цього різкішу форму, ніж при звичайному мовленні. З цією метою І. Багрянний уживає такі синонімічні одиниці. Загальномовні семантичні: **лаяти, лаятися, сваритися, картати, клясти, нападися, кричати, клясти на чім світ стоїть**. Семантико-стилістичні: **розпикати, пиляти, обкласти лайкою**.

Синоніми розрізняються за такими основними ознаками: 1) обґрунтованість претензій суб'єкта до адресата; 2) характер та інтенсивність мовленнєвої дії; 3) властивості суб'єкта; 4) оцінка; 5) стилістичний компонент.

Нейтральним з усіх поглядів є дієслово **лаяти**, що й виконує роль слова-показника в аналізованому синонімічному ряді. У досліджуваних романах синонім **лаяти** функціонує зі значенням "різкими, образливими словами висловлювати осуд, докори" [СУМ, т. 4, с. 457]. Це слово передбачає обґрунтоване невдоволення суб'єкта адресатом. **Лаяти** можна людину, суспільне явище, якусь ситуацію тощо. Валентність адресата в цього дієслова виражається формою знахідного відмінка. Наприклад: *Люди просили Санька, лаяли його, благали, але Санько був невблаганний* (ІІІ, с. 426). *А якби написали, то напевно лаяли б його за дрібнобуржуазну ідеологію, за гнилизну тощо* (І, с. 34).

Подібне значення мають у творах І. Багряного і зворотні дієслова **лаятися, сваритися**. Наприклад: *Заспаний наглядач люто лаявся, але не міг нічого вдіяти* (ІІІ, с. 340). *Цей чолов'яга найбільше сварився при розподілі підлоги й робив це якось понуро, жовчно бурчучи щось собі під ніс* (ІІІ, с. 320).

Дієслово **картати** вживається в романах письменника зі значенням "гостро дорікати, лаяти". Наприклад: *Ата сміялась і не вірила, що таке можливе, і картала себе...* (І, с. 244). Тут форма осуду не така різка.

Дуже близький до дієслова **лаяти** синонім **клясти**. Вдаючись до такої манери висловлювання, персонаж "виплескує" суто негативні емоції – злість, ненависть, роздратування, обурення. Цей синонім указує на щире неприйняття когось-небудь або чогось-небудь. Наприклад: *А Мороз кляв: – Зброї їм!.. Хазяї теж!.. Та ми вік тут прожили, їх не бачили, та й не питали* (ІІ, с. 107).

Синонім **нападися** характеризується тим, що позначає енергійний мовленнєвий акт. У випадку **нападися** невдоволення виражається різко, грубо і невмотивовано інтенсивно. Проаналізувавши контекст, в якому вживається цей синонім, доходимо висновку, що різкість висловлювання досягається за рахунок вибору слів і напруження голосу, підвищеного тону. Наприклад: *З'являється Курило знову. І напався на бідолажку* (І, с. 197). Тут валентність адресата виражається применниково-іменниковою (займенниковою) групою *на когось-небудь*.

Коли персонаж висловлює своє невдоволення підвищеним тоном, що переходить у крик, автор залучає дієслово **кричати** (док. **накричати**): *Вони кричали на тюремну адміністрацію й лякали її голодівками...* (ІІІ, с. 268). *Сердитий наглядач хоч і накричав, але не турбував* (ІІІ, с. 242). Відзначимо, що у ССУМ ряд з домінантою "лаяти" не містить компонента **кричати** в значенні "із криком лаяти когось-небудь; сваритися" [СУМ, т.4, с.354]. Зафіксоване "Словником

української мови" відповідне лексичне значення цього слова, проаналізований тут контекст дають підстави вважати дієслово **кричати** синонімічним до **лаяти**.

До вже згаданих однослівних синонімів слід додати фразеологізм **клясти на чому світ стоїть**, що також означає дуже енергійну мовленнєву дію: *Слідчі кляли Андрія на чому світ стоїть, бо почували себе безсилями перед людиною, яка вже сама шукає болю і рятунку в нім, яка вже не чіпляється за життя, якій уже нічого не потрібно* (III, с. 471).

Розмовний синонім **розпікати** письменник залучає для позначення мовленнєвого акту, що характеризується великою інтенсивністю і надмірною різкістю осуду. **Розпікаючи**, мовець удається до крайніх негативних оцінок. Наголосимо на тому, що різкість осуду (оцінок) зумовлена не так фактичним станом речей, як особливістю характеру суб'єкта – його емоційним збудженням, необ'єктивністю. Наприклад: *Він розпікав сам себе й розпікав Ляшенка, а хто озивався – розпікав і того* (III, с. 101) – так поводить себе Узуньян, бо йому здалося, що він отримав цукру менше, ніж інші. Для підсилення енергійності дії письменник тричі повторює цей синонім.

На відміну від проаналізованих синонімів, розмовне дієслово **пиляти** позначає одноманітну мовленнєву дію. Виконуючи її, мовець неодноразово повертається до того, що вже було сказано. Мовленнєвий акт **пиляти** уявляється рівномірним, не дуже інтенсивним, а також трохи тривалішим порівняно з діями **лаяти, лаятись, сваритися**. Цей синонім підкреслює монотонно-нудний характер слів персонажа. Наприклад: [Чоботариха:] *Я вже свого пиляю, пиляю, куди їхні очі дивилися, як ту революцію робили!* (I, с. 255).

До цього синонімічного ряду відносимо й словосполучення **обкладати лайкою**: *Наглядач відчинив двері і крикнув: “Одставіть пєсні!”*, але староста **обклав** його такою динамічною **лайкою**, що наглядач не знайшов нічого ліпшого, як **зачинити** двері й не **заважати** (III, с. 381).

2.2.8. Синонімічний ряд із домінантою “скаржитися”

Цей синонімічний ряд нерозгалужений. Синоніми цього ряду письменник уживає для позначення ситуацій, в яких персонаж говорить, що в його житті відбувається щось погане, що погіршує умови його життя, спричиняє моральний чи душевний дискомфорт, – для того, щоб виправити становище, знайти розуміння і співчуття.

Синоніми відрізняються за такими основними ознаками: 1) мета висловлювання; 2) оцінка обґрунтованості скарги й особи суб'єкта; 3) зовнішні, зокрема звукові, характеристики; 4) особливий компонент; 5) стилістичний компонент.

До складу аналізованого ряду входять: загальномовні семантичні синоніми: **скаржитися, нарікати, зливати жалі**; семантико-стилістичні: **стогнати**; okazіональні: **заквоктати, бідкатися неприємним язиком, тягнути вічну старечу пісню**.

Серед них найзагальнішим за значенням синонімом є дієслово **скаржитися**. Воно має значення “висловлювати незадоволення чим-небудь; нарікати на неприємності, біль, горе” [СУМ, т. 9, с. 254]. У своїх романах автор уживає цей синонім у конструкціях із заперечною часткою **не**. Наприклад: *Він [Петровський] ніколи ні на що не скаржився, – Андрій не пригадує такого випадку* (III, с. 207).

Дуже близьким до попереднього є синонім **нарікати**, який означає “висловлювати незадоволення ким-, чим-небудь, прикрість з приводу чогось” [СУМ, т. 5, с. 172]. Відмінним від **скаржитися** є те, що, **нарікаючи**, мовець усвідомлює, що вже нічого не можна змінити, тому він шукає не допомоги, а розуміння. У романах “Тигролови” і “Сад Гетсиманський” це дієслово, як і **скаржитися**, функціонує в конструкціях із заперечною часткою **не**, виступаючи промовистою характеристикою дійових осіб. Наприклад: *Дома стара Сірчиха скучала, мовчки журилася за дітьми. Але не нарікала* (II, с. 231).

Розмовний синонім **стогнати**, на відміну від **скаржитися**, **нарікати**, вказує на специфічну мовленнєву манеру, а саме – жалібний тон. Як у прямому, так і в переносному значенні, **стогнати** містить вказівку на голос, що звучить жалісно, протяжно. За допомогою цього дієслова персонаж негативно оцінює скаргу і саму особу, оскільки вважає скаргу перебільшеною, а суб’єкта – слабким, нестійким. Наприклад: *Харитон почувався в цьому морі ще краще ніж Ата. Він не стогнав, як стара Чоботариха, не жалів ні за чим...* (I, с. 260).

З подібним значенням уживається й авторський синонім **заквоктати**. Він також указує на особливу манеру говоріння особи, яка скаржиться, і відбиває іронічне ставлення адресата до скарги. Цей синонім письменник вкладає в уста старого Сірка, який несерйозно ставиться до нарікань дружини: *Чого це ти, бабо, зақвоқтала? – обізвався старий Сірко. – Нудно їй. Нічого, понудьгуєш – ліше нас шануватимеш, як приїдемо* (II, с. 83).

Трансформований фразеологізм **зливати свої жалі** письменник використовує для позначення ситуації, в якій мовець відверто ділиться з ким-небудь своїми бідами. Наприклад: *–...І вирвали з коренем...– бубонить чийсь приглушений голос збоку, зливає нишком комусь свої таємні жалі, що їх можна звиряти лише в темряві* (II, с. 168).

Поняття “висловлювати жаль, скаржитися, жалітися” автор також передає словосполученням **бідкатися непритомним язиком**: *Всі бачили, який Страменко вчора прийшов п’яний, у рясці й баговинні та в чухонцях, повні черевики болота, і бінокля десь утопив у багні, – бідкався непритомним язиком* (I, с. 331).

Нарікання Харитона Кулика на те, що тепер усе навколо стало набагато гіршим, ніж було в часи його молодості, відтворюється словосполучкою **тягнути вічну старечу пісню**: *Молодь підсміюється з добрячого Харитона, що чомусь завів і тягне вічну старечу пісню про те, що “от колись було! а тепер кат-зна що!”* (I, с. 300).

2.2.9. Синонімічний ряд із домінантою “зизнаватися”

Цей синонімічний ряд складається з семи компонентів: **зізнаватися, признаватися, колотися, каятися, телитися, викладати усі карти на стіл, роззброїтися.**

Семантичні синоніми цього ряду представлені дієсловами **зізнаватися і признаватися**. Синонім **колотися** належить до семантико-стилістичних. Слова **каятися, роззброїтися, телитися**, а також контаміновану фразеологічну одиницю **викладати усі карти на стіл** відносимо до розряду оказіональних синонімів.

Синоніми розрізняються за такими основними ознаками: 1) мотивація і мета зізнання; 2) правдивість того, у чому зізнаються; 3) тривалість внутрішньої підготовки до зізнання; 4) стилістичний компонент.

Названі синонімічні одиниці використовуються для позначення ситуацій, в яких персонаж розповідає про те, про що зазвичай не говорить чи говорить неохоче. Наприклад: *Потім заскалив око: – Там всі побували... Тільки ти один, мабуть, оминув. А може й не оминув? Ану признавайся оминув чи ні?* (I, с. 63).

Дієслова **зізнаватися і признаватися** є спільнокореновими синонімами, що розрізняються між собою префіксами.

Зізнаватися передбачає складніший і триваліший процес внутрішньої підготовки до зізнання. Як показує досліджуваний матеріал, найактивніше письменник використовує ці синоніми в романі “Сад Гетсиманський”. Проте, у цьому творі значення “говорити правду про себе, признаватися в чомусь”, з яким уживаються аналізовані синоніми в літературній мові, зазнає певної модифікації. Зокрема, за допомогою **зізнаватися і признаватися** автор означає ситуації, в яких персонаж під впливом зовнішніх обставин зізнається, що він зробив якийсь поганий вчинок, хоч це не відповідає дійсності. Наприклад: *Отже, зовсім смирні й зовсім безобидні люди мали по кілька страшних пунктів обвинувачення і, що саме найцікавіше, – вони ті всі страшні пункти признавали й підтверджували, зізнавалися в найстрашніших злочинах проти “уряду, партії й родини”* (II, с. 128).

Семантико-стилістичний синонім **колотися** уживається лише в романі “Сад Гетсиманський”. Це дієслово має обмежену сферу функціонування, бо належить до тюремного жаргону. Його значення І. Багрянний тлумачить так: *“Розколюватись” це означає не витримувати тортур і “признаватись” у всіх злочинах, які закидає в’язневі слідчий, або взагалі уникати цих тортур, зізнаючись одразу й підтверджуючи все, чого хоче слідчий* (III, с. 104). Наприклад: [Литвинов:] – *Слухайте, Давиде!.. Цієї проклятої машини ви не переборете... Ніхто її не переборе... Ніхто! Так будьте ж розумними – коліться, доки вас не скалічили* (III, с. 219).

У конкретній мовленнєвій ситуації набуває здатності синонімізуватися з досліджуваним синонімічним рядом дієслово **каятися**, яке зі значенням “признаватися в своїх гріхах; сповідатися” [СУМ, т. 4, с. 127] функціонує лише в церковному мовленні. Таке вживання дає змогу авторові передати і жартівливий відтінок, і серйозність епізоду: *Ось він [Аслан] кається в шпигунстві: – Пиши, громадянин начальник! Я шпійон. Я сидів біля вокзалу й чистив черевики. Але то я так, знарошна чистив черевики. Насправді ж я займався шпійонажем* (III, с. 86).

Лише з контексту можна виявити, яке значення вкладає письменник у дієслово **роззброїтися** (щиросердно). Для Андрія Чумака це означає “чистосердечно розказати про “контрреволюційну діяльність”, зізнатися, що брав участь у терористичній організації тощо: [Фрей:] *Мушу сказати (і про це вам вже було говорено, пригадайте), що ви з вашими здібностями, з вашою енергією й знаннями могли би бути потрібні країні... Лише мусите **роззброїтися** щиросердно* (III, с. 164).

З подібним значенням уживається і дієслово **телитися** в такому контексті: *Людина біля дверей з мукою розкриває рота, ворушить губами і: – Та... кажуть... не тільний, а **телись!**..* (III, с. 394) – відповідає в’язень, коли товариші запитують його, як пройшов допит.

Оказіональна фразеологічна одиниця **викладати усі карти на стіл** утворилася від злиття двох фразеологізмів: **викладати карти** – “відверто розказувати все, не приховуючи своїх задумів, намірів, планів” [ФСУМ, 1999, т. 1, с. 92] і **карти на стіл** – “уживається для заохочення кого-небудь виявити свої приховані наміри, справжню суть справи” [ФСУМ, 1999, т. 1, с. 365]. Зауважимо, що стійке словосполучення **викладати карти** зазнає ще такого лексико-семантичного перетворення, як уклинювання слова **усі** в синтаксичну структуру ФО. Отже, за допомогою okazіонально утвореної фразеологічної одиниці **викладати усі карти на стіл** письменник передає невимушеність розмови персонажа, експресивність промови слідчого: *Він говорив про те, що... вони швидко закінчать цю прикру справу на Андрієву користь, треба лиш **викласти усі карти на стіл** щиро...* (III, с. 273).

2.2.10.Синонімічний ряд із домінантою "називати"

Для того щоб позначити ситуацію неофіційного вживання імені, письменник користується такими синонімічними одиницями. Загальнономовні семантичні: **називати**. Загальнономовні семантико-стилістичні: **продражнити** Загальнономовні стилістичні: **охрестити, прозвати**. Оказіональні: **приліпити фірму (кличку), начепити титул**. Синоніми відрізняються один від одного за такими основними ознаками: 1) мотивація неофіційного найменування; 2) характер образної основи; 3) стилістичний компонент.

Стилістично нейтральне дієслово **називати** вживається зі значенням "визначати, характеризувати кого-, що-небудь якимось словом, назвою тощо [СУМ, т. 5, с. 90]. Наприклад: *Врешті **назвав** цю таверну "Таверна імені Лаврентьєва"* (II, с. 184).

Розмовний синонім **прозвати** має значення "визначати, характеризувати кого-, що-небудь якимсь словом, означенням і т. ін., виявляючи своє ставлення" [СУМ, т. 8, с. 183]. Наприклад: *Товариші (хлопці звичайно) **прозвали** цю веселу, чарівну дівочу бригаду – "Дівчата нашої країни", за назвою однієї п'єси (Івана Микитенка), яку вони грали колись* (I, с. 91).

З переносним значенням уживається розмовне дієслово **охрестити** – "дати кому-небудь якесь найменування, назву, прізвисько" [СУМ, т. 5, с. 313]. Наприклад: *Цю ресторацію Григорій охрестив "таверна Дохлої кішки"* (II, с. 184).

Синонім **продражнити**, на відміну від **назвати**, **прозвати**, **охрестити**, містить ознаку "висміюючи чий-небудь дії, вчинки тощо". Наприклад: *Тоді увійшов черговий і сказав: – Добрий вечор! Його й **продражнено** за це – "Добрий вечор!"* (III, с. 313).

Оказіональні синоніми-словосполучення **приліпити фірму (кличку)**, **начепити титул** характеризуються іронічним забарвленням. Багряний за допомогою цих переносно-метафоричних словосполук передає комічність описуваних ситуацій. Наприклад: [Сазонов:] – *Та зрештою всі барбоси... Але найбільший той, хто **приліпив** цю "міровую" кличку* (I, с. 63). [Сазонов:] – *Ага! От бач! Хіба не "генеральна лінія"? Хіба зле **приліплено фірму?*** (I, с. 63) – і в першому і в другому випадку йдеться про Людмилу Богомазову. *Це **начепила** такий **титул** йому молодь, добираючи його до його делікатної функції* (I, с. 98).

2.2.11. Синонімічний ряд із домінантою "співати"

Широко представлений в аналізованих творах синонімічний ряд з домінантою **співати**, що його умовно відносимо до синоніміки на позначення мовленнєвої дії.

Для позначення людської здатності виконувати, відтворювати голосом словесно-музичні твори І. Багряний використовує такі синоніми. Загальномовні семантичні: **співати**, **виспівувати**, **наспівувати**, **музикати**, **виводити**, **тягнути**, **підтягати (підтягувати)**, **підхоплювати**, **заливатися**, **вести свою партію**. Загальномовні семантико-стилістичні: **муркотіти**, **дерти горло**. Оказіональні: **воркотіти**, **туркотіти**, **розливатися**, **гриміти**, **дзвеніти**, **врізати**, **підпрягатися**, **молитися**, **ремігати**, **водити щелепами**, **заходитися соловейком**, **розгойдувати задумано пісню**, **лепетати ніжними голосочками**, **снувати пісню**, **нести пісню**, **рикати октавою**, **голос співав сам собі**; **голос тяг**; **голос, як побратим**, **підхоплює**; **голос підтримує**, **горнеться в холоді до першого, як волошка до волошки**; **журиється голос**.

Синоніми відрізняються за такими основними ознаками: 1) тембр, висота голосу; 2) ритм, темп, тривалість виконання; 3) характер виконуваної пісні; 4) гучність співу; 5) чіткість/нечіткість виконання; 6) звукові асоціації; 7) особливий компонент; 8) оцінка; 9) стилістичний компонент.

Як домінанта цього синонімічного ряду виділено стилістично нейтральне дієслово **співати**, тому що воно найбільш загально й універсально позначає це поняття. Наприклад: *Вони були романтиками й **співали** романтичної улюбленої Катриної пісні, тієї пісні, від якої віяло давниною...* (III, с. 115). Цим синонімом позначається виконання різних за жанровою природою і тематикою пісень – обрядових (II, с. 161), лірично-журливих (III, с. 27), жартівливих, дошкульних (II, с. 170) тощо. За допомогою синоніма **співати** відтворюється як неквапливий,

уповільнений, так і прискорений темп виконання пісні (III, с. 361; II, с. 136). **Співати** можна голосно, навіть афектовано і неголосно, спокійно: *Так співати, щоб чути було за кілька кілометрів, ніхто не зможе, тільки закохані дівчата й закохані хлопці з Зеленої вулиці міста Нашого* (I, с. 14). *Він співав тихенько, поклавши голову на руки, згорнені на колінах...* (III, с. 387). Дієслово **співати** вживається на позначення як колективного, так і сольного виконання. Наприклад: *Хор співав, а надворі зчинилася біганина* (III, с. 362). *Прекрасний, чистий баритон заспівав на повен голос, з глибокою внутрішньою експресією...* (III, с. 380).

Синонім **виспівувати**, що функціонує в досліджуваних творах зі значенням “співати певним чином”, відрізняється від слова-показника об’єктом виконання. Так, Санькові Печенізькому дуже сподобався вірш, якому його навчив Андрій Чумак. Хлопець підбрав мелодію, і вірш став піснею: *Потім Санько приноровився цей вірш не просто читати, а якось виспівувати...* (III, с. 434). У досліджуваних романах згаданий синонім фіксуємо лише один раз.

Коли потрібно передати, що співають стиха, напівголосно, автор залучає дієслово **наспівувати**. Наприклад: *Хтось наспівував: Колима ти, Колима – Новая планета...* (II, с. 171).

Дуже близький своїм значенням до попереднього синонім **музикати**. Він використовується на означення нечіткого, “собі під ніс” співу. Виразна внутрішня форма цього дієслова допомагає письменникові відтворити звукову сторону неголосного співу. Наприклад: *В години, коли він нічого не оповідав, Андрій лежав горічерева на своїх трьох точках опертя й думав або музикував з Павлюком бурлацьку пісеньку...* (III, с. 384).

Синонім **виводити** І.Багрянний уживає тоді, коли потрібно відзначити, що співають голосно, старанно виспівуючи мелодію: *І аж луна котилася і завмирала ген десь на Голубій паді, і замовкали нетри, коли вона виводила оте: За лихими ворогами мій миленький не ходить...* (II, с. 135). **Виводять** здебільшого протяжні пісні.

Аналізований синонім не має чітко вираженого емоційного забарвлення. Однак у романі “Маруся Богуславка” автор уміщує його в контекст, що виражає несхвальне ставлення персонажа до виконання пісні: *І завжди Аті було прикро й якось наче соромно слухати, як цей старезний дід, сивий безокий патріярх виводить чужою йому мовою недоречні такі слова хрипким фальцетом: “Виходіла на беріг Катюша”!* (I, с. 262) – ідеться про кобзаря, як названо в тексті, модерного бандуриста міста Нашого, що “прийшов з давнини сивої, козацької, але поки дійшов, то десь бандуру свою, своє менестрельське знаряддя, загубив, а чи пропив, і тепер у його руках миршава гармонія”. Зазвичай він співав “Морозенка”, і це було природним, бо в уявленні народу кобзар – це носій національної свідомості. Тому такою недоречною і дратівливою видається пісня “Катюша” Аті в устах кобзаря.

Зі значенням “співати, витримуючи окремі високі ноти” вживається синонім **тягнути**. Наприклад: *А всі інші тягнуть хіба ж так, по-козацьки* (I, с. 314).

Дієсловами **підтягувати** і **підхоплювати** письменник користується тоді, коли треба підкреслити, що пісню співають не від початку, а приєднуються до співу під час його тривання.

Синонім **підтягувати (підтягати)** означає “підспівувати тому, хто співає”. Наприклад: *Потім Наталка зачинала свою улюблену: Ой летять-летять Два соколи через сад... Старий Сірко послухає-послухає, скрутне головою задоволено і сам підтягує* (II, с. 136). *Підпильий Сазонов (ніби підпильий) і собі підтягає смішним своїм московським “наречієм”, бо мусить триматися цієї стихії, інакше будеш білою вороною* (I, с. 314).

Якщо хтось продовжує чи підтримує розпочатий кимось спів, то автор уживає синонім **підхоплювати**: *Коли строфу доспівували українці, підхоплювали вірмени. Кінчали ті, починали греки* (III, с. 362).

Дзвінкий, бадьорий хоровий дитячий спів позначається синонімом **заливатися**, який має значення “дзвінко, переливчасто співати”. Наприклад: *І що ж вони там так гарно співають?! Велика маса дітей стоїть півколом біля сцени, перед маленьким диригентом, і заливається натхненно* (I, с. 218).

Українська пісня, як правило, багатоголоса. Коли письменникові треба підкреслити, що хтось виконує частину такого поліфонічного твору, він залучає фразеологізм **вести свою партію**, увиразнений у цьому контексті порівнянням: *У Наталки був хороший, сильний голос. Вона вела свою партію, як прошиву золоту шила* (II, с. 135).

У досліджуваному синонімічному ряду стилістичних синонімів не виявлено. Очевидно, для письменника важливо було знайти саме такі синонімічні одиниці, які найповніше відображали б особливості співу, а також передавали емоційний та душевний стан персонажів під час виконання чи слухання пісні. Це легко досягається за допомогою семантичних і семантико-стилістичних синонімів. Сильові синоніми, як відомо, позбавлені ідеографічно-уточнювальної функції. Основне їхнє завдання – “відтворення місцевого колориту мовлення, індивідуалізація мови персонажів, служити засобом стилізації авторської розповіді під живу розмовну” [Бевзенко, 1972, с.16]. Висловимо припущення, що в цьому випадку це авторським задумом не передбачено.

Семантико-стилістичні синоніми досліджуваного ряду представлені розмовним дієсловом **муркотіти** і фразеологізмом **дерти горло**.

Коли йдеться про неголосний, мрійливий спів, уживається синонім **муркотіти**, звукова оболонка якого виразно вказує на зв'язок певного звуку, звучання зі значенням та емоційними конотаціями: [Дівчата] *Муркотять, як три горлиці: “Батько зітхає, матінка лає, слава про мене недобра біжить...”* (I, с. 299). Як засвідчує приклад, **муркотять** пісні про кохання, щасливе чи нещасливе. Цей синонім передбачає помірний або уповільнений темп виконання. У ССУМ це дієслово не подається як синонім до **співати**. Наявність у **муркотіти** значення “стиха співати” [СУМ, т.4, с. 829] дає підстави розглядати це дієслово у складі синонімічного ряду “співати”.

Яскраво вираженою експресивністю характеризується фразема-дисфемізм **дерти горло**, яка має значення “натужно, надмірно голосно співати”. Наприклад: *Співаки нарешті похрипли. І те сказати, коли то вони співають, та ще так деруть горло, як сьогодні!* (I, с. 316).

Оказіональні синоніми аналізованого ряду своєрідні, викликані завданнями контексту.

Як показує матеріал, оказіональне значення “виконувати, відтворювати голосом словесно-музичні твори” письменник здебільшого розвиває в дієсловах на позначення говоріння і звучання.

Зокрема, відтінок ніжного, тихого, трохи нерозбірливого співу несе в собі дієслово **воркотіти**: *То Наталка прала на річці... Воркотіла якоїсь пісні, полоскала її в воді і прибивала праником до кладки* (II, с. 66). Цей синонім письменник залучає і тоді, коли треба підкреслити ніжне, ліричне виконання пісні про кохання. Носіями такого співу є дівчата. Наприклад: *З вимови й з манери співати – це прості сільські дівчата. Купаються на тім боці й воркочуть замріяно: “Як ішли воли із діброви, А овечки з по-о-ля...”* (I, с. 317).

З тим самим значенням уживається й синонім **туркотіти**: *Вона ж [горлиця] туркоче з надмірної любови і вони теж... туркочуть... “В чарах кохання мое дівування, Хочу я вільно, як пташка прожить...”* (I, с. 299).

Дієслова **воркотіти**, **туркотіти** характеризуються прозорою внутрішньою формою. Уживання згаданих оказіональних синонімів, а також семантико-стилістичного синоніма **муркотіти** для позначення тієї самої манери виконання має на меті створити в уяві читача звукову картину співу, актуалізувати його асоціації (**воркотіти**, **туркотіти** асоціюються з голубом, а **муркотіти** – з котом).

Переносно-метафоричне вживання дієслова **розливатися** сприяє образному відтворенню дзвінкого, бадьорого, натхненного дитячого співу. Наприклад: *Цікаво, що вони [діти] таке роблять, про що вони розливаються так весело, немов срібні дзвіночки?!* (I, с. 218). Синоніми **розливатися** й **заливатися** є спільнокореневими, і розрізняються вони префіксами, кожен з яких має тонкий семантичний нюанс. Префікс **за-** зосереджує увагу на тому, що дія не виходить за межі суб'єкта виконання. Діти поглинуті цією дією, вона захопила й переповнює їх. Префікс **роз-**, навпаки, показує, що дія спрямована назовні, вона поширюється в усіх напрямках у просторі, заповнюючи його.

Контекстуальний синонім **grimіти** відтворює широке, розлоге, дуже голосне виконання пісні чоловічим гуртом: *Ось вони grimлять вже іншої: “А вже років з двісті як козак в неволі!..”* (I, с. 315). В іншій ситуації для того, щоб відобразити надмірне форсування звуку під час співу, письменник доповнює, конкретизує дієслово **grimіти** прийменниково-іменниковими конструкціями **на всі легені, на всю душу**. Наприклад: *Тоді всі підхоплюють понуро і грізно, з п'яну громоподібно, grimлять на всі легені і на всю душу: “Гей, гей, у неволі, у ярмі!..”* (I, с. 315).

Великою експресивною наснагою відзначається переносно-метафоричне вживання дієслова **врізати**, що означає жваве, енергійне, дружнє виконання пісні. Головне завдання цього синоніма – відтворити внутрішню експресію, з якою

виконується пісенний твір: *Ніби з одчаю, що та “по далінам” не вийшла, врізали іншої, простішої “Ревуть, стогнуть гори хвилі В синесенькім морі...”* (I, с. 314).

Синонім **дзвеніти** позначає радісний, лункий дитячий спів: *З ніжними пелюстками й крильцями вони [діти] пурхають в ритмі танку й завмирають в апотеозі радості, й дзвенять під акомпаніамент роялю...* (I, с. 191).

Зі значенням “підспівувати комусь” уживається розмовне дієслово **підпрягатися**: – *Грицьку! Чого ж ти не підпрягаєшся? Ну ж бо: “Цілувалися ми з тобою один раз!”* (II, с. 52).

Під впливом фразового оточення з досліджуваним синонімічним рядом зближується дієслово **молитися**, що яскраво відтворює атмосферу неголосного, журливого співу в’язнів. Наприклад: *Адже вони моляться, ці люди, заплющивши очі, воркочучи всі один мотив, не порушуючи єдиного ритму, а якщо в якимсь кутку й затягувано кінець, то це справляло вражіння великого безмежся, вражіння, що пісню співає цілий світ* (III, с. 362).

У тексті роману “Маруся Богуславка” з домінантою **співати** синонімізуються також вульгарне дієслово **ремигати** та словосполучення **водити щелепами**, разом утворюючи виразне синонімічне нагнітання для відображення нещирого, “натягнутого” співу начальника НКВД Сазонова: *... лежить он збоку в цивільному і теж “співає”, ремигає, водить щелепами...* (I, с. 315). Ці синоніми вживаються в мовленні персонажа і відбивають його відверту неприязнь до того, про кого він думає. У наведеному прикладі автор створює потрібну ампліфікацію: “**співати**” – **ремигати** – **водити щелепами**. Зауважимо, що синонім **співати** письменник узяв у лапки. Так він хотів наголосити, що спів Сазонова лише умовно можна окреслити цим дієсловом. Для того, щоб показати, як саме виконував пісню Сазонов, І. Багрянний уводить оказіональні синоніми **ремигати**, **водити щелепами**. Звернемо увагу, що тут автор здійснює нашарування різних за структурою і стилем синонімічних одиниць.

Фразеологічну одиницю **заходитися соловейком**, яка функціонує в українській мові зі значенням “з надмірним запалом, довго і пишномовно висловлюватися, говорити про що-небудь” [ФСУМ, 1999, т. 2, с. 848] і має іронічний відтінок, І. Багрянний уживає тоді, коли треба передати, що співають багато, дзвінко, охоче. Наприклад: *Пливли й співали... Катерина теж була з ними й заходилася соловейком* (III, с. 115). Таке вживання цього стійкого словосполучення не передбачає іронічного ставлення до суб’єкта виконання пісні.

Заступає дієслово **співати** й переносно-метафорична словосполука **розгойдувати задумано пісню**, яка сприяє образному відображенню плавної, хвилеподібної мелодійної лінії пісні: [Чернуха] *Він розгойдував задумано пісню: “Ой не сам я плачу, плачуть карі очі...”* (III, с. 381).

Голосне виконання пісні високим чоловічим голосом передає словосполучення **задзвеніти тенором**: *... хтось впереді задзвенів високим і меланхолійним тенором на всю свою досаду й невисловлений жаль: “Копав же ж я криниченьку Неділеньки й дві...”* (I, с. 27).

Приємні емоції викликає словосполучення **лепетати ніжними голосочками**, що його автор використовує для позначення радісного співу дітей: *Вони лепечуть ніжними голосочками й водять танок Горюдуба... Це все маленькі діти так виряджені, крутять кольорову веремію весни й співають під акомпаніамент рояля* (I, с. 190).

Дієслово **снувати**, поєднуючи в собі елементи прямого, первинного значення і того нового, яке з'явилося в ньому в результаті незвичного контекстного оточення, стає основою оригінального синоніма-словосполучення **снувати пісню**, що відтворює рівне, неквапливе виконання пісні, яка несе на собі відбиток легкого смутку, журби: *А мати крутить веретено і снує тоненьку-тоненьку пісню*. (II, с. 48).

Для Івана Багряного характерним є порівнювати звучання пісні з майорінням прапора. Наприклад: *Пісня розгорнулася, як прапор, і затрепетала під синім небом...* (I, с. 163). Або: *В чарах кохання моє дівування, хочу я вільно, як пташка прожити...* – це попереду ідуть Люся Жабка, Матильда й Оксана Чоботар і напівжартівливо, напівсерйозно **несуть цю пісеньку**, як прапорець, *несуть попереду* (I, с. 299). Очевидно, образ пісні-прапора покладений автором в основу метафорично-переносного словосполучення **нести пісню**, що його І. Багряний залучає тоді, коли треба позначити, що співають під час здійснення ходи. У поданому нижче прикладі цей синонім підкреслює і презентаційну функцію пісні: [На параді фізкультурників] *Б'ють литаври... Гордо піднесені голови. Легкий молодецький крок. Ось ідуть харчпромівці... Залізничники... Авіазагод... Кожен прямокутник несе свою пісню, дзвінку й бравурну* (I, с. 227).

Гучний, навіть різкуватий спів персонажа, що має низький голос, письменник позначає словосполученням **риказати октавою**. Наприклад: *Чубенко стариган дивиться на Ату через увесь брезент і посміхається, рикаючи октавою: “під! –ту!–рець!–ким! Кар!–ра!–ву!–лом!* (I, с. 315).

На означення поняття “співати” письменник творить ряд переносно-метафоричних висловлювань, семантичним центром яких виступає іменник “голос”: **голос співав сам собі; голос тяг; голос, як побратим, підхоплює; голос підтримує, горнеться в холоді до першого; журиться голос**. Поєднуючи слово “голос” щоразу з іншими дієсловами, автор відтворює найтонші нюанси виконання пісні. Наприклад: *В другім кутку вагона дівочий голос співав сам собі – чи то з досади, а чи зі смутку: Ой, де би, де б я із досадоньки пішла?..* (II, с. 168). *Горіхови-ий мі-с-то-чо-ок... – тяг дівочий голос* (II, с. 168). *Тоді другий голос, як побратим, враз підхоплює її, міцно, дерзко: “Ще й дібровонька!..”* (II, с. 9). *А другий голос, такий же юний і журливий підтримує, горнеться в холоді до першого, як волошка до волошки: ...Там, де я ступала, Там, де я страждала...* (II, с. 158). – *...Ой, та й сплишу я всю досаду на листу, – журився дівочий голос* (II, с. 169).

2.3. Синоніми на позначення емоційних станів і почуттів

Емоційні переживання – це один з основних типів станів, процесів і дій, властивих людині. Емоції рухають людину, складають мотиваційну основу її діяльності. Спостереження показують, що дієслівні синоніми, які позначають різноманітні почуттєві, емоційно-психічні поняття, широко представлені в досліджуваних творах Івана Багряного. У цьому розділі описано 5 синонімічних рядів: "радіти" (11), "сердитися" (20), "мучитися" (11), "дивуватися" (11), "лякатися" (8).

2.3.1. Синонімічний ряд із домінантою “радіти”

Піднесений душевний стан та його емоційне переживання Іван Багряний відтворює за допомогою таких синонімічних одиниць. Загальномовних семантичних: **радіти, тішитися, тріумфувати, охоплює почуття радості.** Оказіональних: **горить іскра радості, почуття дикої радості виповнює когось, дуріти з радості, запромінилося обличчя, мліти від щастя, груди розпирає мимовільна радість, душа розпливається від щастя.**

Синоніми відрізняються один від одного за такими ознаками:

1) причини, які викликають радість; 2) характер емоції, її інтенсивність, глибина й тривалість; 3) зовнішній вплив.

Слово-показник **радіти** означає “бути в піднесеному (радісному) душевному стані (настрої), відчуваючи бадьорість духу, задоволення чим-небудь” [СУМ, т. 8, с. 436]. Наприклад: *Григорій радів з того, спостерігав годинами* (II, с. 126). **Радіти** – найбільш загальний та універсальний синонім у досліджуваному ряді. Це дієслово позначає емоційний стан, властивий як людям, так і тваринам. Порівняно із **тріумфувати, радіти** передає менш інтенсивну емоцію, яка, проте, може бути глибшою й тривалішою.

Із значенням “мати приємність, втіху, радіти, бути радим, втішатися” [СУМ, т. 10, с. 151] уживається дієслово **тішитися**. Наприклад: *Знаменита гвинтівочка, знаменита! Ач, як довбе!.. Спасибі Блюхерові! – тішився старий Сірко* (II, с. 80).

Тріумфують, як правило, з нагоди власних успіхів, перемог над ким-, чим-небудь. Зовнішньо тріумф виявляється більш явно, ніж радість, утіха. Наприклад: *Блискавичний удар – і Наталка тріумфує* (II, с. 125).

Становлення гарного настрою відбиває метафоричний вислів **охоплює почуття радості**. Наприклад: *І її охоплює почуття радості* (I, с. 317).

Радісний стан людини письменник відтворює також за допомогою okazіональної синонімічної одиниці **мліти від щастя**. Наприклад: *Ти ж млієш від щастя, що до тебе прийшов такий великий чоловік, що до тебе так прихильно ставиться така персона – трата”!* (I, с. 32).

Коли треба передати особливо сильний радісно-піднесений стан персонажа, письменник користується синонімами **почуття безмежної, дикої радості виповнило когось і дуріти з радості**. Наприклад: *Почуття сорому й почуття якоїсь безмежної дикої радості виповнило її всю* (I, с. 244). *Хлопці, ті всі стрижені селянські й робітничі діти, дуріли з радості, з захоплення* (I, с. 338).

У досліджуваних романах письменника почуття радості часто відображається через ідею світла, блиску. Наприклад: *І в них за понурістю й утомою горить іскра радості глибоко захована, але негасима!* (I, с. 228). *Павлове обличчя запромінилося* (I, с. 119). Поєднуючись з префіксом **за-**, дієслово **промінитися**, ужите з переносним значенням, набуває додаткової аспектуальної семи початковості.

“Наївна” психологія передбачає, що в людини всі емоції локалізуються в душі, серці та грудях. Відповідно до цього автор творить такі переносно- образні синонімічні одиниці **груди розпирає радість і душа розпливається від щастя**. Наприклад: *Від цього його груди розпирає мимовільна радість* (I, с. 157). *Душа Сазонова розпливається від щастя й тріумфально пливе на хвилях музики* (I, с. 234).

2.3.2.Синонімічний ряд із домінантою "сердитися"

Для вираження стану людини, коли вона відчуває роздратування різної сили і характеру вияву його, в досліджуваних романах уживаються такі синоніми. Загальнономовні семантичні: **сердитися, злоститися, гніватися, лютувати, несамовитіти, казиритися, спалахувати**. Загальнономовні семантико-стилістичні: **сатаніти, яритися, злість бере (брало зло)**. Оказіональні: **вибухати, кипіти, клекотіти, закипати гнівом, розбирає гнів, задихатися від злоби, душила скажена лють, набрякати злістю, вибух люті струснув кимось**.

Синоніми відрізняються один від одного за такими основними ознаками: 1) характер емоції, її інтенсивність, глибина, тривалість; 2) причини, які викликають цю емоцію; 3) зовнішній вияв емоції; 4) особливий компонент, 5) стилістичний компонент.

У цьому ряді синонім **сердитися** – "бути в стані гніву, роздратування, гніватися" [СУМ, т. 9, с. 132] – означає найменш інтенсивну і найменш глибоку емоцію, яка, проте, може залишатися в душі людини досить довгий час. Це почуття, як правило, пов'язане з особистою образою. Наприклад: *Вона ніби сердилась, коли він на неї витріщав очі* (II, с. 66).

Коли треба передати, що людина відчуває, крім невдоволення, ще й сильне роздратування, письменник залучає дієслово **злоститися**, що має значення "злитися, дратуватися, відчувати злість" [СУМ, т. 3, с. 604]. Наприклад: *Нащо мені така твоя правда?.. – слідчий страшенно злоститься, тупотить ногами, аж піниться* (III, с. 84). Як засвідчує контекст, емоція **злоститися** часто виявляється зовні: людина різко й емоційно висловлюється, робить різкі жести. **Злоститися** сполучається як з іменниками назвами осіб, так і з іменниками назвами неосіб. Наприклад: *А сікач, почувши людський дух, гуркав, злостився* (II, с. 154).

Для відтворення стану нервового збудження, що супроводжується почуттям сильного обурення, автор користується експресивно виразним синонімом **гніватися**. Наприклад: *Іноді така сердита, що навіть на Заливая гнівалася* (II, с. 149).

Коли йдеться про стан, в якому людина відчуває почуття гніву надзвичайної сили, Іван Багряний уживає синонім **лютувати**. Наприклад: [Григорій Многогрішний:] *Е, це там начальник лютує!* (II, с. 44).

Синонім **несамовитіти** вказує на те, що людина відчуває почуття гніву, яке характеризується значною силою свого вияву. Перебуваючи в такому стані, особа не здатна відповідати за свої вчинки, дії, контролювати їх. Наприклад: *Повертаючись знов до того імені, він дедалі більше починав несамовитіти. І по крихті, по цеглиночці, по краплі в ньому наростав і оформлювався дикий план* (III, с. 357).

Із значенням "впадати в лют" [СУМ, т.4, с. 71] уживається дієслово **казитися** (док. **сказитися**). Специфіка цього синоніма полягає в тому, що письменник використовує його тоді, коли хоче відтворити надзвичайно сильну емоційну реакцію особи на чийсь зовсім незначну дію. Наприклад: *Фурія від того зовсім сказилася* (III, с. 57) – йдеться про реакцію Нечасвої на те, що Андрій сів, "заклавши ногу на ногу, а руки зчепив пальцями й поклав на колінну чашечку". На відміну від інших синонімів ряду, це слово характеризується негативною емоційно-оцінною семантикою.

Дуже інтенсивну й сильну емоцію відбиває розмовний синонім **сатаніти**. Наприклад: *У Великіна виступив піт на чолі, й він ось-ось готовий був кинутися на жертву, китів увесь і сатанів* (III, с. 170).

Раптове надзвичайно сильне невдоволення суб'єкта якою-небудь ситуацією письменник відтворює за допомогою дієслова **спалахнути**. Це почуття таке сильне, що особа ледве стримує себе. Наприклад: *Коли Краснояружський пустив жука про биття, Георгіані спалахнув і, здається, ладен був учинити над доцентом власноручну розправу за наклепи й поругання органів ревзаконності* (III, с. 109). **Спалахнути** завжди передбачає безпосередній вплив на суб'єкта якогось фактора. Це, як правило, чиєнебудь висловлювання, пор.: *Слідчий спалахнув, нахмурився. Зрозумів, що Андрій з нього глузує* (III, с. 274). *Фурія спалахнула, але не вибухнула чомусь, подивилася довгим злим поглядом і процідила: – Як же ж це ти "не знаєш"?* (III, с. 59). **Спалахнути** сполучається лише з іменниками, що позначають осіб.

Широко функціонують у загальнонародній мові сталі вирази **злість бере й брало зло**, які означають "хто-небудь починає відчувати невдоволення, роздратування". Наприклад: [Гриць:] *Я його не бачу, і він мене ні. Злість мене бере* (II, с. 104). *Його брало зло на того задаваку з його "от у нас в Москві!" й хотілося сказати щось ущипливе, щось жорстке, колюче* (I, с. 356).

Розмовний синонім **яритися** вказує на те, що почуття злості, гніву виявляється з надзвичайною силою. Наприклад: *А стіл трибуналу, який їй не раз уже увижався, як неминучість, у відповідь яриться все дужче, неначе набрякає*

злобою, розжесврюється, надимається, бубнявіє чимось невмістимим (I, с. 343).

Окрім згадуваних загальнономовних синонімів, на позначення сильного почуття гніву, роздратування Іван Багряний широко залучає контекстуальні синоніми. Так, зокрема, дієслова **вибухнути, кипіти, клекотати (клекотіти)**, ужиті в значенні цього ряду, відтворюють сильне невдоволення, проте, у свою чергу, вони відрізняються наявністю експресивної сили в кожному з них.

Дієслово **вибухнути** дуже близьке до **спалахнути**. На відміну від **спалахнути, вибухнути** вказує на те, що суб'єкт не контролює свої дії; він грубо і різко висловлюється, активно жестикулює тощо. Наприклад: *Цього Фурії було досить і вона **вибухнула** раптом, як бомба...* (III, с. 60). Як свідчить контекст, **вибухнути** містить компоненти як значення прямої номінації, так і переносного найменування. Зв'язок з прямим значенням посилює порівняння **як бомба**.

Кипіти й клекотіти позначають настільки інтенсивне почуття, що воно майже завжди знаходить вихід, реалізацію. Типовою реакцією є прагнення до агресії. Наприклад: *В нім усе **заклекотало** і першим відрухом було кинутися й розтерзати цього присадкуватого мерзотника, як кошеня* (III, с. 100). **Кипіти** – див. приклад до слова **сатаніти**.

Для того, щоб передати, що суб'єкт починає відчувати сильне почуття гніву, автор уживає синоніми **закипати гнівом, розбирає гнів**. Наприклад: *І вже обурювався й **закипав гнівом**, протестом, мстивою злістю, гірким полином прокляття й безвихідного розпачу* (III, с. 262). *Голова починає гудіти знову, але вже інакше, – його починає **розбирати** безсилий гнів, як у того гордого, але скованого й поруганого бранця...* (I, с. 168).

Переносно-образні вислови **задихатися від злоби і душила скажена лють** акцентують увагу на змінах фізіологічного стану людини, яка відчуває дуже сильну відповідну емоцію. Наприклад: *Безперечно, що він **задихався від злоби**, але й безперечно, що він **задихався від страху** й був, як побитий пес* (III, с. 279). – *Диявол!.. Диявол!!! – **кипів** начальник етапу, беріг він і не вберіг, тильнував як ока – і марно. І **душила** його **скажена лють*** (II, с. 14).

Оказіональний синонім **набрякати злістю** яскраво й образно відбиває поступове наростання почуття гніву. Наприклад: *Він [Великін] під час всієї розмови мовчав (лише раз був подав репліку), **набрякав злістю**, сунувся й під кінець був червоний, як буряк* (III, с. 170).

Коли треба передати, що персонаж раптово проймається дуже сильним почуттям гніву, люті, письменник використовує експресивно виразний фразовий синонім: **Вибух раптової люті струснув** ним (II, с. 191).

2.3.3. Синонімічний ряд із домінантою “мучитися”

Значення “зазнавати болю, страждання, муки” ідентифікують дієслова **мучитися, страждати, терпіти, потерпати, метатися, покутувати** й стійкі словосполучення **ламати (заламувати) руки, пити гірку чашу, нести тяжкий хрест, метатися душею (серцем)**.

Синоніми відрізняються один від одного за такими основними ознаками:

1) зовнішній вияв; 2) що спричинює цей стан; 3) особливий компонент.

Група загальнономовних семантичних синонімів представлена дієсловами **мучитися й страждати**.

Мучитися – основний компонент ряду з найзагальнішим значенням. Письменник використовує це дієслово, щоб відтворити стан людини, коли вона зазнає фізичного або душевного болю. Наприклад: [Про Петровського] *Ба, може, та гила тільки підсилювала вражіння від душевної величі й стоїцизму. Він від цього мучився, але він не стогнав, переносив муку спокійно, тихо* (III, с. 207). *А бити – це значить самому мучитись* (III, с. 482).

Синонім **страждати** означає “зазнавати сильного фізичного болю чи глибоких моральних мук”. **Страждати** трохи сильніший експресивно від дієслова **мучитися**. Окрім того, цей синонім часто вказує на те, що людина свідомо приймає страждання, бо не хоче полегшити їх шляхом порушення моральних законів. Найтиповіша конструкція – *страждати за кого-небудь*. Наприклад: *Професор Литвинов гаряче шепотів про те, щоб він [Давид] пожалів себе, що всеодно нічого з того не буде, що всі за кого він так **страждає**, напевне, давно його зрадили, що ліпше попередити свою молодість і своє життя – розколотись...* (III, с. 209).

Група семантико-стилістичних синонімів представлена розмовними дієсловами **потерпати й терпіти**, а також фразеологічними одиницями **ламати (заламувати) руки, нести тяжкий хрест, пити гірку чашу**.

Дієслово **потерпати** має значення “зазнавати прикростей, мучитися, страждати від чого-небудь” [СУМ, т. 7, с. 404]. Наприклад: *Так звана, бо, призначена нищити блошиць, мишей та тарганів, вона зовсім не досягала мети, зате люди **потерпали** від дезинфекції в більшій мірі, ніж від блошиць* (III, с. 346).

В українській літературній мові слово **терпіти** означає “виявляти терпіння протягом певного часу” [СУМ, т. 10, с. 96], проте, у розмовному побутовому мовленні це дієслово активно вживається й із значенням “страждати, мучитися”. Наприклад: [Про кохання Григорія Многогрішного до Наталки] *Отак він **терпів**. Але коли б йому запропонував хто покинути це все і піти геть, він не схотів би, та й навряд чи зміг би* (II, с. 137).

Із зовнішнім виявом психологічного стану “мучитися” найтісніше пов’язана фразеологічна одиниця **ламати (заламувати) руки** – “певними жестами виражати страждання”. Цей синонім узагалі не позначає емоції, як такої, а лише емоцію, реалізовану в жестах. Наприклад: *Зачувши пісню, Маруся потяглася за дорогими звуками, **ламаючи руки та ридючи*** (I, с. 409).

Зі значенням “зазнавати в повній мірі страждань, мук” уживаються книжні фраземи **пити гірку чашу й нести свій хрест**. Ці стійкі словосполучення додають контексту піднесеного відтінку. Наприклад: *Якщо вони, ці безобидні обивателі, ось ці старенькі й здебільша зовсім ні в чому не винні люди **п’ють** таку **гірку чашу й несуть** такий **тяжкий хрест**, то що ж чекає його – втікача з каторги?* (III, с. 92).

За допомогою переносно-метафоричного вживання дієслова **метатися** письменник відтворює душевні муки Марусі Богуславки. Наприклад: *І мечеться так бідолашна Богуславка. І не сила їй відірватися від теперішнього заради минулого. Та й не сила забути* (I, с. 406).

Наближається своєю семантикою до цього синонімічного ряду й дієслово **покутувати** в такому контексті: *Потім вир думок погасав і приходила тиха журба. Добре. Нехай. Він уже за всіх **покутуватиме*** (III, с. 267).

Глибокий душевний біль персонажів, їхні страждання автор відтворює також переносно-образним словосполученням **метатися душею (серцем)**. Наприклад: *І мечеться душею бідолашна Богуславка, одірвана, потурчена навіки* (I, с. 407). *Андрій вже не мечеться серцем, а лежить у забутті* (III, с. 267).

2.3.4. Синонімічний ряд із домінантою “дивуватися”

Для відтворення душевного стану, спричиненого чимось незвичайним, нежданим, незрозумілим, І. Багряний послуговується такими синонімічними одиницями: **дивуватися, чудуватися, подивляти, робити великі очі, не вірити своїм очам, вилупити (витріщити) очі, полізли очі на лоба, роззявити рота, не могли вийти з дива, набрякнути здивуванням**. До групи загальнономовних семантичних синонімів належать такі компоненти ряду: **дивуватися, чудуватися, робити великі очі, не вірити своїм очам**. Групу семантико-стилістичних синонімів формують фразові синонімічні одиниці **вилупити (витріщити) очі, полізли очі на лоба, роззявити рота**. До стилістичних синонімів можна віднести дієслово **подивляти**, а до оказіональних – **не могли вийти з дива, набрякнути здивуванням**.

Слово-домінанта **дивуватися** означає “бути в стані здивування, виявляти подив, здивування” [СУМ, т. 2, с. 273]. Наприклад: *Григорій дивувався, чого в них таке ставлення до нього* (II, с. 71).

Дієслово **чудуватися** є експресивно сильнішим порівняно з **дивуватися**. Наприклад: *З цього чуда **чудуватися** давно перестали, але часом ще потішалися над ним за давньою звичкою* (I, с. 45). Слід відзначити, що в цьому контексті стилістична виразність дієслова **чудуватися** досягається ще й тим, що автор уживає його в сполученні з іменником спільної з ним основи **чудом**.

Досліджуваний синонімічний ряд багатий на фразеологічні синоніми.

Фразеологізм **робити великі очі** – “виявляти подив, здивування” [ФСУМ, 1999, т. 2, с. 740] акцентує увагу на об’єктивних змінах у зовнішності людини. Наприклад: *Сергеев **робить великі очі** – він приємно вражений, здивований, задоволений* (III, с. 236).

Високий ступінь здивування письменник відтворює сталим словосполученням **не вірити своїм очам**. Наприклад: *Ата читає й **не вірить своїм очам***. (I, с. 279).

Фразеологічна одиниця **вилупити (витріщити) очі** характеризується фамільярно-грубуватою конотацією. Незважаючи на свій об’єктивно негативний зміст, ця словосполука все-таки не виражає осудливого ставлення до суб’єкта

емоції. Наприклад: *А Грицько витріщив очі: – Ні, справді? Що це ти надумав?* (II, с. 100). [Григорій Многогрішний:] – *Вина карафку!.. Горілку двічі!.. Кав'яр двічі... Оселедець з оцтом двічі. Біфштекс двічі... Гарсон вилупив очі: – Все подавати одразу?* (II, с. 186).

Фамільярний фразеологізм **полізли очі на лоба** означає “хто-небудь виявляє велике здивування, дуже вражений чим-небудь” [ФСУМ, 1999, т. 2, с. 597]. Наприклад: *В майора полізли очі на лоба: – Многогрішний !?!* (II, с. 34).

Знижено-емоційна фразеологічна одиниця **аж рота роззявити** – “бути дуже враженим чимось” [ФСУМ, 1999, т. 2, с. 749] використовується Іваном Багряним як оцінна характеристика для вираження негативної експресії. Цій одиниці властиве сатиричне забарвлення, вона вносить у контекст не тільки елемент невимуженості, але й створює комічний ефект з відтінком згрубілості. Наприклад: *“Пророк” від цієї несподіваної твердої прямої аж рота роззявив та так і завмер* (I, с. 293).

У романі “Тигролови” натрапляємо на діалектний синонім **подивляти**, семантично еквівалентний **дивуватися**: [Григорій Многогрішний] *Подивляв усе, що відбувалося за кілька хвилин... А ще подивляв витривалість дідівську* (II, с. 100). Зауважимо, що мовна тканина роману “Тигролови” насичена діалектними словами. З цього приводу письменник писав: “Окремо варто б вяснити, чому в “Тигроловах” багато галицизмів у мові. Це все-таки варте уваги. Дехто думає (а дехто говорив навіть у пресі), що це згубний вплив галицького оточення на письменника”. Ні. Галицизми до моєї цієї книги прийшли не з “галицького оточення”, бо воно ще не встигло вплинути на мене після прибуття зі сходу. Галицизми до моєї книги потрапили, як це не дивно, з Далекого Сходу. Вони потрапили разом з тією Ніагарою життєвого матеріалу, вражень, спогадів, відчужань тощо, про яку я говорив, і вляглися разом з усім у цю кнгигу...” [Шугай, 1996, с. 464].

Для того щоб передати дуже сильне здивування, письменник користується й синонімом-словосполученням **не могли вийти з дива**. Його не фіксують існуючі фразеологічні словники: *Гриць не міг вийти з дива, що воно робиться!* (II, с. 187). *Ата не може вийти з дива, як вони ту пісню розгойдали* (I, с. 314).

З подібним значенням уживається оказіональна синонімічна одиниця **набрякнути здивуванням**: *Начальник і прокурор набрякли здивуванням і обуренням* (III, с. 419). Для Івана Багряного характерним є творити нові синоніми-словосполуки за моделлю *набрякати чим-небудь*.

2.3.5. Синонімічний ряд із домінантою “лякатися”

Певний стан людини, який є реакцією на сприйняття зовнішньої небезпеки, тобто сподіваного, передбачуваного ушкодження, письменник позначає за допомогою таких слів і сталих словосполучень: **лякатися, жахатися, сполохатися, перелякатися, шарахатися, волосся стало дуба, душа отерпла, набратися страху**. До групи семантичних синонімів можна віднести дієслова **лякатися, жахатися, сполохатися, перелякатися**. Група семантико-

стилістичних синонімів представлена такими компонентами ряду: **шархатися, стає волосся дуба, набратися страху, душа отерпла.**

Синоніми відрізняються один від одного за такими основними ознаками:

- 1) тривалість і сила емоції; 2) зовнішній вияв; 3) особливий компонент;
- 4) стилістичний компонент.

Дієслово **лякатися** (док. **злякатися**) вживається зі значенням “зазнавати страху, переляку від кого, чого-небудь” [СУМ, т. 4, с. 578]. Наприклад: *Тут Сластьон злякався і більше не розпитував* (I, с. 102).

Синонім **жахатися** означає “відчувати жах перед ким-, чим-небудь, дуже лякатися кого-, чого-небудь” [СУМ, т. 2, с. 543]. Наприклад: *А “готентоти” прокидалися, жахалися зі сну, приходили до пам’яті від тиші, що запанувала* (I, с. 153).

Із значенням “відчувши страх, переляк, насторожитися, занепокоїтися” вживається синонім **сполохатися**. Наприклад: *Прослухавши всі схвильовані й плутані (від страху й ніяковости) тиради Сластьона, Сміян ані не сполохався, ані рівно ж не виявив особливого інтересу, а чи може, й належного розуміння про що йдеться* (I, с. 103).

Стан, спричинений реальною несподіваною небезпекою, якому не передувала готовність до страху, Багряний відтворює за допомогою дієслова **перелякатися**. Наприклад: *Вперше на віку я перелякалась – смерть же... Смерть* (II, с. 61).

До цього синонімічного ряду відносимо й розмовне дієслово **шархатися**. Автор послуговується ним тоді, коли треба передати, що хтось здригається, робить судорожні рухи, кидається з переляку, від страху. Наприклад: [Сазонов:] – *Ну, ну-ну?.. То ж він в армію ліз по науку. Чи як ти думаєш? Ну-ну, чого ти шархаєшся? Не зліз* (I, с. 71).

Із значенням “кого-небудь охоплює великий страх” уживається фразеологічна одиниця **стає волосся дуба**. Наприклад: *Тут – під блискучою уніформою – сховані такі речі, що перед ними поблідли б сам Арсеньєв з своїм придуркуватим Дерсу-Узала і навіть всі тигри, і навіть у них – у цих останніх – стало б волосся дуба* (II, с. 29).

Для позначення поняття “злякатися” письменник послуговується й синонімами **набратися страху, душа отерпла**, що широко побутують у розмовному мовленні. Наприклад: *Правду сказати, Сластьон набрався страху, – ану ж цей маньяк все перепартачить* (I, с. 103). *Їйбо, скажу по-правді, набрався я страху, тому, може, й програв* (I, с. 73). *Треба сказати, що він взагалі не надто ліз в душу, а коли ж почув про “Біломор-канал”, то власна його душа отерпла, і він зовсім перестав питатись* (I, с. 102).

2.4. Синоніми на позначення вольових процесів

Поряд з синонімікою інтелектуальної, емоційної сфер у творах Івана Багряного широко представлена лексика для позначення вольових актів. Як

відомо, людина не лише пізнає світ, відбиває його у відчуттях, мисленні тощо, а й змінює, прилаштовує до своїх потреб, долаючи при цьому об'єктивні і суб'єктивні труднощі. У процесі переборення труднощів і проявляється воля. На позначення вольових процесів проаналізовано такі синонімічні ряди: "намагатися" (8), "наважуватися" (6), "хотіти" (17), "чекати" (10).

2.4.1. Синонімічний ряд із домінантою "намагатися"

Для вираження поняття "докладати зусиль, щоб зробити, здійснити що-небудь" у досліджуваних романах уживаються такі синоніми. Загальнономовні семантичні: **намагатися, старатися, силкуватися, пробувати**. Загальнономовні семантико-стилістичні: **норовити, рипатися, із шкіри лізти, пнутися з останніх сил**. Цей ряд формують лише загальнономовні лексеми.

Синоніми відрізняються один від одного за такими основними ознаками:

- 1) характер дії, що її суб'єкт хоче виконати; 2) кількість і характер зусиль; 3) мотивація дії і ставлення суб'єкта до неї; 4) стилістичний компонент.

Синонім-домінанта **намагатися** означає "пробувати робити що-небудь; докладати зусиль до чого-небудь" [СУМ, т. 5, с. 123]. **Намагатися** – найуживаніше слово ряду. Найзагальніше за значенням і стилістично нейтральне, воно вживається щодо будь-якої дії. Наприклад: *Нерви його тремтіли, але він намагався володіти ними* (III, с. 172). *Правда, він цього занадто не виявляв, але й не пропускав нагоди то ручку затримати, ніби ненароком, вітаючись... то під різними претекстами намагався пройтися з нею трохи...* (I, с. 32). *Де він його бачив?! Хворий мізок намагався згадати, мечучись все на однім місці, тикаючись в темряву, в провал, в порожнечу; намагався схопити кінчик спогаду й не міг – ниточка щезала, уривалась* (III, с. 472).

Дієслово **пробувати** має значення "намагатися, силкуватися що-небудь зробити" [СУМ, т. 8, с. 124]. Наприклад: *Коли заходила довша павза, не гримали засуви в коридорі, не гупали противні кроки, люди **пробували** дримати, принаймні удавали, що дримають* (III, с. 393). Дуже часто людина **пробує** щось робити лише для того, щоб з'ясувати, чи можна виконати заплановану дію. **Пробувати** також передбачає, що в разі невдалої першої спроби суб'єкт готовий повторити свої дії, спрямовані на досягнення бажаного результату. Такі дії (зусилля) сприймаються спостерігачем як окремі акти.

Із значенням "докладати значних зусиль, щоб зробити що-небудь; намагатися, силкуватися, з шкури лізти" [СУМ, т. 9, с. 652] вживається дієслово **старатися**. На відміну від **пробувати, силкуватися**, синонім **старатися** передбачає, що зусилля, спрямовані на досягнення чогось, приводять до потрібного результату. Наприклад: [Галя про Катерину:] *Вона **старалася**... Вона передала ще раніше тобі записочку* (III, с. 390).

Синонім **силкуватися** вказує на те, що людина, намагаючись досягти чого-небудь, докладає найбільшу кількість зусиль. Такі великі зусилля виправдані, бо виконати дію за даних умов важко, хоч сама дія може бути й нескладною. Наприклад: *Те хлоп'я, в погано припасованій на нього уніформі, тримало перед*

носом якийсь папірець, і **силкувалося** його прочитати, й не могло, хвилювалося, червоніло та блідло, кватилося, але ніяк не могло прочитати (III, с. 141). Як засвідчує контекст, у випадку **силкуватися** часто неможливо виконати саму дію, тому майже ніколи не досягається потрібний результат.

Розмовне дієслово **норовити** має значення "наполегливо, звичайно всупереч труднощам, перешкодам тощо, намагатися досягти чого-небудь" [СУМ, т.5, с. 444]. У досліджуваних творах письменник користується цим синонімом тоді, коли потрібно передати, що хтось проявляє спритність, хитрощі, намагаючись зробити, здійснити що-небудь. Наприклад: *Причому Львов все **норовив** так зітхнути, щоб це дійшло до вух якщо не наглядачів та слідчого, то принаймні до камерних стукачів і сексотів* (III, с. 326).

До цього синонімічного ряду відносимо й розмовне дієслово **рипатися** – "пориватися, намагатися кудись піти або зробити що-небудь" [СУМ, т. 8, с. 537]. У досліджуваних творах цей синонім уживається з часткою **не** і означає "не намагатися, не пориватися щось робити, не вживати заходів, не виявляти активності". Наприклад: *Але десь суворий контролер стояв на чатах і забороняв: "Ти забагато випив і **не рипайся**. Сиди й мовчи"* (II, с. 191). ССУМ не засвідчує це дієслово у складі синонімічного ряду "намагатися".

Фразеологізми **із шкіри лізти** та **пнутися з останніх сил**, що широко вживаються в розмовно-побутовому мовленні, означають "докладати великих, надмірних зусиль для досягнення чого-небудь". Уведення цих фразеологічних одиниць у висловлювання робить його експресивнішим та емоційнішим. Наприклад: *Всі вони – дочка, теличка і селянин – страшенно вимучені, **пнуться з останніх сил**, сходять потом, а може й сльозами* (I, с. 357). *І ще одна кричуща нісенітниця! Всі її бачуть, але всі удають, що не бачуть і аж **із шкіри лізуть**, щоб довести, що цієї нісенітниці немає, що все в порядку* (I, с. 111 – 112).

2.4.2. Синонімічний ряд із домінантою "наважитися"

Досліджуваний синонімічний ряд формують лише загальномовні синоніми. За довжиною цей ряд налічує шість компонентів. Група семантичних синонімів представлена дієсловами **наважитися, зважитися, насмілитися, посміти**. До семантико-стилістичних синонімічних одиниць належать дієслова **дерзнути і перемогтися**.

Синоніми відрізняються один від одного за такими основними ознаками: 1) інтенсивність вияву дії, 2) що перебуває у фокусі уваги; 3) оцінка дії; 4) стилістичний компонент.

Синонім-домінанта **наважитися** виражає найзагальніше значення, властиве всім словам синонімічної групи – "переборюючи вагання і побоювання, набратися рішучості для здійснення якогось учинку" [СУМ, т. 5, с. 23]. Наприклад: *І ніхто з хлопців не **наважувався** приходити до неї з візитами* (I, с. 31). [Григорій] *Блукав і не **наважувався** йти до табору* (II, с. 139).

Із значенням "насмілитися, наважитися, знайти в собі відвагу, сміливість зробити, сказати щось, виявити рішучість у певних діях, учинках, словах" [СУМ,

т. 3, с. 485] уживається однокореневе з **наважитися** дієслово **зважитися**. Наприклад: *Але він про те ніколи навіть натякнути б не зважився, де ! Хіба такий "смаркач" про такі речі зважився б говорити* (I, с. 132).

У випадку **насмілитися** вольовий імпульс, який попереджає дію, спонукає людину мобілізувати психічні ресурси – набратися сміливості, не боятися небезпеки, труднощів, перешкод. Наприклад: *І тут сталося те, про що ще хвилину перед тим Павло й подумати не насмівся б виразно* (I, с. 329).

Посміти – "насмільоватися, наважуватися робити або казати що-небудь" [СУМ, т.7, с. 347] – найближчий синонім до **насмілитися**. Наприклад: *Але Сазонов занадто грубий, щоб мати аж таку інтуїцію, і занадто закоханий у свою могутність, до нестями, щоб припускати, що хтось посміє з нього іронізувати* (I, с. 62). ССУМ, на відміну від "Короткого словника синонімів української мови" П.М. Деркача, не фіксує це дієслово у складі синонімічного ряду "наважитися".

Отже, у дієсловах **наважитися**, **зважитися** і **насмілитися**, **посміти** відтінки значення в тому, що один і той же процес відбувається ніби внаслідок виявлення протилежних якостей: **наважитися**, **зважитися** – виконати дію, переборовши вагання і побоювання, **насмілитися**, **посміти** – виконати спрямовану до тієї ж мети дію, виявивши сміливість для подолання перешкод.

Група семантико-стилістичних синонімів представлена розмовними дієсловами **дерзнути** й **перемогтися**.

Синонім **дерзнути** характеризується найбільшою експресивністю в цьому ряді. Специфіка цього дієслова полягає в тому, що письменник уживає його лише тоді, коли якийсь факт, що оцінюється, як правило, негативно, уже відбувся. Наприклад: *І як ви дерзнули, отакий от, розігравати для мене королевича, жерця краси, чаклуна?* (I, с. 37). ССУМ засвідчує цей синонім з ремаркою "урочисте". Проте в досліджуваних творах не виявлено контекстів, де б **дерзнути** надавало оповіді емоційного відтінку піднесення.

Щоб підкреслити, що той чи інший вчинок здійснено після внутрішньої боротьби, Багрянний використовує дієслово **перемогтися**. Наприклад: *Нарешті перемоглася, – глянула в очі й уловила там таке саме бажання розпитувати її* (I, с. 201).

2.4.3. Синонімічний ряд із домінантою "хотіти"

Для позначення поняття "мати бажання, охоту до чогось, відчувати потребу в чомусь" письменник уживає такі синонімічні одиниці. Загальномовні семантичні: **хотіти**, **хотітися**, **бажати**, **прагнути**, **поривати**, **пориватися**, **тягти**, **виявляти бажання**, **мати охоту**, **взяла охота**. Загальномовні семантико-стилістичні: **кортіти**, **приспичити**, **свербить язик**. Оказіональні: **снитися**, **впіймати себе на шаленому бажанні**, **бажання рвалося з язика**, **під ложечкою ссе докучливе бажання**. Усі синоніми позначають динамічну ознаку, що перебуває на межі між сферами волі й емоції.

Компоненти цього синонімічного ряду відрізняються один від одного за такими основними ознаками: 1) інтенсивність динамічної ознаки; 2) наявність

волі; 3) співвіднесеність з конкретним виконавцем; 4) особливий компонент; 5) стилістичний компонент.

За ознакою співвіднесеності з яким-небудь конкретним виконавцем синоніми ряду поділяються на дві групи. До першої групи належать дієслова **хотіти, бажати, прагнути, виявити бажання, впіймати себе на бажанні, мати охоту**. Вони приписують динамічну ознаку людині. Синоніми, які формують другу групу – **хотітися, кортіти, тягти, поривати, пориватися, приспичити, снитися, взяла охота, свербить язик, бажання рвалося з язика, під ложечкою все докучливе бажання**, – ізольовані від діяча.

Схема 5

У першій групі, як і в усьому ряді, найзагальнішим і універсальним синонімом є дієслово **хотіти**. **Хочуть** відчутти, пізнати що-небудь, узяти участь у чомусь або здійснити щось. Наприклад: *Він висував силу проектів – їхати в Іман, їхати назад, з'їздити до Диди до знахарки – і хотів все негайно здійснювати, та товариш спокійно, але рішуче забороняв* (II, с. 147).

Значно рідше в досліджуваних романах уживається експресивно сильніше дієслово **бажати**, яке означає "прагнути, мати бажання здійснити, одержати, здобути що-небудь" [СУМ, т. 1, с. 87]. Наприклад: *Так, як це буває при наглій пожежі, при землетрусі, при всіх стихійних зламах, де його найменше сподіваються, бажують* (II, с. 212).

Дуже сильне, наполегливе бажання письменник відбиває дієсловом **прагнути**. У цьому слові ідея волі виявлена значно сильніше порівняно з іншими синонімічними одиницями ряду. Наприклад: *Григорій прагнув скоріше додому* (II, с. 142).

Семантично близьке до **хотіти** зворотне дієслово **хотітися**. На відміну від слова-показника, у **хотітися** нейтралізується ознака особи. Ознака вольового зусилля, спрямованого на здійснення чогось, менш виявлена в цьому синонімі. Наприклад: *Йому хотілося поцілувати її. Нишком* (II, с. 156).

Дієслова **тягти** й **поривати** служать для позначення дуже сильного й стихійного почуття. Ці синоніми містять ідею інтенсивності стану, тобто вказують на стан, в якому людина наполегливо хоче реалізувати свої бажання. Наприклад: *Він би вже тепер з цілковитою апатією і байдужістю поліз до*

самого пекла, його **тягло** туди (II, с. 162). Чимраз, то більше, а особливо тепер, його **поривало** вийти дерзко назустріч всьому тому темному своєму невідомому, – вийти просто грудьми, і чорт по ньому по всьому! (II, с. 169). Синонім **поривати** експресивно сильніший і виразніший від **тягти**.

З тотожним значенням уживаються зворотне дієслово **пориватися** (див. приклад до слова **прагнути**) і переносно-метафоричне словосполучення **душу тягло**: *Ата чула, як десь далеко-далеко бамкав дзвін, лірично так і задумливо, немов скаржився на щось, і її душу тягло туди. Тягло непереможно* (I, с. 178).

Для позначення поняття "хотіти" Іван Багрянний використовує також фразову синонімічну одиницю **виявити бажання**: *Молодь не схотіла сідати до машин, а виявила радісне бажання пройтися пішки* (I, с. 156).

Синонім-словосполучення **мати охоту** означає "у кого-небудь є якесь бажання, комусь хочеться щось здійснити". Наприклад: *Ти колись розкажеш синку, як матимеш охоту, про тую Україну, як там живуть тепер* (II, с. 71).

Фразова синонімічна одиниця **взяла охота** вказує на те, що в кого-небудь з'явилося бажання щось здійснити. Наприклад: *Можливо, тому зрадив, коли Гриць почав збиратись до Хабаровська, – взяла охота зробити зухвалий рейд, – побавитись з долею в піжмурки* (II, с. 163).

Група семантико-стилістичних синонімів представлена розмовними синонімічними одиницями.

Дієслово **кортіти** має значення "дуже хотітися, бажатися чого-небудь; тягти до чогось" [СУМ, т. 4, с. 301]. Наприклад: *Йому кортіло спитати, чи її мати або бабуся не з Зінькова часом або чи не з Лубен* (II, с. 68).

Із значенням "дуже захотіти, закортіти" [СУМ, т. 8, с.32] автор уживає і дієслово **приспічити**. Цей синонім характеризується низькою частотністю. У досліджуваних творах **приспічити** виявлено нами лише один раз. Письменник вкладає його в уста Андрія Чумака: *А тобі куди летіти так негайно приспічило, га?* (III, с. 66). Безперечно, слід поповнити цим дієсловом синонімічний ряд "хотітися", поданий у ССУМ.

Фразеологізм **свербить язик** означає "хто-небудь має сильне бажання розповісти про щось" [ФСУМ, 1999, т. 2, с. 977]. Наприклад: *Аті все свербів язик запитати хлопців, чи знають вони, чого це їхній колгосп називається "Соцперебудова", як би вони це пояснили* (I, с. 161).

З тотожним значенням уживається й оказіональний синонім **бажання рвалося з язика**. Наприклад: *Запитати!.. Це непереможне бажання рвалося з її язика, й вона борюкалася з ним* (I, с. 201).

Дієслово **снитися**, ужите в значенні досліджуваного ряду, відтворює дуже сильне бажання. Наприклад: *Воно на Голубій було й нічого, та Наталка в одну душу – на Бікін та й на Бікін. І сниться їй той Бікін* (II, с. 152).

За основу трансформованої фразеологічної одиниці **впіймати себе на шаленому бажанні** – "усвідомити, що виникло якесь сильне бажання" – письменник узяв фразеологізм **упіймати себе на думці** – "усвідомлювати, розуміти щось стосовно себе" [ФСУМ, 1999, т. 1, с. 445]. Наприклад: *Андрій*

впіймав себе на шаленому бажанні: от якби оце машина ця та налетіла на телеграфний стовп, на трамвай або на іншу машину, щоб сталась аварія (III, с. 388).

Традиційно вживане стале словосполучення **ссати під ложечкою** – "хтось відчуває тупий біль у серці або нудоту" Іван Багряний трансформує шляхом додавання компонентів "бажання" і "докучливе". Наприклад: *Під ложечкою ссе докучливе бажання закурити, справді закурити* (III, с. 244). Цей фразовий синонім означає, що кому-небудь дуже, до відчуття фізичного дискомфорту, хочеться щось здійснити, зокрема, закурити.

2.4.4. Синонімічний ряд із домінантою "чекати"

Синоніми цього ряду письменник використовує для позначення ситуації, коли суб'єкт, знаючи або передбачаючи, що може відбутися якась подія, перебуває в стані внутрішньої готовності до неї. Для вираження поняття "чекати" в романах Івана Багряного виявлено такі синоніми. Загальномовні семантичні: **чекати, ждати, дождити, очікувати, виглядати, сподіватися, стривати, підждати**; семантико-стилістичні: **чигати**. Оказіональні: **полювати, обернутися в слух, чекання**.

Синоніми відрізняються один від одного за такими основними ознаками: 1) характер очікуваної події; 2) інтенсивність дії; 3) тривалість очікування; 4) особливий компонент.

Найзагальнішим щодо означуваного поняття є дієслово **чекати** – "перебувати де-небудь, щоб побачити когось, зустрітися з кимсь; розраховувати на появу, прихід кого-, чого-небудь" [СУМ, т. 11, с. 290]. Цей стилістично нейтральний синонім характеризується універсальністю вживання. Так, **чекати** можна довго (*Чекали... Час минав тягуче і повільно. Година... Дві...* (II, с. 101)); напружено й спокійно (пор. *В камері вже ніхто не розповідав анекдотів, навіть Карапет'ян не розважав товаришів перськими мелодіями, – кожен зібрався в кім'ях, чекав, завмирав тремтливим серцем...* (III, с. 102). *Андрій обперся на крило лінійки і чекав, позіхаючи* (III, с. 36); фізично, перебуваючи в якомусь місці, чи ментально (пор. *Подивився мерехтливими очима у саму душу і відітхнув: Іди геть! Чекай на вулиці* (II, с. 179). *Віри відповідав її душевному настроєві, й вона його деклямувала, відповідаючи ним на якесь своє глибоке, затаєне бажання, може, навіть когось серцем чекаючи* (I, с. 30). **Чекають** чогось сподіваного, бажаного і фатального, згубного. Така універсальність синоніма **чекати** створює для нього можливість, яких немає в інших синонімів ряду. Щоб увиразнити семантику цього синоніма, письменник часто доповнює його порівняннями, в яких семантичними центрами виступають назви конкретних понять – живого навколишнього світу, що оточує людину. Наприклад: *І так само було стилем нишкнутти, втягувати голову в плечі і чекати, як віл обуха, грому з ясного неба на свою голову* (II, с. 230).

Синоніми **ждати** й **чекати** слабо протиставлені один одному. **Ждати** виступає абсолютним семантичним відповідником до дієслова **чекати** в більшості контекстів. Проте спостереження за функціонуванням **ждати** в досліджуваних творах свідчать, що І. Багряний значно рідше використовує це дієслово в тих контекстах, де є вказівка на місце очікування, тобто йдеться про фізичне чекання. І, навпаки, активно залучає його для позначення процесу ментального очікування. Очевидно, це можна пояснити тим, що "**ждати** трохи сильніший експресивно від **чекати**, завдячуючи цим своїй складовій структурі та інтонації" [Колесник, 1965, с. 67]. Наприклад: *Ради цього, і тільки ради цього, вона [Ата] стала на цей шлях, пішла "блязнювати" на сцену. Вона шукала якоїсь великої нагоди завжди, ждала її* (І, с. 86). *Однак той, кого серце потайки ждало, не заходив і навіть, далєбі, й не забирався* (І, с. 40).

Більшою інтенсивністю характеризується синонім **дождати**. Це дієслово вказує на тривале очікування когось або чогось сподіваного і виражає впевненість у здійсненні очікуваної події. Наприклад: *Десять днів не гасила її стара Чумачиха, все міняла, синів дождіючи, над "душкою" старого сидячи. А в суботу поминальну запалила оце її знову, бо прийшла телеграма. Найменший почув, і десь їде* (ІІІ, с. 78).

Близьким до попереднього є дієслово **очікувати**. Відрізняється воно від **дождати** більшою зосередженістю на внутрішній емоційній готовності особи до події. Наприклад: *Тихий і замріяний юнак Давид, обвинувачений в сіонізмі, в приналежності до організації Паолей-Сіон, весь час очікував цього моменту, але не йняв віри, що той момент прийде, що на нього може звалитися щось страшне* (ІІІ, с. 218).

Коли треба підкреслити, що чекаючи когось, що-небудь, дивляться, вдивляються туди, звідки предмет чекання може з'явитися, автор уживає синонім **виглядати**. Наприклад: *Поправивши очіпок, поклати напружені руки на коліна і втопила очі в море зелені на долині, що її звать "паддю", туди, де втекла стежечка. – Ну, будемо виглядати, – промовила з доброю усмішкою* (ІІ, с. 67).

На відміну від інших синонімів ряду дієслова **стривати** й **підождати** вживаються як прохання почекати, не поспішати що-небудь робити. Наприклад: *– Ну, то підожди й мене! – крикнув Грицько* (ІІ, с. 101). *– Це вже я чув... – слідчий береться за прес-пап'є – Стривай-стривай! – злякано квапиться Аслан. – Стривай, а то забуду й тоді все, брат, пропало...* (ІІІ, с. 85). У другому контексті варіант **стривати** відбиває особливості вимови вірменина Карапетяна.

Синонім **сподіватися** вживається тоді, коли потрібно передати не тільки сам процес очікування, а й надію на прихід, здійснення чогось. Наприклад: *І кожен якось такої події спершу сподівався кожного дня, яка вирве його з цього льоху, щоб уже більше в нього не повернутися* (ІІІ, с. 387).

Негативну емоційність має розмовний синонім **чигати**. Письменник користується ним тоді, коли треба передати, що чекають чогось фатального, згубного. Наприклад: *І тремтить [глядач], бо знає, яка ж і біда була та й знову чигає на цю просту й таку гарну дівчину, тепер продану чужинцеві* (І, с. 401).

Розряд оказіональних синонімів цього ряду представлений метафорично вжитим дієсловом **полювати**. Воно означає "ждати появи когось, чогось, ховаючись та висліджуючи". Наприклад: *Для цього горішня камера спускала вниз на шнурку у вікно, в щілину помежи щитом і стіною, вузенькі торбиночки, поклавши туди шматок мила абощо, щоб тягнуло, і такі торбиночки опинялися в щитку нижньої камери, де на них вже полювали* (III, с. 365). Більшою художньо-зображувальною силою визначається вживання синоніма **полювати**, ускладненого порівнянням **як кішка на мишку**. Наприклад: *Ви ж спеціально тут чекаєте, полюєте, як кішка на мишку...* (I, с. 18).

Для картинного відтворення напруженого, важкого процесу чекання автор залучає переносно-образне словосполучення **обернутися в слух, чекання**. Наприклад: *В камері 49-й все обернулося в слух, чекання. Всі знали, що означає та біганина вчвал по коридору, те безперервне гупання засувів, той тупіт нагорі, те гудіння машин за мурами, ті приглушені викрики, істеричні вигуки, несамовиті зойки десь* (III, с. 102).

2.5. Синоніми на позначення процесів переміщення в просторі за допомогою ніг

В українській мові надзвичайно багато синонімів, що позначають процеси переміщення в просторі за допомогою ніг. Вони різноманітні семантично, указують на різні моменти, сторони процесу пересування. Іван Багряний у своїх прозових творах широко користується лексико-синонімічними засобами на позначення руху. Цим пояснюється повнота синонімічних рядів, що передають процеси пересування. У цьому розділі проаналізовано такі синонімічні ряди: **іти** (93), **бігти** (20), **увійти** (11).

2.5.1. Синонімічний ряд із домінантою "іти"

Основним синонімічним рядом на позначення процесу переміщення в просторі є ряд, члени якого об'єднуються навколо синоніма-домінанти **іти**. Компоненти ряду не лише називають, а й деталізують позначуваний денотат, інколи даючи йому при цьому позитивну або негативну характеристику.

Для вираження поняття "роблячи кроки, пересуватися в просторі" письменник використовує такі синонімічні одиниці. Загальнономовні семантичні: **іти, ступати, виступати, марширувати (машерувати, маршувати), крокувати, шкутильгати, шкандибати, прямувати, простувати, посуватися, добиратися, маневрувати, крастися, пробиратися, прослизати, задкувати; ходити, рухатися, походжати, плавати, блукати, никати, кружляти, тупцяти, тупцятися, метушитися, метатися; піти, рушити, податися; відступати задки**. Загальнономовні семантико-стилістичні: **мандрувати, паняти, брести, брѳохатися, плутатися, дряпатися, нишпорити, шнирити, плентатись, теліпатись, сунутися, сурганитися, повзти, лізти, тинятися, вештатися, крутитися,**

сновигати, почвалати, пошелепкатися, шлятися, перти, пертися, ламзати, бігти, мчати, гасати, чухрати, смалити, спотикатися, розігнатися, махати, чхати, ломити, човгати, зашагати, следовать, дефілювати, ходити-бродити, піти просто, іти гусячим кроком, ходити самопас, чимчикувати упрост, полізти напропуд, поволоктися хвостиком, тягтися хвостиком, плавом пливти, чорт несе. Оказіональні: шелестіти, потріщати, борсатися, дертися, танцювати, плавати по (людському) морю, пробиватися по людському морю, викидати тяжкий, кований чобіт наперед, кроки гримлять, кроки дуднять, бити в камінь кованими чобітьми, змагатися одчайдушно, обдирати на собі рештки одежі і шкіру до крові.

Ці синоніми відрізняються один від одного за такими основними ознаками: 1) характеристика швидкості здійснюваного руху; 2) спрямованість пересування; 3) усвідомлення мети руху; 4) напрямок переміщення; 5) наявність вказівки на перешкоди, що утруднюють пересування; 6) тип суб'єкта переміщення; 7) зовнішні, зокрема звукові, характеристики процесу пересування; 8) повторюваність, тривалість руху; 9) участь волі в процесі пересування; 10) оцінка руху чи його чинника; 11) особливий компонент; 12) стилістичний компонент.

Найуживанішим у цьому ряді є дієслово **іти** (**йти**). Воно характеризується найменшою семантичною і стилістичною специфікою. **Іти** найширший за значенням синонім ряду. Він означає “ступаючи ногами, пересуватися, рухатися, змінюючи місце в просторі” [СУМ, т. 4, с. 53]. Це слово Багрянний використовує тоді, коли “немає потреби уточнювати характер ходи, виражати своє ставлення до неї, а треба лише констатувати одноразовість, неповторюваність дії” [Бевзенко, 1972, с. 26]. Наприклад: *Ішли* лугом, або, як прийнято говорити в цих місцях, *йшли* низом, тобто не битим шляхом, не трактом, а понад водою (I, с. 158). У випадку **іти** джерелом руху можуть бути як особи, так і неособи.

Синонім **ступати** активно функціонує в досліджуваних творах. Це слово вживається зі значенням “іти, не кваплячись, мірними недовгими кроками вперед”. На відміну від **іти**, **ступати** вказує на спосіб виконання дії. Наприклад: *Григорій ступав* поруч з *Грицем*, рішений на зухвалий вибрик – на дерзку візиту (II, с. 179).

Форми доконаного виду цього дієслова **ступити**, **ступнути** позначають ходу, обмежену одним чи кількома кроками: *В цей час звівся майор і ступив* два кроки: *В чім справа, граждане?!* (II, с. 34).

Інколи за допомогою синоніма **ступати** Багрянний відбиває урочисту ходу на параді чи демонстрації: *Рослі, широкоплечі й широкогруді юнаки в моргулях біцепсів, ніби вилиті з бронзи, ступали* дрібним, зменшеним кроком... (I, с. 229). У такому вживанні **ступати** наближається до **крокувати**, **маршувати**.

Префіксальний синонім **виступати** має значення “іти поважно, не поспішаючи” [СУМ, т. 1, с. 504]. Наприклад: *За нею бистроока дівчина виступає, мов горлиця* (II, с. 52).

У мові, крім ознак функціонально-стильового розгалуження, розвинулися й інші стилістичні ознаки, в яких виявляється різний тон або колорит. Так, в одному з контекстів слово **виступати** набуває жартівливого забарвлення: *Заливай вибіг*

наперед. На гострі вуха його був надітий Наталчин "динамівський" шолом, застебнутий під підборіддям. *Пес виступав поважно та гордо* (I, с. 86).

Ритмічну ходу в строю під музичний супровід або без нього письменник відбиває рідко вживаним у сучасній українській літературній мові, проте широко представленим у досліджуваних творах, дієсловом **машерувати**. Наприклад: *Пролетарське воїнство... Якесь грозово нахмарене, похмуре, парадно імпазантне, чи рішене на загин, та й машерує кудись, звідки немає повороту* (I, с. 233). Цим синонімом автор відтворює організований рух не тільки військових, а й цивільних осіб, що беруть участь у параді чи демонстрації: *Молодь машерувала поуз особливо чіткими, особливо виструнченими й дисциплінованими рядами та прямокутниками* (I, с. 233).

У романах "Сад Гетсиманський" і "Маруся Богуславка" натрапляємо на контексти, в яких **машерувати** вживається не стільки для того, щоб позначити спосіб пересування, скільки для того, щоб відтінити внутрішній стан персонажа: *Він би зціпив зуби й так машерував, зухвало, презирливо. "Чорт з вами з усіма!!"* (III, с. 136) – розмірковує Андрій Чумак над тим, що його поведуть на допит без одягу. Спостереження засвідчують, що **машерувати** передбачає досить високий ступінь упевненості, рішучості людини, що здійснює рух.

З тим самим значенням, що й **машерувати**, використовуються дієслова **маршувати** й **марширувати**: *Колись цим містом йшла революція. Маршували через нього цілі армії* (I, с. 179). Інколи Іван Багряний синонімом **марширувати** уживає ніби задля гумору, причому не в образливій формі. Так **марширує** Григорій Многогрішний, ноги якого після випитої горілки *"йшли по підлозі, а все навколо йшло якось бокаса: У віччю Григорієві двоїлась якась химера..."* – *Хто став на дорозі!?! Галло!.. Химера уступилася, і Григорій промарширував до роздягалки* (II, с. 192).

Дуже близьким до трьох попередніх є синонімом **крокувати**. Автор залучає його тоді, коли потрібно передати, що йдуть строем, карбуючи крок. Наприклад: *Ці механічні солдати крокують тяжко, втомлено і, може, тому грізною ходою* (I, с. 26). В аналізованих творах не виявлено контекстів, в яких дієслово **крокувати** не передбачало б семи "розмістившись в один ряд".

Стилістично нейтральні дієслова **шкандибати** і **шкутильгати** характеризують ходу людини, що має хвору чи коротшу одну ногу. Синоніми **шкутильгати** і **шкандибати** відрізняються такими значенневими нюансами. До лексеми **шкутильгати** письменник вдається для відтінення фізичного аспекту руху – *"іти, припадаючи на укорочену або хвору ногу"* [СУМ, т.11, с. 487]: *Коло перших двох шкутильгала навколо розстеленої ряднинки зовсім не страшна, а, навпаки, сіренька, миршава, зібрана, як кишеньковий ніжик, людинка. Одна нога в неї коротша* (I, с. 261).

Синонімом **шкандибати** насамперед указує на психологічний стан персонажа, який здійснює процес переміщення. Наприклад: *Мати схопилася з місця і, звівши руки, як крила, мов та чайка, зашкандибала, квілячи зі сльозами радості* (I, с. 12).

Цілеспрямований, направлений рух людини в просторі письменник відтворює за допомогою синонімів **прямувати** і **простувати**.

Іван Багряний уживає дієслово **прямувати**, коли хоче відзначити, що йдуть у чітко визначеному напрямку. Цей синонім передбачає кінцеву точку, мету руху: *Брати звелися назустріч, як мур. – Сидіть, сидіть, – чемно попросив сержант і попрямував просто до Андрія* (I, с. 18). Окрім того, **прямувати** вказує на те, що людина рухається до кінцевої точки найкоротшим шляхом.

Синонім **простувати** має значення "пересуватися пішки в просторі" [СУМ, т. 8, с. 304]: *"Пішли" – і попростував собі, ніби й незнайомий* (II, с. 180).

Дієслово **посуватися** відрізняється від **прямувати** й **простувати** тим, що містить сему "повільно, неспішно". Таке пересування, як правило, є наслідком фізичної виснаженості чинника руху: *Поволеньки, як неживий, приплющивши очі, він [Григорій Многогрішний] посувався дедалі ближче, ближче* (II, с. 42). Інколи письменник залучає синонім **посуватися** для того, щоб підкреслити певну внутрішню ознаку дійової особи. Наприклад: [Про Сметану] *Такий сумирний і скрадливий, чисто тобі сзуйт. Сама смиренність. Ходить дрібненьким шажком, нечутно посувається* (I, с. 96).

Синонім **добиратися** відтворює рух, утруднений різними фізичними перешкодами.

Дієслово **добиратися** найзагальніше позначає окреслене поняття. Іван Багряний уживає цей синонім на позначення повільної, важкої ходи фізично виснаженої людини, що йде, переборюючи перешкоди (сніг, зарості тощо). Наприклад: *Щось таки добирається, щось таки іде стежечкою. Шелеснула суха бирка. Тріснула гілка. Щось важко, помалу йшло крутою стежкою на "становик"* (II, с. 39). **Добиратися**, як і **прямувати**, **простувати**, вказує на цілеспрямоване, направлене пересування, передбачає кінцеву точку руху.

Поповнює досліджуваний ряд і синонім **маневрувати** – "пересуватися, обходячи, обминаючи що- чи кого-небудь" [СУМ, т. 4, с. 619]. Наприклад: *Ідучи в другу неділю до церкви, дядько маневрував поуз шинок, а чортяка все його спокушав звернути й хильнути квартиру* (III, с. 381). Автор уводить це дієслово в розповідь персонажа, яка ведеться в знижено-жартівливому плані. В іншому контексті **маневрувати** вживається зі значенням "ходити по світу, часто змінюючи місце перебування, або взагалі з місця на місце, намагаючись уникнути переслідування". Наприклад: *Він Андрій Чумак – збігця з каторги, що вже чотири роки маневрує по світах, живучи інкогніто і працюючи в кожному місці доти, доки не починав хтось ним цікавитись ближче; тоді зривався й шукав іншого місця* (III, с. 13).

Синонімом **крастися** відтворюється стриманий, притишений процес пересування об'єкта, що зосереджений на чеканні чогось або перебуває в стані передчуття чого-небудь. Наприклад: *...чотири маленькі брати, один другого менший, – крадуться крізь загадкову темряву навколо церкви...* (III, с. 21).

Крастися вживається також зі значенням "непомітно йти, пробиратися кудись, підходити до кого-, чого-небудь" [СУМ, т. 4, с. 329]. Наприклад:

Краснояржський встиг саме переглянути всі мундиштуки, як відчинилися двері і з коридору до купи сміття підкралася, зігнувшись, якась жінка з великим залізним кошиком на сміття, совком і гусячим крилом (III, с. 98).

Наближаються семантикою до попереднього синоніма дієслова **пробиратися і прослизати**, що мають загальне значення – “потай, непомітно йти, проходити куди-небудь”: *Тими завулками рідкі перехожі **пробираються** непомітно, **прослизують** нечутно, як духи, як тіні (I, с. 248).* Відмінність між цими двома синонімами полягає в тому, що денотативний компонент семми **прослизати** містить додаткові семи: способу дії – “спритно”, темпоральності – “швидко, моментально”. Ускладнення дієслів-синонімів **пробиратися і прослизати** порівнянням **як духи, як тіні** сприяє конкретизуванню, унаочненню характеризованої дії.

Синонім **задкувати** вказує на те, що людина йде, відступаючи назад, не повертаючись лицем у напрямку руху, тобто йде задом наперед. Наприклад: *Ата **задкує** помалу, а дід, заховавши монету, сидить якусь мить, ворушачи устами (с. 265).*

Поряд з однослівним синонімом **задкувати** автор користується еквівалентним словосполученням **відступати задки**: *Він **відступав** задки перед чорним орлом, а штурман мовчки ним наступав. **Задкуючи**, Хорошун дійшов до свого місця (III, с. 359).*

Окрему групу в межах розряду семантичних синонімів становлять дієслова **ходити, рухатися, походжати, плавати, блукати, никати, кружляти, крутитися, тупцяти, тупцятися, метушитися, метатися**, що позначають тривалу, повторювану дію. Наведені синоніми організуються в синонімічне гніздо. Схематично їхню залежність можна зобразити так, як на схемі 6:

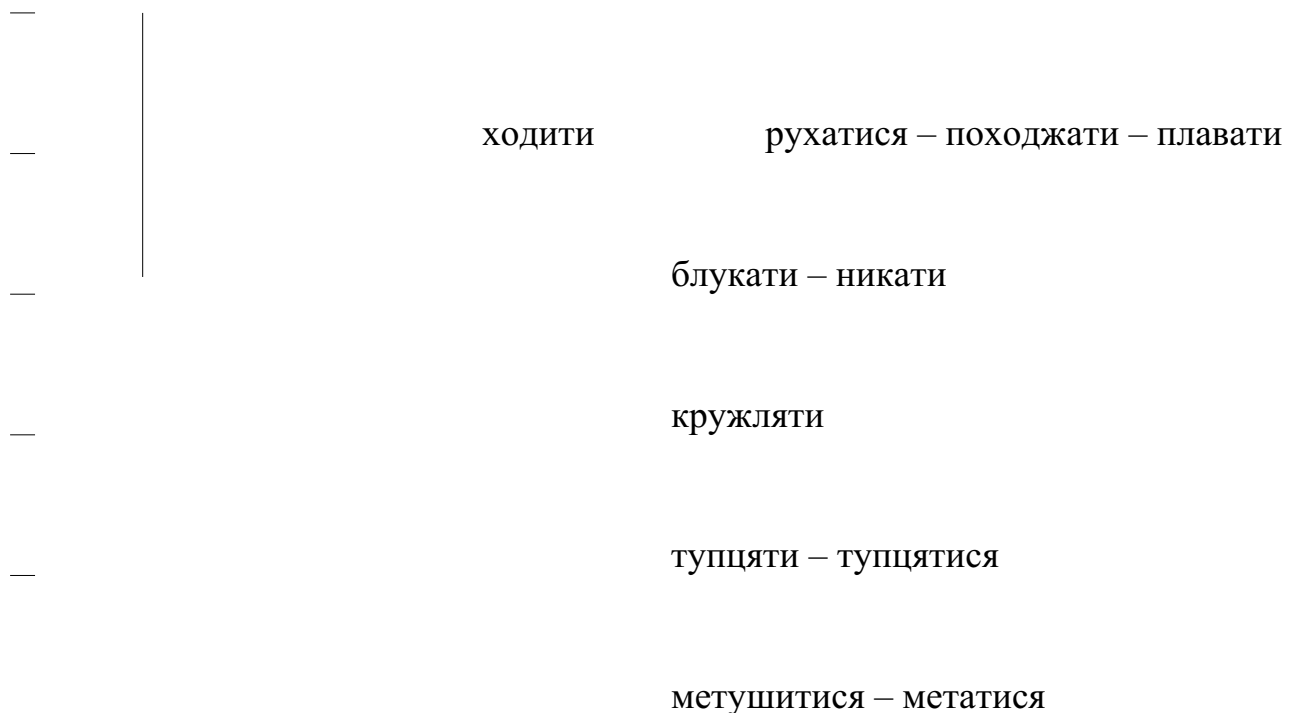

Схема 6

Синонім **ходити** має значення “переміщатися, ступаючи ногами, переважно в різних напрямках протягом певного часу” [СУМ, т.11, с. 105]. Наприклад: *Старший Микола, що саме увійшов знадвору і ходив тяжко по хаті, по цих словах, а надто по тих Галиних, раптом зупинився, поторсав чуба, зняв кашкета і кинув його на лаву* (III, с. 17). Цей синонім уживається також для позначення здатності людини пересуватися за допомогою ніг, змінювати місце в просторі, тобто **ходити** може називати дію, не специфікуючи її: *Він звук ходити по своїй землі саме як її господар і пан* (III, с. 144).

Повторюваний, тривалий рух відтворюється і за допомогою дієслова **рухатися** – “переміщатися, пересуватися” [СУМ, т.8, с. 915]. Наприклад: *... А молодь, побравшись за руки, ходила по бульвару конвеєром, утворивши неперервний потік, що рухався в обидва боки безупинно...* (I, с. 390).

Коли йдеться про рух, пов’язаний з певними емоційними відчуттями, то замість звичайного **ходити**, письменник уживає слово **походжати** – ходити статечно, поважно. Здебільшого так рухається дійова особа, яка відчуває себе господарем ситуації. Наприклад: *Він [Харитон] собі існує й гордо походжає, як переможець, по всіх поверхах і під землею театру, погукує й покрикує, яко господар...* (I, с. 93).

Для позначення плавної, красивої ходи письменник залучає вжите в переносному значенні дієслово **плавати**. Джерелом руху виступає зазвичай молода людина (частіше – дівчина), яка викликає симпатії, замилювання або в персонажа, або в самого автора. Наприклад: *Змикаючи очі бачив лиш, як дівчина ходила по хаті, мов пливла, ставна та горда і разом насмішувата* (II, с. 56). Тут **плавати** характеризується позитивною оцінною семантикою.

Цим синонімом письменник також відтворює рух персонажа, який, відчуваючи свою зверхність, виявляє її, поводить себе пихато, бундючно. Наприклад: *В той день, коли такий випадок траплявся, на базарі всі жінки єхидно посміхалися в обличчя навіть начальникові міліції, товаришеві Бубиреві, а тим паче його жінці “Бубирисі”, що плавала по базару, як пані, (як колись приставиха!) й купувала то се то те та давала “домробітниці” (не наймищці, що ви, що ви!) тарбанити слідом в тяжкому кошику* (I, с. 53). При такому вживанні дієслово **плавати** набуває негативної оцінної семантики.

Синонімічна пара **блукати** – **никати** відбиває у творах Івана Багряного рух, що здійснюється без певної мети і напрямку в пошуках чого-небудь. Наприклад: *Наталка блукала з Заливаєм і з біноклем – все кудись видивлялась* (II, с. 115). *Ще якісь студенти й студентки теж отак никали помежи покладами різного добра на землі й стовбичили там, де була хоч одна книжка* (I, с. 257).

У дієслова **никати** порівняно з **блукати** чіткіше проявляється ознака “без діла, марнуючи час”. Наприклад: *Черевики й Чоботарі тепер сколективізовані, об’єднані в шевську артіль ремісничу, така бо дійсність, соціалістична, лиш чорт, мабуть, лишився одноосібником, никає один неприкаянно* (I, с. 249). Цей синонім уживається як у мовленні персонажів, так і в авторській оповіді. Проте незначного негативного забарвлення це слово набуває, як правило, лише в устах

дійових осіб. Наприклад: *Сірко теж набив люльку: – Ну, як же живеш, Пятро?! Розкажуй, чого це ти никаєш? Чом не пантуєш?* (II, с. 130).

Синонім **кружляти** не характеризує рух, а лише вказує на характер шляху, описуваного під час руху. **Кружляти** – це ходити, описуючи кола; не йти прямо, а обходити когось, щось. Наприклад: *Тісно притискаючись одне до одного, вони [брати] кружляють по ньому помежи столітніми дубами, через смуги світла від освітлених вікон собору* (III, с. 21).

Коли треба відтворити, що хтось ходить з місця на місце на невеликому просторі, Багрянний уживає дієслово **тупцювати**. Наприклад: *А щоб не замерзнути – вирішив тупцювати навколо товстого дерева* (I, с. 154).

Для позначення такого руху письменник використовує і синонім **тупцятися**, пор.: *Тупцяється по коридору сюди й туди* (I, с. 244).

Безладне, похапливе або заклопотане пересування, під час якого особа часто змінює напрямок руху, відбивається синонімом **метушитися**, що його автор підсилює порівнянням **як на пожежі**: *Лишилися самі покупці безплянові, метушаться, як на пожежі* (I, с. 255).

Дуже близький своїм значенням до попереднього синонім **метатися** – “безладно переміщатися в різних напрямках, кидатися в різні боки” [СУМ, т.4, с. 686]. **Метатися** експресивно сильніше порівняно з **метушитися**. Окрім того, **метатися** характеризується ще й емоційною виразністю. Це ґрунтується на тому, що дієслово **метатися** може набувати переносного значення “бути в стані неспокою”. У деяких контекстах ці два значення нашаровуються одне на одне. У таких випадках слово **метатися** відтворює не тільки спосіб пересування, а й підвищений емоційний стан персонажа. Наприклад: *Він [Сластьон] мечеться по сцені й по залі, відбудовуючи ту прокляту далеку й невідому епоху...* (I, с. 90).

Дієслово **піти** – “почати пересування, рухатися, міняти місце в просторі, ступаючи ногами” – є видовим корелятом **іти**. **Піти** вказує на одноразовий, цілеспрямований рух, що здійснюється з одного місця в інше. Наприклад: *Ата випросила собі пару хвилин, щоб перевдягтись і причепуритись, а після того вже й пішла* (I, с. 126).

З дієсловом **піти** синонімізується лексема **рушити**, яка має значення “починати рух, пересування, переміщення”.

У досліджуваних творах синонім **рушити** здебільшого сполучається зі словами типу **похід**, **мандрівка**, **походеньки**. Він передбачає пересування, здебільшого, групи людей на незначні відстані, а також певний підготовчий момент перед початком руху: *Після того Павло виламав собі сухувату палку, начепив на неї черевики, і вони всі рушили, перебрели потічок, як згряя гомінких шпаків, подалися навпрост* (I, с. 158). *Тому вони й вирушили в походеньки* (I, с. 172).

Дуже близький до двох попередніх дієслів синонім **податися**, що має значення “відправлятися, вирушати куди-небудь, ідучи, їдучи, відлітаючи” [СУМ, т. 6, с. 731]. Наприклад: *Ата навіть не дослухала кінця фрази, подалась* (I, с. 212).

Розряд семантико-стилістичних синонімів представлений розмовними, просторічними, книжними, найрідше діалектними синонімічними одиницями.

Досить широко функціонує в розмовному побутовому мовленні дієслово **мандрувати** зі значенням “іти, ходити на незначну відстань”, що характеризується жартівливим відтінком. Наприклад: *Мандруючи до лазні, вони перейшли ще кілька ізольованих подвір'їв* (III, с. 295). Окрім того, **мандрувати** (в первинному значенні) передбачає переміщення звичайно далеко, за межі постійного місцеперебування. Тому в ряді контекстів **мандрувати** містить значеннєвий відтінок “ходити далеко, довго; ходити там, де ще не був”: *І от вони “бистро” помандрували – і так “бистро” вони ходили довгенько, сюди та туди, раз по раз стаючи носом до стіни... Обкружляли вони півтюрми, доки нарешті добралися до Андрієвих штанів* (III, с. 142).

Розмовний синонім **паняти** – “іти в певному напрямку” [СУМ, т.6, с. 55] – вживається переважно у формі другої особи однини і множини наказового способу. Наприклад: – *Ага! Так паняй з ним до дижурки! – нарешті знайшовся наглядач, – бистро* (III, с. 142).

Для позначення руху, ускладненого різними фізичними перешкодами, письменник користується дієсловами **брести, брѳохатися, плутатися, дряпатися**

Автор використовує **брести** лише тоді, коли потрібно відбити рух, що здійснюється у воді. Наприклад: *Як гарно босоніж зайти в воду й помалу брести помежи осоками, помежи ситнягами, спочивати на купках і знову брести* (III, с. 254). Словник української мови в 11 томах засвідчує цю семему як функціонально обмежену – діалектизм [СУМ, т. 1, с. 232].

Синонім **брѳохатися** вказує на те, що людина поволі рухається в чомусь грузькому, зокрема в снігові. Наприклад: *По хвилині підійшла постать, вся біла, заліплена снігом, – десь брѳохалась по пояс в снігах* (II, с. 155).

Плутатися насамперед фокусує увагу на рухові ніг. При такому пересуванні ноги зачіпляються одна за одну: *Тоді Андрій зрозумів, чого вони сміються так, – це ж він думав, що утікає, а натомість плутається по кімнаті, мов п'яний, мов сліпий крїт, тупцяється стороною, тиняється панічно поза стільцем* (III, с. 200). Коли треба відбити, що, ідучи, особа заплутується у високій, густій траві, Багрянний залучає синонім **ноги плутаються**. Наприклад: *Душа летіла, як сокіл, а ноги, перемагаючи надзвичайні труднощі, не поспішали вже, плутались у хащах* (II, с. 40).

Переміщення крізь густі, непрохідні нетрі автор позначає словом **дряпатися** [СУМ, т. 2, с. 427], що має значення “з труднощами пробиратися вперед, зачіпляючись за що-небудь”. Наприклад: *Стежка вже йшла густющими та височеними травами, бур'янами, крізь непрохідні стіни віття та ліан... Поки видряпалися на перевал, були всі мокрі, як хлющі* (II, с. 86). *А я дряпаюсь позаду – ноги потрапляють у розсипи, в щілини...* (II, с. 104).

Наявні словники української мови не засвідчують дієслова **ламзати**. З контексту видно, що воно використовується для позначення утрудненої чимось

ходи. Наприклад: *Але в Андрія не вистачило духу йти по спинах, засміявшись, він ламзав так, вивертаючи суглоби ніг, втискуючи їх межі людські тіла* (III, с. 309). Або: *Він йшов через бір навкоси, босоногий, з черевиками на паличці через плече й з зарошеними голими литками, – щоб не намочити штанів, він їх підкасає і так ламзав* (I, с. 299). Це дієслово вживається в авторському мовленні, виконуючи уточнювальну функцію.

Рух, чітко пов'язаний з певною установкою персонажа – знайти щось, Іван Багряний передає розмовним дієсловом **нишпорити**. Наприклад: *Хто б подумав, що по тому океану десь відбуваються величезні події, що там **нишпорить** така сила людей і що десь там якась “іроплана” запалась* (II, с.132).

Подібне вживання має і синонім **шнирити** – “ходити, заглядати скрізь, вишукуючи щось”. Наприклад: *Де-не-де **шнирили** люди – тюремна варта та тюремна обслуга з кримінальних злочинців...* (III, с. 295). Обидва синоніми перебувають на межі двох синонімічних рядів – “іти” і “шукати”.

Розмовне дієслово **плентатись** автор залучає для відтворення слабо спрямованої, повільної, ніби недбалої ходи. Це слово також указує на те, що йдуть втомлено або неохоче, плетуться за кимось. Наприклад: *Григорій **плентався** ззаду, а його переслідувало чиргикання пилки та чайчине ячіння, переслідувало довго в тім безконечнім скрипінні снігу* (II, с. 159) – тут Григорій Многогрішний, побачивши барак з репресованими жінками, відчуває душевну гіркоту, жаль, пригнічення.

Синонім **теліпатися** означає йти за кимось повільно, неохоче. Наприклад: *Лише Рибалко не міг утекти – виконував свою місію до краю: **теліпав** валізу й лантух, **теліпався** сам* (III, с. 53). В іншому контексті **теліпатися** вказує на те, що внаслідок важкого душевного стану персонаж йде повільно, з труднощами. Наприклад: *Заточуючись, мов п'яна, Ата **домеліпалася** до скверика, що насупроти будинку НКВД, й там сіла на лаву* (I, с. 210) – так Аталей Дахно йде після розмови з Сазоновим.

Для того, щоб відтворити переміщення великої маси людей, автор користується дієсловом розмовного стилю **сунутися**. Наприклад: *Вся маса **сунулася** швидким темпом межі рядами розкладеного краму...* (I, с. 257). Наведений приклад засвідчує, що дієслово **сунутися** передбачає і швидкий темп переміщення.

Відтворюючи картину повільного, важкого руху, що здійснюється однією чи кількома особами, письменник залучає розмовний синонім **сурганитися**. Це слово характеризується вищим експресивним потенціалом, ніж **сунутися**. Наприклад: *... вони йдуть не як інші, не біжать, як всі оті заспані й перелякані, а тяжко помалу **сурганяються** нагору* (III, с. 146). Уживання у вузькому контексті трьох синонімічних одиниць має на меті надати висловлюванню додаткової експресивності.

Дуже повільний процес пересування, що здійснюється особою в стані фізичного виснаження, передається розмовним дієсловом **повзати**. Наприклад: *Насправді ж він уже йшов, і дедалі повільніше й важче. **Повз.*** (II, с. 40). Цей

синонім автор також використовує, описуючи переміщення старих, німецьких людей. Наприклад: *А тепер, бач, ледве вже повзає, як черепашка. Стара вже* (I, с. 266) – ідеться про бабусю Бакрабиху.

При переносному вживанні розмовне дієслово **лізти** набуває значення – іти, долаючи перешкоди. Наприклад: [Григорій] *Ліз через велетенські стовбури, потрапляв ногами в камінні розсипи – в раптові глибочезні щілини, невидні в бур'яні, – і нагло падав, аж суглоби тріщали йому* (II, с. 40). Дієслово **лазити**, яке відрізняється від **лізти** тим, що позначає повторювану дію, у певних контекстних ситуаціях несе в собі яскраву негативну емоційну оцінку: *Так Харитон заганняв комісара “соб” десь в пильний закапелок, на потіху молоді, і ще й бурчав сердито й оком не змигнувши: – Ах ти Боже! І чого воно лазе!... Не ходіть тут товаришу комісарє, бо тут люди працюють* (I, с. 100). Автор вкладає це слово в уста персонажа, який виражає своє незадоволення з того, що хтось ходить без особливої на це потреби, заважаючи людям, які перебувають з чинником руху в одному просторі.

Ідея слабкої спрямованості руху передається розмовними синонімами **тинятися** і **вештатися**.

Дієслово **тинятися**, що закріпилося в розмовному стилі мовлення зі значенням “ходити сюди-туди без певної мети й напрямку; бродити, блукати де-небудь” [СУМ, т. 10, с. 114], уживається переважно в мовленні автора: *Та хлопчик бреде собі туди, сюди тиняється, тримаючи обома руками хлібину* (I, с. 377). Часто **тиняються**, щоб убити час. Наприклад: *Поки люди так збиралися, Ата пішла з “клубу” потинятися, щоб згаяти час* (I, с. 149). Інколи синонім **тинятися** означає “іти, похитуючись” (див. приклад 1 до слова **плутатися**).

Розмовний синонім **вештатись** має значення “ходити сюди-туди, в різних напрямках; блукати, бродити де-небудь” [СУМ, т. 1, с. 345]. Наприклад: *Біля лінійки й біля коней вештались і вовтузились якісь люди* (III, с. 36). В окремих контекстних ситуаціях цей синонім позначає рух без чіткого спрямування з відтінком безтурботності. Наприклад: *Але як гарно вештатися по ній [Ярмарковій площі] у великий базарний день* (I, с. 253). Для Івана Багряного не характерно вживати слово **вештатись** з метою вираження негативної оцінки руху. Для цього письменник залучає фамільярне дієслово **шлятися**, яке вживається лише один раз у мовленні персонажа: *Сірко промурмотів: – Вразжой мамі, шляєшся тут, спав би* (II, с. 116).

Залежно від контексту синонім **крутитися** може означати: 1) “ходити навколо чогось на невеликому просторі”: *А щоб не замерзнути – вирішив тупцювати навколо товстого дерева. Так він крутився довго* (II, с. 154); 2) “ходити сюди-туди, без чітко визначеної мети і напрямку; вештатися, тинятися”: *Ата йшла куди хотіла, никала без жодного плану й системи, просто крутилася в водокрутні* (I, с. 257); 3) “ходячи сюди-туди, постійно перебувати, де-небудь, біля когось”: *Лише старий Чубенко крутився поміж молодими* (I, с. 393).

На посилену повторюваність дії вказує розмовний синонім **сновигати**, що відтворює картину слабо організованого руху, що здійснюється в різних напрямках, назад і вперед. Наприклад: *А один був здоровенний, як бугай, – ходив у центрі, а все менше сновигало навколо нього, він як гора межи всіх* (II, с. 153).

Розмовний синонім **почвалати**, виявлений у романі “Маруся Богуславка”, уживається дуже рідко. Він зафіксований тільки один раз на позначення ходи Зайдешнера. У творі це слово означає іти повільно, важко ступаючи: *Потім почвалав до дверей і відкрив їх, освітивши зеленим електричним ліхтариком* (I, с. 362). СУМ у цій семемі засвідчує ще й ознаку “утворюючи шум, шарудіння”. У наведеному контексті ця сема не виявляється. **Почвалати** містить виражену негативну конотацію.

Дієслово **пошелепкатися** підкреслює невелику силу усвідомлення мети руху: *Гулять, так гулять! Хлопці пошелепкалися до ресторану* (II, с. 185).

Із значенням “іти швидко, завзято” вживається синонім **перти**. Автор уводить його у висловлювання персонажа, що носить жартівливо-знижений характер. Наприклад: – *От-такої!! – це Гриць розпучливо – куди ти преш, Марійко, куди ти преш цілуватися, кирпата?! Я ж ось* (II, с. 97).

Дієслово **пертися** Багрянний залучає, коли треба передати, що йдуть навально, незважаючи ні на які перешкоди. Наприклад: *А він [Григорій] преться десь попереду, все вниз, як ведмідь, тільки гілля тріщить* (II, с. 103).

У цьому вживанні **пертися** характеризується фамільярно-грубуватою конотацією – “грубувате вираження симпатії, схвалення, навіть захоплення в прихованому вигляді” [Тараненко, 1996, с. 132]. **Пертися** в мовленні дійових осіб уживається також для маніфестації несхвального ставлення до процесу пересування. Мовець вважає, що за певних умов, які з’ясовуються в контексті, такий рух є недоречним. Наприклад: *Хто ж це є ще такий ненормальний, щоби перся сюди ні-світ-ні-зоря!* (I, с. 348). На слово **пертися** натрапляємо не лише в мовленні персонажів, а й у мові автора. Письменник уживає його з метою виявлення суб’єктивно-авторського, як правило, негативного, ставлення до чинника руху. Наприклад: [Про Добриню-Романова] *А тепер от приперся просто до її кімнати. Ну й ну!* (I, с. 33). Джерелом руху у випадку **пертися** може виступати не тільки особа. Наприклад: *Бачив не раз, як перся тут волохатий ведмідь, як приходили дурні вепри, толочили всю траву та ламали всі куці* (II, с. 39).

Нейтральні лексеми **бігати**, **мчати** і розмовна **гасати**, що мають значення, відповідно, “швидко (дуже швидко) пересуватися на ногах у різних напрямках” [СУМ, т. 1, с. 140; т. 2, с. 706] і “жваво бігати в різних напрямках” [СУМ, т. 1, с. 578], у розмовно-побутовому мовленні часто означають пришвидшено, поспішно іти, ходити. З таким значенням наведені лексеми вживаються і у творах Івана Багряного. Наприклад: *В ці дні люди збігаються з усіх усюд і гасають на величезній цій Ярмарковій площі великими юрбами, ніби на перегонах; – одні юрби біжать сюди, інші – назустріч...* (I, с. 251). *Здобувши десь нарешті пучечок*

редиски чи трошки щавлю, стара Чоботариха мчала додому – годувати тими трофеями своїх революціонерів...” (I, с. 256). Уживання цих синонімів зі значенням “швидко йти” пояснюється насамперед їхньою експресивною яскравістю.

Щоб відтворити енергійно виконуваний процес переміщення в просторі, автор залучає і такі народно-розмовні слова, як: **чухрати, смалити, спотикатися, розігнатися, махати**. Усі ці лексеми характеризуються високим експресивним потенціалом. Вони вживаються лише в мовленні дійових осіб.

Як засвідчує контекст, дієслово **чухрати** має значення “іти цілеспрямовано, уперто, попри будь-які перешкоди”. Наприклад: [Гриць]: – *А ми з Григорієм зовсім нічого не бачимо, а кілометрів з вісім відчухрали* (II, с. 105). Префікс **від-**указує на те, що дію доведено до кінця, вичерпано.

Синонім **смалити** вживається зі значенням “спонукати, заохочувати когось до активного пересування”. Наприклад: – *Гей, новенький! Давай сюди. – Давай. Смали, смали! – загукали привиди, підбадьорюючи* (III, с. 309).

Виразне жартівливе забарвлення несуть у собі дієслова **спотикатись, розігнатися**, що означають “іти швидко, поспішаючи”. Наприклад: [Грицько:] – *Куди це ти, кирпата, так спотикаєшся прудко? Агов!... [Марійка:] – А-а-а!... До тебе, до тебе ж!.. Здоров – ха-ха-ха! Жених! А де це ти так розігнався?! Чи не свататись?..* (II, с. 96). У цьому контексті **спотикатися, розігнатися** допомагають створити конкретне уявлення про героїв, їхню веселу вдачу.

У тексті різдвяного віршування, що його виголошував старий Сірко, натрапляємо на синонім **махати** – енергійно пересуватися в просторі, роблячи кроки. Наприклад: “*Гей додому махайте та Ірода обминайте, бо ви вчора у нього були і слово йому дали – це раз побувати і всі новини переказати*” (с. 160). Це дієслово також характеризується яскравою експресивністю, разом з іншими дієсловами такого плану створює жартівливо-знижений, комічний ефект, передає загальний дух оповіді.

За допомогою проаналізованих народно-розмовних синонімів авторові вдалося чітко передати соковиту народну мову, відтворити стиль мовлення персонажів.

Дієслово **чхати**, ужите з переносним значенням, відтворює важкий рух, ускладнений перешкодами. Наприклад: *А сніги глибокі, а стежки непроторені, як не чхай – вище себе не скочиш* (II, с. 157).

Інтенсивний, цілеспрямований рух, що здійснюється попри будь-які перешкоди, письменник відтворює за допомогою дієслова **ломити**: *А він преться десь попереду, все вниз, як ведмідь, тільки гілля тріщить. Нерпа боїться іти вперед, треться біля ніг, а він ломить* (II, с.102–103). Як бачимо з прикладу, у ширшому контексті значення дієслів **пертися** і **ломити** щільно об’єднані між собою. Другий синонім доповнює значення першого, робить точнішим висловлювання і підвищує його емоційно-експресивну місткість. Синонім **ломити**, як і **перти, пертися**, передбачає певний тип психологічного складу і темпераменту суб’єкта.

Синонім **човгати** письменник уживає тоді, коли потрібно відтворити, що хтось пересувається, ледве піднімаючи ноги. При цьому внаслідок тертя ніг об підлогу чи землю утворюється шарудіння, шорхання. Наприклад: *За дверима нудить коридорний, чути його кроки, як він мляво човгає повз двері – сюди й туди ...* (III, с. 243).

Не зовсім умотивованим нам видається використання Іваном Багряним синоніма **зашагати**: [Ата] *Потім повела рукою по чолу, зітхнула з полегкістю... і весело зашагала до міста* (I, с. 28). Українська літературна мова не знає такого дієслова. Цей російський елемент уживається в авторському мовленні без виразної стилістичної настанови. Очевидно, наведене вище висловлювання звучало б природніше, якби письменник замість **зашагати** використав дієслово **попростувати**, пор.: *Потім повела рукою по чолу, зітхнула з полегкістю... і весело попростувала до міста.*

Росіянізм **слідовать**, що відповідає українському **слідувати**, уживається зі значенням “рухатися, іти слідом за ким-небудь” [СУМ, т. 9, с.359]. Уведення цієї синонімічної одиниці на сторінки роману “Тигролови” пояснюється бажанням автора достовірно відтворити мовлення змальованих у творі персонажів. Наприклад: *Якийсь час пильно вдивлявся в нього, а тоді в тиші, що запанувала на хвилю, виголошує урочисто: – Слідуйте за мной!..* (II, с. 33).

Синонімічна одиниця книжного характеру **дефілювати**, що вживається зі значенням “урочисто проходити на параді, демонстрації” [СУМ, т. 2, с. 259], відрізняється від інших синонімів своєю підвищеною експресивно-стилістичною характеристикою. Цьому дієслову властивий відтінок урочистості. Сферою вживання книжного синоніма **дефілювати** є авторське мовлення. Наприклад: *Сазонов глянув з-під лоба на шерег блідих вождів, на масу молоді, що дефілювала повз...* (I, с. 235). У прикладі, який подаємо нижче, Багрянний використовує книжне дієслово **дефілювати**, щоб передати картину пересування Сметани, яка пронизана серйозністю і водночас комічністю: *Таким чином Сметана часто дефілював через усю сцену, через усі фойє й навіть іноді по вулиці з червоним або синім носом, поки йому хтось не звертав на те увагу* (I, с. 98).

Синонім **ходити-бродити**, що ним письменник користується, переказуючи зміст улюбленої пісні Грицька й Наталки, позначений фольклорною конотацією: *Співається в ній про мисливця-молодця, що ходив-бродив по лісах, на коні їхав тайгою та й побачив, як на траві спала красуня дивна* (II, с. 136). Серед традиційних народно-поетичних засобів, відзначає С.Я. Єрмоленко, особливе місце належить двокомпонентним синонімічним сполукам. У таких синонімічних парах друге слово підсилює значення попереднього, ще раз ніби повторюючи той самий зміст [Єрмоленко, 1987, с. 86].

До щойно розглянутих однослівних синонімів слід додати синоніми-словосполучення, які безпосередньо фіксують відповідний процес переміщення.

Поняття “рухатися, іти прямо” письменник передає за допомогою сполучення слів **піти просто**: *Але він не пішов просто, а знайшов у паркані дірку і вліз із завулка у власний город* (III, с. 15).

Коли потрібно відтворити рух кількох людей, що йдуть один за одним, І. Багрянний уживає словесну сполуку **йти гусячим кроком**. Наприклад: ... *там хтось грізно бив у камінь кованими чобітьми, йдучи гусячим кроком* (III, с. 126).

Словосполучення **ходити самопас** автор уживає тоді, коли потрібно відтворити, що в ситуації, яка вимагає більш-менш організованого пересування (наприклад, екскурсія в музеї), люди рухаються так, як хто хоче, так би мовити, без нагляду. Наприклад: *Дівчата ходили по всіх відділах, по всіх закамарках самопас, а Барат невідступно з Атою* (I, с. 199).

Синонім-словосполучення **чимчикувати упрост** указує на те, що рух здійснюється не по дорозі: *Часом збивалися з доріжки (зумисне збивалися) й чимчикували упрост по високих травах, виходили на глибокі броди, на круті береги річки й милувалися блакитною безоднею...* (I, с. 159). Таке пересування уявляється легким, без великих затрат енергії.

Із значенням “іти не по битій дорозі” вживається і словосполучення **полізти напропуд**. Наприклад: *Тоді він [Григорій] пішов далі, поліз по снігу напропуд. Стопився.* (II, с. 155). Таке пересування вимагає від чинника руху великої сили, енергії.

Синоніми **поволоктися хвостиком, тягтися хвостиком** письменник залучає зі значенням “піти (іти) слідом за кимсь”. Вони служать засобом вираження негативного ставлення до чинника руху, осуду, різкої іронії. Наприклад: *Вона [Людмила Богомазова] спокійно й апатично послухала, повела чорною бровою, повернулася байдуже й відійшла від парапету, а разом зі собою потягла гостя з ЦК, що поволікся за нею хвостиком* (I, с. 235). *Як заступник директора, Сметана особливо нічого не робив, тільки сидів у директорськй кабінеті, або “стовбичив” там... коли не було місця сісти, та тягся всюди за ним хвостиком, як його тінь, або як нитка за голкою* (I, с. 95).

Фразеологізм **ледве тягти ноги** має значення “дуже повільно іти, рухатися (від утоми, хвороби, старості)” [ФСУМ, 1999, т. 2, с. 905]. Наприклад: *А люди збиралися, ледве тягли ноги* (I, с. 148).

Усно-народний характер має тавтологічне фразеологічне словосполучення **плавом пливти**. Тут іменник в орудному відмінку **плавом**, однокореневий з дієсловом **пливти**, підсилює значення останнього. Така словесна сполука виражає повноту дії і характеризується підвищеною експресивністю. Як відзначає І.Г. Чередниченко, одним із надзвичайно ефективних прийомів підкреслення особливої стилістичної виразності дієслова є саме вживання його (дієслова) в сполученні з іменником спільної з ним основи; цим створюється специфічний колорит соковито-барвистої народно-розмовної мови [Чередниченко, 1962, с. 329]. Наприклад: *І це був традиційний тоді похід на прощу, на храмове свято... Наро-о-ду! – плавом пливло* (I, с. 300).

Грубе ставлення суб'єкта мовлення до чинника руху відбиває фразеологізм **чорт несе**, що вживається для вираження незадоволення з приводу пересування когось небажаного. Наприклад: *А сталося таке: йшов пару тижнів тому Гроза по мосту через нашу річку знамениту, а назустріч йому чорт несе Сміяна...* (I, с.

72).

Розряд okazіональних синонімів цього ряду представлений групою метафорично вжитих слів і виразів.

Звукові ознаки руху відтворюють контекстуальні синоніми **шелестіти**, **тріщати**.

Дієсловом **шелестіти** позначається пересування людини, що супроводжується легким шарудінням: *Ішов, шелестів у темряві, а серце йому стискалось з мукою* (I, с. 329).

Синонім **потріщати** письменник уживає тоді, коли треба передати, що хтось іде лісом. Так, Григорій Многогрішний, пробиваючись крізь зарості, зачіпляє гілки дерев. Ламаючись, вони утворюють різкий, сухий звук – тріск. Наприклад: *А він попер убік десь, потріщав униз-таки* (I, с. 104).

Дієслово **борсатися** має пряме значення “робити різкі безладні рухи руками, ногами, усім тілом, намагаючись вирватися, звільнитися від когось, чогось” [СУМ, т. 11, с. 221]. Проте за підтримки контексту воно може означати “іти дорогою, що заметена снігом”. Наприклад: *Довго борсались у снігу – заблукали десь зовсім* (II, с. 155). Це слово підкреслює трудність такого пересування.

Характером перешкоди відрізняється від попереднього синоніма дієслово **дертися**, яке вказує на те, що йдуть наполегливо, цілеспрямовано, пробираючись крізь зарості: [Григорій] *Так дерся навпростець, без доріг* (II, с. 40).

На основі асоціативних зв’язків утворений okazіональний синонім **танцювати**. За допомогою нього автор відтворює пересування людей, які, рухаючись, то швидко ходять у різних напрямках, то неспокійно тупцяються на місці. Наприклад: *Ні, тут було дві епохи – одна лежала, а друга над нею танцювала* (I, с. 256).

Коли треба відтворити, що людина йде, злегка хитаючись то вліво, то вправо, тобто в бік тієї ноги, яка виступає вперед, письменник користується переносно-метафоричним словосполученням **гойдатися на хвилях**: *Харитон гойдається на тих хвилях, плаває по людському морю й дає пояснення* (I, с. 261).

Переносно-метафоричне словосполучення **плавати по (людському) морю** (див. попередній приклад), семантичним центром якого виступає дієслово **плавати**, має значення “рухатися серед великої кількості людей”. Наявність дієслова **плавати** в цьому словосполученні передбачає, що рух здійснюється легко, без особливих зусиль. Якщо ж процес пересування вимагає від чинника руху чималих затрат енергії, автор вдається до смислового протиставлення. Внаслідок цього синонім **плавати** заперечується, а інше дієслово, зокрема **пробиватися**, утверджується: *Коли вони плавали (де плавали, пробивалися!) по цьому людському морю вдвох, Ата кожного разу наслухається бурчання і зітхання старої Чоботарихи* (I, с. 254).

Метафоричне словосполучення **викидати тяжкий кований чобіт наперед** уживається зі значенням “іти ритмічною ходою в строю”: *А відділи йдуть і йдуть ... Далеко викидають тяжкий кований чобіт наперед під приглушене й*

апатичне “три-чотири!” старшини (I, с. 27).

В основу багатьох метафорично-описових висловів, на які натрапляємо в романі “Сад Гетсиманський”, покладено звуковий образ. Наприклад: *А потім команда: “Шагом марш!” – і кроки знову гримлять мимо вікон* (III, с. 127). *Вечорами, як і вночі, і вдень, через певні періоди поуз затулене залізним щитком вікно десь на тюремному подвір’ї гриміли кроки – там хтось грізно бив у камінь кованими чобітьми...* (III, с. 126). *В коридорі дудніли кроки, брязчали й гриміли засуви, кожної хвилини могли викликати кожного на допит* (III, с. 110). Це, очевидно, можна пояснити тим, що ізольовані в камері в’язні, не маючи змоги сприймати зором фізичні об’єкти чи якісь події, що відбуваються поза камерою, відтворюють, інтерпретують їх через звуки.

Для позначення руху Григорія Многогрішного через нетрі Іван Багряний уживає фразові синоніми, які створюють яскраву картину пересування персонажа. Наприклад: *Загнавшись у вітроломник, змагався там одчайдушно, зціпивши зуби, цілими годинами, обдирав на собі рештки одягу і шкіру до крові* (II, с. 40).

2.5.2. Синонімічний ряд із домінантою “бігти”.

Значно менше синонімів Іван Багряний використовує для позначення процесу прискореного пересування на ногах. До аналізованого ряду належать такі синоніми. Загальнономовні семантичні: **бігти, мчати, летіти, гасати, побігти, податися, кинутися, іти вихором, піти навзаводи, кинутися навзаводи**. Загальнономовні семантико-стилістичні: **гнати, чкурнути, гайнути, мотнути, метнутися, припустити, бігом пробігти, гнати вчвал, тупотіти вчвал**. Оказіональні: **покуріти**.

Синоніми відрізняються один від одного за такими основними ознаками: 1) швидкість та інтенсивність руху; 2) мотивація такого пересування; 3) який зовнішній аспект руху сприймається спостерігачем; 4) чи є вказівка на певний момент часового перебігу дії; 5) чи має місце прискорення; 6) одноразова чи повторювана дія; 7) стилістичний компонент.

За ознакою наявності вказівки на початковий момент часового перебігу дії всі синоніми ряду поділяються на дві групи. Перша група представлена такими словами і словосполученнями: **бігти, мчати, гасати, летіти, гнати, іти вихором, бігом пробігти, гнати вчвал, тупотіти вчвал**. До другої групи належать однослівні синоніми та словосполучення, що окреслюють дію як почату: **побігти, податися, кинутися, піти навзаводи, кинутися навзаводи, чкурнути, гайнути, мотнути, метнутися, припустити, покуріти**.

У першій групі, як і в усьому ряді, найзагальнішим за значенням і універсальним синонімом є дієслово **бігти**, що має значення “рухатись, швидко переставляючи ноги” [СУМ, т. 1, с. 175]. Наприклад: *Пішоходи бігли, поховавши носи в коміри...* (II, с. 173). Джерелом руху виступають як особи, так і неособи.

Синонім **мчати** належить до дієслів із семантикою інтенсивності. У досліджуваних творах ця лексема вживається зі значенням – “пересуватися, переміщатися з великою швидкістю”. Наприклад: *А так як у цьому місті*

споконвіків ведеться, що пожежа – це велика громадська подія, а справа її ліквідації, це не тільки справа пожежної команди, а справа всього громадянства міста, то кожен, хто не хворий смертельно, миттю зривається, кидає все й **мчить** щодуху на ту сотню, яку вказав дзвоном вартовий на вежі (I, с. 11). [Григорій] Не бачив, як повз нього, божевільно обминаючи його стороною, **мчали** коні, б'ючи голоблі та сани, що летіли за ними льотом... (II, с. 213).

Дуже близький до **мчати** синонім **летіти**. Дієслово **летіти**, як і **мчати**, характеризується експресивно-підсилювальним значенням. У досліджуваних романах **летіти** позначає дію, що виконується дуже швидко, енергійно. Наприклад: *Тепер Наталці не треба було вдаватися до хитрощів, – вона **летіла** тріумфально попереду, ні таки, вона бігає, як коза* (II, с. 80). На відміну від **мчати**, у лексемі **летіти** значення “дуже швидко переміщатися” виникло внаслідок метафоричного переносу.

Коли треба відтворити жвавий біг у різних напрямках, автор послуговується дієсловом **гасати**. Наприклад: *Андрій дивився на них і думав про своїх братів, про своє таке гороб'яче дитинство, ні, про золотоголове дитинство – ... як **гасали** по левадах та по болоті...* (III, с. 14).

Синонім **побігти** вживається зі значенням “почати бігти в якому-небудь напрямку” [СУМ, т. 6, с. 614]. Наприклад: – *Нічого, нічого, – проговорила вона теж розгублено, – я піду нагору... До побачення... – і, зачинивши двері, швидко **побігла** нагору, утекла від цього нещасливого “равлика”* (I, с. 368).

Ситуація, коли хтось починає швидко рухатися куди-небудь, відтворюється й за допомогою дієслова **податися**. Наприклад: *За останнім пострілом всі враз схопились – стрільці й собаки – і **подалися** стрімголов через падь* (II, с. 79).

Нейтральне дієслово **кинутися**, як і розмовні **чкурнути**, **гайнути**, **мотнути**, **метнутися**, відрізняється від уже проаналізованих тим, що позначає раптовість вихідної точки руху, сполучену зі швидкістю самого руху. Наведені синоніми являють собою дієслівні утворення на **-ну(ти)** чи **-ну(тися)**. Утворені за такою моделлю дієслова вказують на одноразовість позначуваної ними дії.

За допомогою синоніма **кинутися** письменник відтворює швидкий біг кудись чи до кого-, чого-небудь. Наприклад: *Вдарила така блискавка, а за нею такий грім, а за ним бурхнув такий дощ, що дівчата **кинулись** під якусь хату й приникли до хати, обтираючи на ній глину, рятуючись від зливи* (I, с. 287).

Словосполучення **іти вихором**, що змикається з цим синонімічним рядом, письменник уживає для того, щоб передати надзвичайно швидкий біг. Наприклад: *Спущений Рушай **ішов вихором** уперед* (II, с. 207).

Словосполучення **піти навзаводи** позначає біг кількох осіб. Воно має значення “бігти з максимальною швидкістю, намагаючись перегнати один одного”. Наприклад: *Змагуни зірвалися і **пішли навзаводи*** (II, с. 80). Коли автор хоче наголосити на раптовості, стрімкості початкової точки цього руху, він уживає словосполучення **кинутися навзаводи**: *І вся компанія **кинулася** по травах **навзаводи*** (I, с. 162).

Розряд семантико-стилістичних синонімів представлений розмовними дієсловами **гнати, чкурнути, мотнути, гайнути, метнутися, припустити**, а також словосполученнями **бігом пробігти, гнати вчвал, тупотіти вчвал**.

Для позначення дуже швидкого, цілеспрямованого руху всупереч будь-яким перешкодам І. Багрянний використовує дієслово **гнати**. Наприклад: *Григорій гнав, як вчора за тигром* (II, с. 213).

Зі значенням “швидко побігти, помчати кудись” уживаються розмовні синоніми **чкурнути, гайнути, мотнути, метнутися**. У більшості контекстів ці дієслова слабо протиставлені одне одному. Проте в окремих ситуаціях спостерігаються такі семантичні відтінки в значеннях цих синонімів.

З-поміж усіх наведених вище дієслів **чкурнути** вказує на дуже велику швидкість пересування. Наприклад: *Мов ударені блискавкою, ізюбри кинулись врозтіч. Один ще в хащах, а другий чкурнув просто на них* (II, с. 150). Окрім того, слово **чкурнути**, підтримуване контекстом, часто набуває значення “бігти, тікати кудись, намагаючись уникнути якоїсь небезпеки, врятуватися від переслідувань”. Наприклад: *Він чкурне геть за межі цієї “батьківщини”, геть в Маньчжурію, Японію, Аляску, в Китай...* (II, с. 40) – так міркує Григорій Многогрішний після втечі з поїзда, що віз його до концтабору.

Синонім **метнутися** відрізняється від інших тим, що передбачає близьку відстань, на яку здійснюється рух. У досліджуваних романах дієслово **метнутися** вживається зі значенням “швидко побігти кудись недалеко, до чогось, що знаходиться поруч”. Наприклад: *Дочка метнула і принесла батькові таку ж чарочку, але вже білу* (II, с. 54).

Дієслово **припускати** характеризує не стільки пересування, що здійснюється на великій швидкості, скільки процес прискорення під час руху. Наприклад: *Хлопці припустили межі юрбою, а тоді круто звернули вліво, в бічну вулицю* (II, с. 193). *І, підхопивши доху, що Григорій упустив, підіймавши руки, хлопці припустили як дрібен дощик*. (II, с. 193). **Припустити**, ускладнене народнопоетичним порівнянням **як дрібен дощик**, характеризується більшою експресією.

Фольклорний образ допомагає конкретно, у чуттєвій картині передати ідею прискореного руху.

Народнорозмовній мові властиві різні типи словесних формул, серед них – двокомпонентні тавтологічні словосполуки. У творах “Сад Гетсиманський”, “Тигролови”, “Маруся Богуславка” часто натрапляємо на такі тавтологічні звороти. Зокрема, для позначення поняття “швидко пересуватися на ногах у просторі” письменник використовує словесну сполуку **бігом пробігти**: *Повз них бігом пробігла постать в собачій хутряній шапці і в капелюсі з розпущеними вухами* (II, с. 193). Префікс **про-** окреслює дію як обмежену певним відрізком часу

У словосполученні **гнати вчвал**, порівняно з однослівним синонімом **гнати**, сильніше виявлена ознака дуже швидкого бігу: *І іменно збіглися, гнали вчвал, бо порозхристовані й простоволосі, і босоніж, чи в черевиках на босоніж, і без торб*

чи кошків, позабували чи погубили в поспіху (II, с. 256).

Звуковий образ дуже швидкого бігу відбивається словосполучкою **тупотіти вчвал**. Наприклад: *Хтось тупотів по під стінами вчвал, намагаючись зорієнтуватися, де саме співають* (III, с. 362)

Якщо потрібно передати, що хтось біжить, здіймаючи за собою в повітря дрібні частинки снігу, автор користується дієсловом **покуріти**, вжитим з переносним значенням. Наприклад: *За ним, пролетівши повз Григорія, покуріли, ревучи, Заливай і Нерпа* (II, с. 207).

2.5.3. Синонімічний ряд з домінантою “увійти”

Синоніми, що належать до цього ряду, використовуються для позначення поняття “ідучи, проникати в межі чого-небудь.” Ряд налічує 11 синонімічних одиниць, серед яких **увійти (ввійти), зайти, уступити, вдертися, впливти, переступити поріг** становлять групу загальнономовних семантичних синонімів, а **ввалитися, вскочити, увірватися, вломитися** – групу загальнономовних семантико-стилістичних синонімів. До оказіональних належить дієслово **влитися**.

Слова-синоніми відрізняються між собою за такими основними ознаками:

1) спосіб виконання дії; 2) швидкість; 3) чи виражає слово ставлення мовця до дії; 4) особливий компонент; 5) стилістичний компонент.

Найуживанішим синонімом ряду є нейтральне дієслово **увійти** (фонетичний варіант **ввійти**), що має значення “ідучи, зайти куди-небудь, у межі чогось”.

Наприклад: *В розпалі братньої розмови до хати увійшла Катря, Андрієва подруга з тих прекрасних років перед в'язницею й засланням* (III, с. 18). *До кімнати ввійшло двоє гостей – один в елегантній уніформі НКВД, другий міліціонер* (III,

с. 18). Цей синонім не має обмежень щодо кількості осіб, які входять, щодо тривалості та швидкості дії чи способу здійснення такого руху. Дієслово **входити** відрізняється від **увійти** лише тим, що позначає багаторазову, повторювану дію. Наприклад: *Вони [брати] виходили, радилась, входили і знову виходили* (III, с. 17).

Дуже близький до попереднього синонім **зайти**. Це дієслово вживається зі значенням “увійти, потрапити кудись усередину, вступити в межі чогось” [СУМ, т. 3, с. 136]. Наприклад: *... до камери зайшов наглядач і сказав – “На Чи”* (III, с. 352).

Для позначення ситуації, коли хтось неспішно входить куди-небудь, письменник використовує дієслово **уступити**. Наприклад: *Ідучи останню сотню кілометрів залізницею, він малював собі, як то він уступить у хату, який тієї хати вигляд, і яка тепер мати* (III, с. 13). Порівняно з іншими синонімами ряду **уступити** характеризується низькою частотністю.

Синонімізується з попередніми дієсловами і лексема **вдертися**. Багряний залучає це слово тоді, коли треба передати, що хтось раптово, без попередження чи дозволу входить кудись. Наприклад: *А скоро за Івановим вдерлася до камери юрба начальства з альбіносом на чолі* (III, с. 426). За допомогою цього синоніма

автор не лише називає відповідне поняття, а й підкреслює брутальне ставлення тюремного начальства до в'язнів.

Коли потрібно передати, що дійова особа, ідучи неспішно, поважно, заходить кудись, письменник уживає дієслово **впливти**: *Дід хитро заскалив око й нічого не сказав – широко відкрив перед хлопцями двері. І хлопці ввійшли. Ні впливли.* (II,

с. 185). У наведеному контексті поруч уживаються дві синонімічні одиниці. За допомогою частки **ні** письменник заперечує синонім **увійти**, закріплюючи при цьому у свідомості читача дієслово **впливти**. Авторіві важливо було деталізувати надто загальне дієслово **увійти** конкретним **впливти**, підкресливши красиву ходу, гарну поставу молодих хлопців. Багрянний так оцінює реакцію присутніх: *Все, що було в ресторані, – танцювало, пило, курило, грало, – все обернулося... На цьому тлі станцьованих, блідих облич і постатей два гості виглядали як люди з іншої планети, з якогось іншого, героїчного фільму. Два пірати чи два ковбої* (II, с. 185).

З цим синонімічним рядом змикається і словосполучення **переступити поріг** – “увійти, зайти куди-небудь, завітати до когось” [ФСУМ, т. 2, с.622]: *Поріг її кімнати не переступав жоден мужчина, кімната її була неприступна навіть для найближчих товаришів праці – хлопців, лише для дівчат* (I, с.30). У другому прикладі спостерігаємо синтаксичну трансформацію цього фразеологізму.

Розмовний синонім **ввалитись** має значення “зайти куди-небудь незграбно, здіймаючи шум” [СУМ, т. 1, с. 302]. Наприклад: *Відчинились двері... І шумно ввалився до хати Чумаченко* (III, с. 10).

Якщо треба відтворити, що хтось швидко, стрімко входить куди-небудь, письменник послуговується дієсловом **вскочити**: *Часом в цей звіринець вскакує сам начальник тюрми й кричить несамовито: – Заключонніе!!! Садітьсь!* (III, с. 334). **Вскочити** підкреслює не лише фізичний аспект руху, а й передбачає характеристику внутрішнього стану чинника руху.

Просторічний синонім **увірватися** наближається своєю семантикою до дієслова **вдертися**. У досліджуваних творах **увірватися** вживається зі значенням “раптово, різко зайти куди-небудь” [СУМ, т. 10, с. 368]. Наприклад: *А коли портрет був уже майже закінчений, до камери увірвались начальник тюрми, начальник караулу й два оперативники* (III, с. 375).

Дієслово **вломитися**, яке в українській літературній мові означає “самовільно ввійти в приміщення, розбивши двері, вікна”, Іван Багрянний уживає зі значенням “з шумом, енергійно увійти куди-небудь”. Наприклад: *З того краю, що ближче до центру міста стояла пошукована ресторація, хлопці вломилися в неї, опановані вовчим голодом і окрилені надією всмак та ще й екзотичними забаганками наїстися* (II, с. 182).

Ситуацію, коли велика кількість людей рухається суцільною масою, безперервним потоком всередину якогось приміщення, автор відбиває контекстуальним синонімом **вливатися**. Наприклад: *Публіка, тиснучись, обриваючи на собі гудзики, вливалася в головні двері виповнюючи всі фойє – долішні й горішні, праві й ліві* (I, с. 380).

3. ЛЕКСИКО-СИНОНІМІЧНІ ЗАМІНИ В РІЗНИХ РЕДАКЦІЯХ РОМАНУ " ЛЮДИНА БІЖИТЬ НАД ПРІРВОЮ" ІВАНА БАГРЯНОГО

У цьому розділі ставимо за мету – охарактеризувати найтипівіші лексико-синонімічні виправлення в різних редакціях роману “Людина біжить над прірвою”. Цей твір було видрукувано 1965 року, після смерті письменника. Автор працював над ним паралельно з “Садом Гетсиманським” у 1948 – 1949 роках. Автограф і машинописний варіант цього роману зберігаються в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва (далі – ЦДАМЛМ). Одразу зауважимо, що в нашому розпорядженні є рукописні й друковані джерела лише цього твору. Автографічні й машинописні варіанти романів “Тигролови”, “Сад Гетсиманський”, “Маруся Богуславка”¹ зберігаються за межами України і недоступні авторів. Тут ми будемо зіставляти три джерела:

А. Текст твору “Людина біжить над прірвою”: Багрянний І.П. Людина біжить над прірвою: Роман /Післямова Л.Череватенка. – К.: Укр. письменник, 1992. – 320 с. Цей текст друкується за виданням: Іван Багрянний. Людина біжить над прірвою. Роман. – Вид-во: Україна. – Новий Ульм – Нью-Йорк, 1965. Редактор видання 1965 року пише: “Текст роману подано за машинописним примірником, датованим на титульній сторінці роком 1949, а в кінці рр. 1948 – 1949... Робота редактора цього видання полягала головним чином в усуненні явних повторень і недоробок та в узгодженні цілості також і щодо мовно-стилістичної послідовності , якої бракувало через збірний характер писаного в різний час тексту. Ішлося також про те, щоб звести до одного принципу правопис і слововжиток. Одначе при тому спеціально дбалось про збереження характеристичних рис мовою автора...”²

Б. Текст автографа.³

В. Текст машинопису з правками автора.⁴ Василь І. Гришко подає такий коментар до цього варіанта роману: “Текст цього примірника виправлено рукою автора і зроблено деякі рукописні вставки та додатки. Як видно з різниці віку й формату паперу, різних типів машинодруку й характеру вставок та поправок, не всі частини тексту переддруковувалися на машинці в той самий час, а зведення в цілість його окремих частин відбувалось пізніше дати написання і не було викінчене. Через це в тексті лишилися окремі повторення і неузгодження в окремих розділах та уступах, які вимагали спеціальної редакційної роботи...”

Відповідно дальший виклад матеріалу будемо здійснювати так: подаватимемо три паралельні редакції тексту з проробленими замінами, а після цього супроводитимемо їх необхідними поясненнями.

Лексико-синонімічні заміни в досліджуваних редакціях роману різноманітні. Проте, проаналізувавши характер цих замін, можна виокремити кілька груп більш-менш однотипних виправлень.

1. Найбільшу кількість виправлень становлять заміни, викликані потребою уточнити вислів. Вони, як правило, сприяють посиленню смислової виразності висловлювання, надають думкам більшої конкретності. Тут наводимо лише окремі приклади, не диференціюючи їх за морфологічними категоріями.

А: *Але в Максима й на те не було сил. Він лежав і, закривши очі, **марив*** (с. 202).

Б: *Але в Максима й на те не було сил. Він лежав і, закривши очі, **думав*** (арк. 82).

В: *Але в Максима й на те не було сил. Він лежав і, закривши очі, **марив*** (арк. 62).

Доцільність такої заміни впливає з ширшого контексту. Максим Колот, перебуваючи в стані “фізичної й душевної прострації”, дедалі більше втрачає здатність мислити ясно, логічно. Тому письменник замінив дієслово **думати** на **марити**. Останнє містить необхідну вказівку на характер думок та фізичний стан суб’єкта.

А: *Він **тягся** за старшиною, як нитка за голкою* (с. 93).

Б: *... Він **ішов** за старшиною, як нитка за голкою* (арк. 133).

В: *... Він **тігся** за старшиною, як нитка за голкою* (арк. 112).

У машинописному варіанті найзагальніше за значенням стилістично нейтральне слово **ішов** виправлено на розмовний синонім **тігся** (граматична форма характерна для Сумщини, звідки походить родом письменник). Дієслово **тігся** уточнює характер пересування й найбільш відповідає контексту. Окрім того, **тігся** характеризується негативною оцінною семантикою.

А: *По вулиці **парадують** колони, котяться машини, танки, підводи...* (с. 11).

Б: *По вулиці машерують колони, котяться машини, танки, підводи...* (арк. 13).

В: *По вулиці **парадують** колони, котяться машини, танки, підводи...* (арк. 8)

Дієслово **парадувати** чіткіше відтворює ситуацію, коли хто-небудь бере участь у параді на честь якоїсь події. **Машерувати** акцентує увагу передусім на способі пересування.

А: *І до **схлипу** молився, і до болю вірив у нього...* (с. 24).

Б: *І до **спазми** молився, і до болю вірив у нього...* (арк. 32).

В: *І до **схлипу** молився, і до болю вірив у нього...* (арк. 23).

Слушною є заміна іменника **спазма** – “мимовільне тривале судорожне скорочення м’язів (стравоходу, кишковика, шлунка, горла та ін.)” [СУМ, т. 9, с. 483] – на

схлип – “звук, утворений від судорожного вдихання, втягування повітря при плачі” [СУМ, т. 9, с. 489]. Останнє найбільш відповідає ситуації, про яку говорить автор: Максим-школяр схвильовано молиться.

*А: Якщо ж бомба падала трохи збоку, то хатка спокійно собі стояла біля свіжовиритої, димлячої, глибокої **вирви**, мов біля могили, – стояла цілісінька, і тільки часом осідала на один ріг, мовби припадала молитовно навколюшки... (с. 48).*

*Б: Якщо ж бомба падала трохи збоку – то хатка спокійно собі стояла біля свіжовиритої, димлячої, глибокої **ями** цілісінька, і тільки часом осідала на один ріг, мовби припадала молитовно навколюшки ... (арк. 67).*

*В: Якщо ж бомба падала трохи збоку, то хатка спокійно собі стояла біля свіжовиритої, димлячої, глибокої **воронки**, мов біля могили, – стояла цілісінька, і тільки часом осідала на один ріг, мовби припадала молитовно навколюшки... (арк. 54).*

Тут піддався правці іменник **яма**. Це зумовлено, очевидно, тим, що письменник хотів конкретизувати це поняття. У машинописному варіанті слово **яма** виправлене на слово **воронка**, що належить до розмовного стилю мовлення, а потім на нейтральне **вирва**. Лексема **вирва** – “вибита ким, - чим-небудь, вирвана силою вибуху яма” [СУМ, т. 1, с. 467], окрім того, що є більш специфікованою, конкретнішою за своїм значенням, порівняно з **яма** – “заглиблення в землі” [СУМ, т. 11, с. 644], характеризується ще й виразним звуковим оформленням. Така заміна дозволила також уникнути небажаного повторення слова **яма** в ширшому контексті.

*А: Всі вони [літаки] літали низько, мов вороння, знаючи, що ніщо їм не загрожує, і **впивалися** насолодою знищення беззахисних (с. 47).*

*Б: Всі вони літали низько, мов вороння, знаючи, що ніщо їм не загрожує, і **тішилися** насолодою знищення беззахисних (арк. 67).*

*В: Всі вони літали низько, мов вороння, знаючи, що ніщо їм не загрожує, і **впивалися** насолодою знищення беззахисних (арк. 53).*

Автор замінив дієслово **тішитися** на **впиватися** для того, щоб підкреслити глибше, інтенсивніше почуття.

*А: А друг хапав невідомого чужинця за поли, дивився в його очі своїми очима, повними сліз... чоловічих сліз!.. І, не знайшовши, що сказати, **пролебедів** ламаною мовою: – Ми з Палермо... З Палермо!.. (с. 8).*

*Б: ... Другий хапав невідомого чужинця за поли і щось **белькотав** ламаною мовою (арк. 8).*

*В: А друг хапав невідомого чужинця за поли, дивився в його очі своїми очима, повними сліз... чоловічих сліз!.. І, не знайшовши, що сказати, **пролебедів** ламаною мовою: – Ми з Палермо... З Палермо!.. (арк. 4).*

Ця правка зумовлена бажанням автора уточнити характер мовленнєвої дії.

Белькотати зосереджує увагу на тому, що говорять не зовсім зрозуміло чи правильно. Спостереження за функціонуванням лексеми **лебедіти (залебедіти)** в інших прозових творах письменника показують, що І. Багрянний уживає її, як

правило, тоді, коли хто-небудь, говорячи, висловлює якесь прохання чи промовляє притишеним голосом, демонструючи свою прихильність, повагу.

А: Максим **кинув** холодно: – За “шумськізм”... І за “робітничу опозицію”! (с. 71).

Б: Максим **відкарбував** презирливо й з викликом: – За “шумськізм”... І за “робітничу опозицію”!.. (арк. 101).

В: Максим **кинув** холодно: – За “шумськізм”... І за “робітничу опозицію”! (арк. 83).

Заміна дієслова **відкарбувати** на синонімічне **кинути**, гадаємо, також викликана бажанням письменника уточнити спосіб здійснення мовленнєвої дії і передати відповідний психологічний стан персонажа.

А: **Зачепився поглядом** за планшетку й хотів було щось запитати, але тяжко було змусити язик повернутись і промовити слово (с. 73).

Б: **Погляд** його **зупинився** на планшетці. Він хотів було щось запитати, але тяжко було змусити язик повернутись і промовити слово (арк. 105).

В: **Зачепився поглядом** за планшетку й хотів було щось запитати, але тяжко було змусити язик повернутись і промовити слово (арк. 87).

Характерною в напрямку досягнення більшої художньої виразності є видозміна та оновлення фразеологічної одиниці **погляд зупинився**. У тексті машинопису Іван Багряний виправляє це стале словосполучення на **зачепитися поглядом**.

Семантичне навантаження переходить з іменника **погляд** на дієслово **зачепитися**, за допомогою якого авторові вдалося створити новий словесний образ.

А: Він [Вася] зорієнтувався відразу, що й до чого, і аж **розсідався від радощів**, що, мовляв, “які ж ті жінки, каналії, хитрі, а ті вартові – дурні, як індики!” (с. 97).

Б: Він зорієнтувався ментально, що й до чого, й аж **заливався від радості**, що розпірала його з самого серця (і не від насіння, зрештою, та радість, а від того, що “які ж ті жінки, каналії, хитрі, і які ті вартові дурні, як індики!”) (арк. 136).

В: Він зорієнтувався ментально, що й до чого, й аж **розсідався від радості**, що розпірала його з самого серця (і не від насіння, зрештою, та радість, а від того, що “які ж ті жінки, каналії, хитрі, і які ті вартові дурні, як індики!”) (арк. 117).

Дієслово **заливатися** замінене більш відповідним з погляду смислу в цьому контексті словом **розсідатися** – бурхливо, сильно виявляти якісь почуття.

А: Скоро вони повернулися й принесли обід на всіх – кілька хлібин і двоє відер із якоюсь **юшкою** (с. 95).

Б: Скоро вони повернулися й принесли обід на всіх – кілька хлібин і двоє відер із якоюсь **рідиною** (арк. 134).

В: Скоро вони повернулися й принесли обід на всіх – кілька хлібин і двоє відер із якоюсь **юшкою** (арк. 114).

Ширший за значенням іменник **рідина** – “один із станів речовини, проміжний між твердим і газоподібним” [СУМ, т. 8, с. 556] виправлено на слово **юшка**, що має

вузьке, конкретне значення – “суп м’ясний, картопляний, рибний і т.ін.; щерба, зупа, юха, крупник” [СУМ, т. 11, с. 617].

А: – *Перше*, – **буркнув** Максим з нудьгою (с.74).

Б: – *Перше*, – **відповів** Максим з нудьгою (арк.108).

В: – *Перше*, – **буркнув** Максим з нудьгою (арк.88).

У цьому реченні піддалося правці дієслово **відповів**. Письменник замінив його на **буркнув**. Останнє позначає невиразну, нечітку мовленнєву дію, а також указує на душевний стан персонажа. Пророблена заміна зумовлена ще й необхідністю урізноманітнити контекст (Максим: **відповів**, Кутузов: **зашипів**, Максим: **відповів**).

2. До другої групи ми відносимо численні виправлення, спрямовані на урізноманітнення контексту.

А: *Тоді третій **наблизився** щільно, взяв дебілою рукою італійця за голову, притиснув її до себе, розчепив йому силоміць зуби й уставив пляшку в уста* (с. 8).

Б: *Тоді третій **підійшов** щільно, взяв дебілою рукою італійця за голову, притиснув її до себе, розчепив йому силоміць зуби й уставив пляшку в уста* (арк. 8).

В: *Тоді третій **наблизився** щільно, взяв дебілою рукою італійця за голову, притиснув її до себе, розчепив йому силоміць зуби й уставив пляшку в уста* (арк. 4).

Здійснена в наведеному реченні заміна усунула небажане повторення дієслова **підійшов**, яке тричі вживається в одному абзаці. Якщо перші два випадки використання цього слова стилістично вмотивовані, то третій – ні. Тому автор і залучає семантично близьке дієслово **наблизитися**.

А: *Він лише просидів ніч на руїнах собору, прийшовши туди в **темряві** безлюдними, розбомбленими вулицями* (с. 52).

Б: *Він лише просидів ніч на руїнах собору, прийшовши туди **глупої ночі*** (арк. 71).

В: *Він лише просидів ніч на руїнах собору, прийшовши туди в **темряві** безлюдними, розбомбленими вулицями* (арк. 59).

Очевидно, письменник мав на меті уникнути небажаного стилістичного явища – тавтології слова **ніч** у тій самій фразі.

3. При порівняльному зіставленні трьох редакцій роману Івана Багряного помічаємо низку лексичних поправок, що їх письменник здійснив для того, щоб усунути мовностилістичні недогляди.

А: *Відразу стало тихо й затишно, утих дитячий плач і козиняче **мекання*** (с. 52).

Б: *Відразу стало тихо й затишно, утих дитячий плач і козиняче **мекання*** (арк. 71).

В: *Одразу стало тихо й затишно, утих дитячий плач і козиняче **блеяння*** (арк. 59).

У тексті автографа І. Багрянний замінив спершу слово **ячіння**, що відповідає літературному **ячання**, на **мекання**. Цій правці не можна відмовити в доцільності, бо вона усунула певну логічну невідповідність між сполучуваними словами, бо **ячання** – це жалібний крик, який видають птахи, переважно лебеді [СУМ, т. 11, с. 661]. Далі перед нами той випадок, коли письменник, віднайшовши точне слово, в іншому варіанті – машинописному – використовує неточне, під кінець знову повертається до точного слова, хоч тут важко сказати, кому належить остаточна правка.

*А: Раптом Соломон повернув лице до Максима, і той, **відчувши на собі його пильний вичікувальний погляд**, повернувся (с. 17).*

*Б: Раптом Соломон повернувся до Максима. Він **впіймав на собі його пильний і чекаючий погляд** і тому повернувся (арк. 21).*

*В: Раптом Соломон повернувся до Максима. Він **відчув на собі його пильний і чекаючий погляд** і тому повернувся (арк. 14).*

Не викликає сумніву слухність такої заміни. Фразеологічний зворот **упіймати на собі чийсь погляд** передбачає, що людина бачить, помічає, що на неї хто-небудь дивиться. З контексту видно, що Максим Колот не міг помітити погляду Соломона, бо дивився в інший бік.

4. Поодинокими є заміни раніше вжитих літературних слів їхніми відповідниками з розмовного стилю мовлення. Такі заміни переважають у мовній характеристиці персонажів, але наявні вони іноді й у авторській мові.

*А: – Я тебе не стрельну зараз. Не було ще приказу... Хоча для тебе, голубе, було б краще! – додав він, зітхнувши: – Я тебе **по благу** чикнув би льохко... (с. 81).*

*Б: – Я тебе не стрельну зараз. Не було ще приказу... Хоча для тебе, голубе, було б краще! – додав він, зітхнувши: – Я тебе **по знайомству** чикнув би льохко... (арк. 114).*

*В: – Я тебе не стрельну зараз. Не було ще приказу... Хоча для тебе, голубе, було б краще! – додав він, зітхнувши: – Я тебе **по благу** чикнув би льохко... (арк. 96).*

Письменник замість літературного **по знайомству** вживає його відповідник з розмовного стилю мовлення **по благу**. Ця правка викликана потребою відтворити досить вільну, не зв'язану певними умовностями мовну поведінку персонажа, передати особливості його мовлення.

*А: Кутузов кинув цигарку, блиснув недобре очима й **хлиснув** вина з кришталевої чари (с. 69).*

*Б: “Кутузов” кинув цигарку, блиснув недобре очима і **випив** вино з кришталевої чари (арк. 99).*

*В: “Кутузов” кинув цигарку, блиснув недобре очима й **хлиснув** вина з кришталевої чари (арк. 81).*

Нейтральне дієслово **випити** замінене його розмовним відповідником **хлиснути**. Це виправлення посилює експресивність фрази, дозволяє охарактеризувати внутрішній стан і поведінку персонажа. Зауважимо, що початковий варіант цього

речення в тексті автографа мав такий вигляд: “Кутузов” кинув цигарку, блиснув недобре очима і **перекинув** вино з кришталевої чари. Лексему **перекинути** – “вилити з чого-небудь перевернутого” – письменник замінив на **випити**. У наведеному контексті **перекинути**, хоч і використовувалося в переносному значенні, при сприйнятті не втрачало й свого значення прямого, що спричинило небажану двозначність.

До цієї групи відносимо й заміни нейтральних слів синонімами з виразним емоційно-експресивним забарвленням.

А: Ведуть Максимового друга й товариша на **страпу** (с. 82).

Б: Ведуть Максимового друга й товариша на **розстріл** (арк. 116).

В: Ведуть Максимового друга й товариша на **страпу** (арк. 98).

Нейтральне слово **розстріл** замінене синонімом **страпа**, що набуває в цьому контексті піднесеного забарвлення.

А: Та біле **видиво** впливало сильніше, ніж страх, люди тяглися до нього всім єством (с. 47).

Б: Та біле **видовище** паралізувало страх, люди тяглися до нього всім єством (арк. 65).

В: Та біле **видиво** впливало сильніше, ніж страх, люди тяглися до нього всім єством (арк. 52).

Розрізняються іменники **видовище** – “те, що відкрите для споглядання і повертає увагу, видовисько, видиво, дивовище, дивовижа, дивоглядь” [СУМ, т. 1, с. 391] і **видиво** – “те, що видно, що сприймається зором, видовище, видовисько” [СУМ, т. 1, с. 386] стилістичним колоритом: порівняно з нейтральним або звичним у розмові дієсловом **видовище** його синонім **видиво** відзначається книжністю, високим поетичним звучанням.

5. Рідше натрапляємо на виправлення зворотного характеру – заміну стилістично маркованого слова нейтральним.

А: Нарешті Семьонов **grimнуv** уже іншим голосом, як візник кричить “тпррру!”, приїхавши: – Стій!! (с. 81).

Б: Нарешті Семьонов **гаркнув** уже іншим голосом, як візник кричить “тпррру!”, приїхавши: – Стой!! (арк. 114).

В: Нарешті Семьонов **grimнуv** уже іншим голосом, як візник кричить “тпррру!”, приїхавши: – Стій!! (арк. 96).

Ужите з переносним значенням розмовне дієслово **гаркнути** письменник замінив у машинописному варіанті нейтральним **grimнути**.

Очевидно, до цієї групи слід було б віднести й таку заміну:

А: Він [начальник тюрми] увійшов із сіней і **почвалав** через ноги лежачих до середини “тюрми” (с. 93).

Б: Він увійшов з сіней і **поламзав** через ноги лежачих до середини “тюрми” (арк. 133).

В: Він увійшов з сіней і **поламзав** через ноги лежачих до середини “тюрми” (арк. 11).

Тут піддається правці функціонально обмежене дієслово **поламзав**. В остаточній редакції його замінено розмовним дієсловом **почвалати**, що містить негативну емоційно-оцінну семантику. Але спостереження над тим, як Іван Багряний використовує дієслово **поламзати** в романах “Сад Гетсиманський”, “Маруся Богуславка”, дають підстави говорити, що ця правка не належить письменникові.

*А: В апокаліптичному гуркоті чорної цієї доби відчаю, що для багатьох була напропороченим біблійним кінцем світу, зруйновані й спустошені самі, як і все навколо, вони п'ялися над безоднею, і заливали її п'янкою трутою, й гатили її піснями, й засипали її **зухвалим**, блюзнірським, одчайдушним сміхом, щоб не завити раптом у чорну безвість... (с. 6).*

*Б: В апокаліптичному гуркоті чорної цієї доби відчаю, що для багатьох була напропороченим біблійним кінцем світу, зруйновані й спустошені самі, як і все навколо, вони п'ялися над безоднею, й заливали її **дерзким**, блюзнірським, одчайдушним сміхом, щоб не завити раптом у чорну безвість... (арк. 4).*

*В: В апокаліптичному гуркоті чорної цієї доби відчаю, що для багатьох була напропороченим біблійним кінцем світу, зруйновані й спустошені самі, як і все навколо, вони п'ялися над безоднею, і заливали її п'янкою трутою, й гатили її піснями, й засипали її **зухвалим**, блюзнірським, одчайдушним сміхом, щоб не завити раптом у чорну безвість... (арк. 2).*

Розмовне дієслово **дерзкий**, ужите з переносним значенням “який не виявляє поваги, пошани; грубий, невихований”, замінено на стилістично нейтральний прикметник **зухвалий**

6. До цієї групи відносимо правки, на які натрапляємо у варіанті А. Текст автографа (варіант Б) і друковане джерело (варіант В) їх не засвідчують. Гадаємо, що наведені нижче виправлення належать редакторові видання 1965 року і відбиті у виданні 1992 року. У цій групі виокремлюємо такі підгрупи:

а) заміни, що мають на меті усунути з тексту стилістично невмотивовані російські елементи. Наприклад:

*А: Це був один із тих “**душ нарознашку**”, що, напевно, й у пеклі б із чортами лясси точили (с. 84).*

*Б: Це був один із типу “**рубаха парень**”, що, напевно, й у пеклі б із чортами лясси точили (арк. 120).*

*В: Це був один із типу “**рубаха парень**”, що, напевно, й у пеклі б із чортами лясси точили (арк. 101).*

Тут відзначимо, що в романі “Сад Гетсиманський” ця фразеологічна одиниця не піддається правці: *Це робив якийсь “**рубаха парень**” з кримінальних, виконуючи функцію “баничника” й потішаючись тим, що збивав струменем людей з ніг (с. 296).* На нашу думку, і в першому, і в другому випадках цей фразеологізм несе необхідне в цих контекстах експресивне навантаження і є стилістично вмотивованим.

*А: Бідолашна дружина **губилася** з жаху, б'ючись, мов чайка, об сиру землю . Рятуючи її від божевілля, Максим і спровадив її з немовлям на околицю*

міста (с. 46).

Б: *Бідолашна дружина **терялася** з жаху, б'ючись, мов чайка, об сиру землю* (арк. 66).

В: *Бідолашна дружина **терялася** з жаху, б'ючись, мов чайка, об сиру землю* (арк. 51).

Ми схильні вважати, що ця редакторська правка неточна. Річ у тому, що Іван Багряний використовує дієслово **терятися** (**стерятися**) зі значенням “ставати психічним хворим; *перен.* узагалі втрачати здоровий глузд”, тобто **терятися** є стилістичним синонімом до **божеволіти**. Таке значення дієслова **терятися** засвідчено в романі “Сад Гетсиманський” (див. Багряний І. Сад Гетсиманський.–К.: Час, 1991.– С. 431), зокрема, коли йдеться про божевілля професора Гепнера. У наведеному раніше прикладі **терятися** вживається з переносним значенням. Очевидно, редактор помилково сприйняв діалектизм **терятися** за росіянізм.

А: *В голосі його друга відчувається здавлене ридання, що ось-ось може прорватися неоправно й безнадійно зливою сліз – **чоловічих** сліз, риданням людини, що зривається в чорне провалля* (с. 8).

Б: *В голосі його друга відчувається здавлене ридання, що ось-ось може прорватися неоправно й безнадійно зливою сліз – **мужеських** сліз, риданням людини, що зривається в чорне провалля* (арк. 4).

В: *В голосі його друга відчувається здавлене ридання, що ось-ось може прорватися неоправно й безнадійно зливою сліз – **мужеських** сліз, риданням людини, що зривається в чорне провалля* (арк. 3).

Зауважимо, що Іван Багряний послідовно не виправляє в тексті прикметник **мужеський** на **чоловічий**;

А: *Двоє людей, забутих усіма й нікому не потрібних серед чужого міста намагаються **перемогти** агонію, з останніх сил баянкуючи над прірвою загибелі* (с. 7).

Б: *Двоє людей, забутих усіма й нікому не потрібних серед чужого міста намагаються **побідити** агонію, з останніх сил, баянкуючи над прірвою загибелі* (арк. 7).

В: *Двоє людей, забутих усіма й нікому не потрібних серед чужого міста намагаються **побідити** агонію, з останніх сил баянкуючи над прірвою загибелі* (арк. 3).

б) виправлення, які усувають мовностилістичні недогляди:

А: *Уніформою він [начальник] зовсім **не відрізнявся** від автоматників, лише на ковнірі блюзи під шинелею мав дрібні червоні зірочки, що лисніли, як краплі крові* (с. 54).

Б: *Уніформою він зовсім **не різнився** від автоматників, лише на ковнірі блюзи під шинелею мав дрібні червоні зірочки, що лисніли, як краплі крові* (арк. 75).

В: *Уніформою він зовсім **не різнився** від автоматників, лише на ковнірі блюзи під шинелею мав дрібні червоні зірочки, що лисніли, як краплі крові* (арк. 61).

в) заміни стилістично маркованих, функціонально обмежених слів на стилістично нейтральні:

А: *І забрязчала зброя з усіх боків. Всі **попадали** з півкроку просто на землю, в калюжу* (с. 86).

Б: *І забрязчала зброя з усіх боків. Всі **брикнули** з півкроку просто на землю, в калюжу* (арк. 125).

В: *І забрязчала зброя з усіх боків. Всі **брикнули** з півкроку просто на землю, в калюжу* (арк. 102).

А: – *Дурак! – **буркнув** вартовий. – Боїся... зараз найстрашніша кара – це лишатися живим!* (с. 84).

Б: – *Дурак! – **бовкнув** вартовий. – Боїся... зараз найстрашніша кара – це лишатися живим!* (арк. 120).

В: – *Дурак! – **бовкнув** вартовий. – Боїся... зараз найстрашніша кара – це лишатися живим!* (арк. 100).

Нам видається, що два останні приклади являють собою той випадок, коли редакторські правки слів, що їх ужив письменник, хоч і є прийнятними в тексті, проте не викликані особливою необхідністю. Порівняймо, наприклад, контекст, у якому **бовкнути** не зазнає виправлення редактора: – *Дурак! – **бовкнув** старшина і засміявся* (варіант А, с. 95). Тут наведемо також зразок уживання дієслова **бовкнути** в романі “Тигролови”: – *Дурна, – **бовкнув** Григорій* (с. 24).

А: *Хата гойдалася від гримотіння страшних **вибухів*** (с. 6).

Б: *Хата гойдалася від грохоту страшних **експльозій*** (арк. 6).

В: *Хата гойдалася від грохоту страшних **експльозій*** (арк. 2).

Словник чужомовних слів І.Бойків, О.Ізюмова, Г.Калишевського, М.Трохименка засвідчує слово **експльозія** зі значенням “лат. сильний вибух” [СЧС, 1996, с. 157]. Сучасні ж словники української мови фіксують цю лексему тільки зі значенням “лінгв. третя фаза артикуляції змичних звуків; вибух” [СУМ, т. 2, с. 462].

г) заміна нейтральних слів на стилістично марковані:

А: – *А **здесь** немцав та нету? – питали вони сторожко, очманіло* (с. 50).

Б: – *А **тут** немцав та нету? – питали вони, лузаючи насіння, у молодиць, що визирали через паркани* (арк. 69).

В: – *А **тут** немцав та нету? – питали вони, лузаючи насіння, у молодиць, що визирали через паркани* (арк. 56).

Отже, можна стверджувати, що найчастіше авторські редакційні виправлення спрямовані на уточнення змісту висловлювань, посилення їхньої експресивної виразності, усунення мовностилістичних недоглядів. Нами не виявлено лексико-синонімічних заміни, здійснених письменником, що мають на меті усунути стилістично невмотивовані росіянізми. Правки такого типу найширше представлені в книжному тексті (варіант А) і, очевидно, належать редакторові видання 1965 року.

4. ВИСНОВКИ

Проаналізований у дисертації матеріал дозволяє зробити такі висновки.

Мова художніх творів І. Багряного характеризується багатством синонімічних засобів відображення, без яких вона в значній мірі була б позбавлена образності, краси, емоційності та експресивності.

Змодельовані синонімічні ряди (СР) в досліджуваних романах являють собою окремі лексико-семантичні мікрогрупи в складі лексико-семантичних груп інтелектуально-аналітичної діяльності людини, мовного акту, емоційних станів, вольових процесів та переміщення в просторі.

Поширеними є СР змішаного, комплексного типу. За характером зв'язку між словами переважають такі синонімічні ряди, що об'єднують слова і словосполучення, пов'язані між собою і як синонімічний ланцюг, і як синонімічне гніздо.

Одною з характерних особливостей мовного стилю письменника є широке використання фразових синонімів (їх 181). Усі досліджувані синонімічні ряди, за винятком СР з домінантами "наважитися" і "мріяти", мають у своєму складі синоніми-словосполучення. 5 із 30 синонімічних рядів мають лише по одному фразовому синоніму. У синонімічні відношення з дієсловами вступають вільні словосполучення й стійкі словосполучення, фрази, які не тільки кількісно, але і якісно збагачують СР. За допомогою них автор відтворює найтонші семантичні, стилістичні, емоційні відтінки.

Синоніми в межах ряду характеризуються різними семантичними й стилістичними нюансами, крім того – неоднаковою частотністю, сполучуваністю і ступенем маркованості компонентів.

Абсолютні синоніми являють собою рідкісне явище не лише в авторській оповіді, але й у мовних партіях персонажів, хоч, як відомо, лексичні омосянти легко виникають у сфері розмовного мовлення, невимушеність або емоційність якого здійснює сильний нівелюючий вплив на різноманітні тонкощі в значеннях і вживанні слів. У досліджуваних творах наявні поодинокі приклади нейтралізації відтінків значення (напр. *говорити* – *казати*, *бовкнути*).

Основними у структурі проаналізованих рядів є загальномовні нейтральні синонімічні одиниці (їх 234). Вони активно функціонують як у мовленні автора, так і в мовленні персонажів, забезпечуючи правдивість, точність, чіткість, лаконічність вислову. У мовній тканині художнього твору загальномовні нейтральні (семантичні) синоніми є своєрідним тлом, на якому повніше

відображаються диференційні ознаки синонімічних одиниць, які містять у своєму значенні стилістичний компонент.

Наявність у мовній тканині аналізованих романів великої кількості стилістичних синонімів (195) пояснюється не лише специфікою роману як жанру художньої літератури, що передбачає соціальну різномовленість та індивідуальне різноголосся, чи бажанням письменника якомога точніше відтворити різнобарв'я народної мови. Стилiстичні синоніми є також важливим засобом оцінної характеристики, вони допомагають виявити ставлення мовця до описаного, виражають афективний його стан в момент мовлення тощо.

Для кожної конкретної ситуації письменник вибирає саме ті синонімічні одиниці, які передали б необхідні відтінки, допомогли авторові реалістично відтворити мову персонажів, дати їм належну характеристику, змалювати різні події, вчинки героїв. Це досягається насамперед за допомогою розмовних і просторічних синонімів.

Синонімічні одиниці книжного характеру відрізняються від усіх інших синонімів своєю піднесеною експресивно-стилістичною характеристикою. Їм властивий відтінок урочистості, поетичності. Основною сферою вживання книжних синонімів у досліджуваних романах є авторське мовлення.

У значно меншій мірі І. Багряний використовує синоніми, що належать до застарілої лексики. Залежно від втіленого задуму, зображуваних характерів синоніми-архаїзми набувають нових семантичних і конотативних відтінків у творах письменника. Наприклад, лексема *ректи*, що належить до синонімічного ряду з доміантою “говорити”, уживається: а) зі значенням “говорити дурниці, нісенітниця”, наближаючись семантикою до дієслів *верзти, молоти, плести*; б) для маніфестації суб’єктивного ставлення мовця до особи, що говорить, чи до сказаного нею. Зокрема, можна виділити такі відтінки:

- іронічно-зневажливий;
- жартівливо-іронічний, доброзичливий;
- глузливо-іронічний;
- емоційне захоплення.

Уживання знижено-емоційних синонімів у романах “Тигролови”, “Сад Гетсиманський”, “Маруся Богуславка” завжди зумовлено контекстом. У мовленні персонажів вони є своєрідною реакцією на ті чи інші події або на вчинки людей, за їхньою допомогою часто передаються не тільки думки, але й почуття героїв.

До помітно диференційних ознак мовного стилю автора можна віднести широке використання ним росіянізмів. Уведення російських елементів на сторінки романів пояснюється бажанням автора достовірно відтворити мовлення змальованих у творах персонажів. Проте росіянізми часто вживаються і в авторському мовленні без виразної стилістичної настанови (напр. *загнусавити, зашагати*).

Діалектна лексика в досліджуваних творах І. Багряного не чужа літературній мові, тому й не одразу помітна, наприклад: *залебедіти, звомпити, по-*

ламзати та ін. Очевидно, цим можна пояснити той факт, що наведені діалектні синоніми вживаються тільки в мовленні автора.

На підставі проведеного дослідження можна стверджувати, що письменник, відбираючи синонімічні засоби, надає перевагу загальномовним синонімам (їх 429), хоч мова романів “Тигролови”, “Сад Гетсиманський”, “Маруся Богуславка” характеризується також багатством оказіональних синонімів (їх 149), котрі є важливим засобом посилення й відсвіження експресії вислову. Широке використання оказіональних синонімів у значній мірі визначає мовний стиль І. Багряного. Стилістичний ефект їх полягає в тому, що нетрадиційне вживання слова чи словосполучення посилює їхню виразність, відбувається мимовільне порівнювання відомого (прямого, первинного) значення і невідомого (нового, яке появилось в ньому в результаті незвичного оточення): [Харитон] *І нарешті зашкандибав: – Воно конешно... і обратно ж – хто зна... Буває всякого...* (I, с. 360). *Налягав на слова, хоч хотілося йому сказати цьому Собакевичу зовсім не те і не так* (I, с. 66).

Можна констатувати, що оказіональним синонімічним одиницям мови досліджуваних творів властива одноразовість уживання. Це зумовлюється індивідуальним характером переносно вжитих лексичних одиниць чи словосполучень залежно від конкретного їх зв'язку з певним контекстом. Для одержання рівнозначного стилістичного ефекту оказіональні синоніми інколи використовуються в подібних контекстах. При цьому оказіональні синоніми-словосполучення письменник уживає, як правило, в оновленому, дещо зміненому складі, пор.: *Він хоч і не говіркий, та іноді й на нього **находить балакучка*** (II, с. 69). *На старого Сірка трохи **напала балакучка**, як часто після доброї вдачі, він був у доброму гуморі. Згадував, розповідав, а то й філософствував* (II, с. 211). Можна стверджувати, що оказіональні синоніми передусім властиві авторській оповіді, оскільки часто є ефективним засобом авторської характеристики зображуваного. У мовленні персонажів ці синоніми трапляються значно рідше і здебільшого мають знижене звучання, характерне для усного розмовного мовлення. Вони можуть доповнювати мовленнєву характеристику персонажа, передавати настрій, емоційний стан, ставлення до сказаного і т. ін. Отже, оказіональні синоніми виконують кожен раз певну функцію і є одним з ефективних засобів впливу на читача.

Для поетичної мови І. Багряного характерним є нагромадження синонімів; кожен з них надає нового, яскраво-конкретного відтінку образу. У досліджуваних текстах романів переважають двочленні, як правило, ускладнені ампліфікації: *Він **благав**, він **просив**, йому, видно, було тяжко носити той тягар на серці, він хотів з-під нього вивернутися, він хотів сповіди* (III, с. 486). *А вони – маленькі романтики – **йдуть** по ограді, побравшись за руки, – чотири маленькі брати, один другого менший, – **крадуться** крізь загадкову темряву, навколо церкви...* (III, с. 21). Неускладнені пари слів уживаються як у формі більш тісних єдностей (дефісне оформлення), так і сполук синонімів (оформлення через кому), пор.: *Одначе **натрапили на величезну трудність** – як же тепер розібрати, де*

кості радянські, а де кості контрреволюційні, всіляких “бандитів”! *Думали, гадали, та так і покинули* (I, с. 180). *Співається в ній про мисливця-молодця, що ходив-бродив по лісах, на коні їхав тайгою та й побачив, як на траві спала красуня дивна* (II, с. 136). Спостереження засвідчують, що найпоширенішим способом поєднання синонімів у межах ампліфікаційних конструкцій є сурядний сполучниковий зв’язок. Автор широко використовує ампліфікації з метою активізації тих чи інших елементів значення поєднаних синонімів.

Часто в досліджуваних творах письменник удається і до такої стилістичної фігури як повтор того самого синоніма, що дозволяє емоційно виділити слово і разом з тим служить засобом контекстуальної організації висловлювання (див. приклади до слів *оповідати, дудніти, рознікати*).

Підсумовуючи сказане, констатуємо, що специфічними рисами ідивідуального стилю Івана Багряного є:

- широке використання синонімічного багатства української мови, дбайливе ставлення до нього;
- пріоритетне використання загальномовних синонімів;
- активне функціонування фразових синонімічних одиниць;
- значна кількість okazіональних синонімів.

Лексико-синонімічні заміни в досліджуваних редакціях роману “Людина біжить над прірвою” різноманітні. Проаналізувавши характер цих виправлень, виокремлюємо кілька груп однотипних замін, а саме:

1. Найбільшу кількість виправлень становлять заміни, викликані потребою уточнити вислів.
2. Численні виправлення, спрямовані на урізноманітнення контексту.
3. Лексичні правки, що їх письменник здійснив з метою усунення мовностилістичних недоглядів.
4. Поодинокими є заміни раніше вжитих літературних слів їхніми відповідниками з розмовного стилю мовлення.
5. Виправлення зворотного характеру – стилістично маркованого слова нейтральним.
6. Правки, які, на нашу думку, не належать авторові роману “Людина біжить над прірвою”.

Здійснені письменником лексико-синонімічні заміни спрямовані на те, щоб надати мові твору максимальної виразності, точності, натуральності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Александров П.С. О понятии синонима // Лексическая синонимия. – М.: Наука, 1967. – С. 38 – 42.
2. Алекторова Л.П. Об оттенках значений лексических синонимов // Синонимы русского языка и их особенности. – Л.: Наука, 1972. – С. 123 – 138.
3. Апресян Ю.Д. Проблема синонима // Вопросы языкознания. – 1957. – № 6. – С. 84 – 89.
4. Апресян Ю.Д. Синонимия и синонимы // Вопросы языкознания. – 1969. – № 4. – С. 75 – 91.
5. Апресян Ю.Д. О некоторых дискуссионных вопросах теории семантики // Вопросы языкознания. – 1971. – № 1. – С. 23 – 36.
6. Апресян Ю.Д. Английские синонимы и синонимический словарь//
7. Апресян Ю.Д., Ботякова В.В. и др. Англо-русский синонимический словарь. – М.: Русский язык, 1979. – С. 500 – 543.
8. Апресян Ю.Д. Коннотация как часть прагматики слова. Лексикографический аспект// Русский язык и проблемы грамматической семантики и оценочные факторы в языке / Виноградовские чтения XIX – XX /. – М.: Наука, 1992. – С. 45 – 64.
9. Апресян В.Ю., Апресян Ю.Д. Метафора в семантическом представлении эмоций// Вопросы языкознания. – 1993. – № 3. – С. 27 – 35.
10. Апресян Ю.Д. Избранные труды. – Т. 1. Лексическая семантика: 2-е изд., испр. и доп. – М.: Школа "Языки русской культуры", изд. фирма "Восточная литература" РАН, 1995а. – VIII с., 472 с.
11. Апресян Ю.Д. Избранные труды. – Т. 2. Интегральное описание языка и системная лексикография. – М.: Школа "Языки русской культуры", 1995б. – 767 с.
12. Аракин В.Д. О лексической сочетаемости// К проблеме лексической сочетаемости. – М., 1972. – С. 5 – 12.
13. Арнольд И.В. Семантическая структура слова в современном английском языке и методика ее исследования. – Л.: Просвещение, 1966. – 192 с.
14. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. – М.: Высш. шк., 1973. – 304 с.
15. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. – М.: Просвещение, 1990. – 300 с.

16. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. – М.: Учпедгиз, 1957. – 295 с.
17. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов. энциклопедия. – 1969. – 607 с.
18. Багмет А. Матеріали до синонімічного словника української мови // Вітчизна, 1959. – № 1 – 12; 1961. – № 1 – 12; 1962. – № 1 – 7.
19. Балли Ш. Французская стилистика. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1961. – 394 с.
20. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1955. – 416 с.
21. Бахтин М. Слово в поэзии и прозе// Вопросы литературы. – 1972. – № 6. – С. 54 – 85.
22. Бахтін М. Висловлювання як одиниця мовленнєвого спілкування// Антологія літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів: Літопис, 1996. – С. 308 – 318.
23. Бевзенко А.Т. До історії питання про лексичну синоніміку //Збірник робіт аспірантів Одеського ун-ту. Гуманітарні науки, 1964. – С. 250 – 256.
24. Бевзенко А.Т. Лексична синоніміка художнього твору. Тексти лекцій. – Одеса: Вид-во Одеського ун-ту, 1972. – 62 с.
25. Береговская Э.М. Об определении и классификации синонимов // Вопросы теории и методики преподавания англ. и нем. языков. – К.: Изд-во инженерно-строительного института, 1962. – Вып. 19. – С. 174 – 178.
26. Береговская Э.М. Стилистические функции синонимов /на материале произведений Флобера: Дис. ... канд. филол. наук. – К., 1963. – 224 с.
27. Бережан С.Г. Семантическая эквивалентность лексических единиц. – Кишинев: Штиинца, 1973. – 372 с.
28. Бережан С.Г. Совпадение отдельных элементов смысловой структуры слова как основа синонимичности// Известия АН СССР. Серия литература и язык. – 1967. – Т. 26. – Вып. 3. – С. 254 – 263.
29. Бережан С.Г. К семасиологической интерпретации явления синонимии // Лексическая синонимия. – М.: Наука, 1967. – С. 43 – 56.
30. Бережан С.Г. О синонимичности однокоренных слов с разной аффиксальной частью// Лексическая синонимия. – Москва: Наука, 1967. – С. 142 – 151.
31. Бережан С.Г. Теория семантических полей и синонимия// Проблемы языкознания. Тезисы и сообщения советских ученых на X международном конгрессе лингвистов. – М.: Наука, – 1967. – С. 165 – 169.
32. Бистров Я.В. Узагальнена одиниця змістової сторони мови: До проблеми інваріанта та варіанта: Автореф. дис. ... канд. філол. Наук /НАН України, Інститут української мови. – К., 1996. – 19 с.
33. Білінський М. Синоніміка англійського дієслова: Словник семантичних відстаней. – Львів: ЛДУ ім. І.Франка, 1999. – XXXVI + 382 с.
34. Блиндус Е.С. Критерии синонимического ряда в английском синтаксисе// Синонимия в языке и речи. – Новосибирск: ИИФФ. Сектор филологии, 1970.– С. 257 – 275.

35. Богуславский В.М. Семантико-стилистическая группа слов, соотносимых с одним понятием // *Синонимы русского языка и их особенности.* – Л.: Наука, 1972. – С. 154 – 183.
36. Бойків І., Ізюмов О., Калишевський Г., Трохименко М. Словник чужомовних слів. Репринт з видання 1955 р. – К.: Родовід, 1996. – 505с.
37. Брагина А.А. Незамкнутость синонимических рядов // *Филологические науки.* – 1974. – № 1. – С. 43 – 53.
38. Брагина А.А. Синонимы стилевые и стилистические // *Филологические науки.* – 1976. – № 2. – С. 67 – 77.
39. Брагина А.А. Синонимы и их истолкование // *Вопросы языкознания.* – 1978. – № 6. – С. 63 – 74.
40. Брагина А.А. Синонимы в литературном языке. – М.: Наука, 1986. – 127 с.
41. Будагов Р.А. Очерки по языкознанию. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 280 с.
42. Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства. – К.: Рад. школа, 1955. – 308 с.
43. Бурячок А.А. Емоційно знижена лексика й фразеологія в побутовому мовленні // *Усне побутове літературне мовлення.* – К.: Наук. думка, 1970. – С. 58 – 63.
44. Буткова Г.В. Структура синонімічного ряду і його семантичний простір // *Стилістика укр. мови: Зб. наук. праць.* – К.: Вид-во Київського державного педагогічного інституту, 1990. – С. 46 – 53.
45. Буткова Г.В. Лексические синонимы в произведениях Ю. Яновского. Опыт функционально-стилистического анализа: Дис. ... канд. филол. наук. – К., 1990. – 215 с.
46. Вандриес Ж. Язык. Лингвистическое введение в историю. – М.: Гос. соц.-эконом. изд-во, 1937. – 410 с.
47. Васильев Л.М. Проблема лексического значения и вопросы синонимии // *Лексическая синонимия.* – М.: Наука, 1967. – С. 16 – 26.
48. Васильев Л.М. Идентификация и дифференциация лексических синонимов // *Вопросы теории и методики русского языка.* – Ульяновск: Изд-во Ульяновского пед. ин-та, 1969. – С. 50 – 59.
49. Васильев Л.М. Теория семантических полей // *Вопросы языкознания.* – 1971. – № 5. – С. 105 – 113.
50. Васильев Л.М. Семантика русского глагола. – М.: Высшая школа, 1981. – 184 с.
51. Васильев Л.М. Современная лингвистическая семантика. – М.: Высш. шк., 1990. – 175 с.
52. Ващенко В.С. Словник синонімів української мови і деякі питання теорії синонімії // *Мовознавство.* – 1968. – № 3. – С. 9 – 15.
53. Ващенко В.С. Проект словника синонімів української мови. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського держ. ун-ту, 1969. – 30 с.
54. Ващенко В.С. Синонімічний словник-мінімум української мови. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського держ. ун-ту, 1972. – 89 с.

55. Ващенко В.С. Фразеологізми у системі синонімічних засобів мови// Питання фразеології східнослов'янських мов. Тези республіканської наукової конференції. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 27 – 29.
56. Вилюман В.Г. Про синоніми // Іноземна філологія. – Львів, 1967. – Вип. 12. – С. 34 – 41.
57. Вилюман В.Г. Английская синонимика: Введение в теорию синонимиики и методику изучения синонимов. – М.: Высшая школа, 1980. – 128 с.
58. Виноградов В.В. Избранные труды: Лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1977. – 312 с.
59. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М.: Высш. шк., 1972. – 614 с.
60. Винокур Г.О. Глагол или имя? Русская речь. Новая серия. III. Под ред. Л.В. Щербы. – Л., 1928.
61. Винокур Г.О. Проблема культуры речи // Русский язык в советской школе. – 1929. – № 5. – С. 82 – 92.
62. Винокур Г.О. Филологические исследования: Лингвистика и поэтика. – М.: Наука, 1990. – 452 с.
63. Винокур Т.Г. Синонимия в функционально-стилистическом аспекте // Вопросы языкознания. – 1975. – № 5. – С. 54 – 65.
64. Гак В.Г. Языковые преобразования. – М.: Школа "Языки русской культуры", 1998. – 768 с.
65. Галаванова Г.П. К вопросу о роли взаимозаменяемости при выделении и определении синонимов// Синонимы в русском языке и их особенности. – Ленинград: Наука, 1972. – С. 112 – 122.
66. Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. – М.: Учпедгиз, 1955. – 456с.
67. Горбачевич К.С. О переменном характере лексической синонимии //Лексическая синонимия. – М.: Наука, 1967. – С.74 – 78.
68. Горбачевич К.С., Сороколетов Ф.П. Значение и оттенок значения в лексикографической практике// Изв. АН СССР, 1975.– Т. 34. – № 6. – С. 36 – 47.
69. Горнунг Б.В. О природе синонимии в языке и теоретических предпосылках сопоставления синонимических словарей // Вопросы языкознания. – 1965. – № 5. – № 95 – 99.
70. Градова В.П. Синоніміка префіксальних дієслів у сучасній українській мові (Дієслова мовлення) //Рідне слово. Питання мовної культури. – К.: Наук. думка, 1971. – С. 38 – 43.
71. Гречко В.А. Однокоренные синонимы и варианты слова // Очерки по синонимике современного русского литературного языка. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1966. – С. 118 – 134.
72. Гречко В.А. О некоторых источниках лексической синонимии // Очерки по синонимии современного русского литературного языка. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1966. – С. 160 – 166.

73. Гречко В.А. Лексическая синонимика современного русского языка. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1987. – 157 с.
74. Григорьева А.Д. Заметки о лексической синонимии // Вопросы культуры речи. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – Вып. 2. – С. 7–30.
75. Григорян В.М. Материалы к словарю синонимов. – Ереван: Изд-во Ереванского ун-та, 1957.
76. Грінченко Б.Д. Словарь української мови. – К.: ДВУ, 1925.–2178 с.
77. Гринчишин Д.Г. Іменникова синоніміка в українських пам'ятках XIV–XVст. // Дослідження і матеріали з української мови. – Т. 6. – К.: Наук. думка, 1964. – С. 67–80.
78. Гринчишин Д.Г. Дієслівна синоніміка в українських пам'ятках XIV – XV ст. // Питання історії української мови. – К.: Наук. думка, 1970. – С. 72 – 87.
79. Гумецкая Л.Л. Заметки о терминологической синонимии в языке украинских грамот 14 в. // Лексическая синонимия. – М.: Наука, 1967. – С.174 – 177.
80. Давиденко Н.Д. Слово в контексті // Мовознавство.–1982.–№ 10.– С. 73 – 79.
81. Даневич А.В. До питання про абсолютні синоніми в українській мові // Лексикографічний бюлетень. – Вип. 8. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 65 – 67.
82. Демський М. Суть фраземи, її ономазіологічні функції й особливості номінації (Матеріали до ідеографічного Словника українських фразем) // Записки Наукового товариства імені Т.Шевченка. – Т. ССXXIV. Праці філологічної секції. – Львів, 1992. – С. 240 – 269.
83. Демський М.Г. Українські фраземи й особливості їх творення. – Львів: Просвіта, 1994. – 64 с.
84. Демський М.Г., Краснова Л.В. Словник метамови інтерпретатора художнього тексту. – К.: ІСДО, 1994. – 60 с.
85. Денисова С.П. Типологія категорій лексичної семантики. – К.: Вид-во Київського держ. лінгвістичного ун-ту, 1996. – 294 с.
86. Деркач А.Г. Из спостережень над синонімами у творах Т.Г. Шевченка (Слов'янізми і їх українські і російські синоніми) // Наукові записки Київського педагогічного інституту. – Т. XX. Філологічна серія. – 1956. – С. 53–63.
87. Деркач П.М. Короткий словник синонімів української мови. – К.: Рад. шк., 1960. – 210 с.
88. Дятчук В.В., Пустовіт Л.О. Семантична структура і функціонування лексики української мови. – К.: Наук. думка, 1983. – 156 с.
89. Етимологічний словник української мови. Т.1 – 3. – К.: Наук. думка, 1982 – 1989.
90. Евгеньева А.П. Проект словаря синонимов. – М.: Сов. энциклопедия, 1964. – 47 с.
91. Евгеньева А.П. Основные вопросы лексической синонимии // Очерки по синонимике современного русского литер. языка. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1966. – С. 4 – 29.
92. Евгеньева А.П. Синонимические и парадигматические отношения в русской лексике // Синонимы русского языка и их особенности: – Л.: Наука, 1972. – С. 5 – 22.

93. Евгеньева А.П. О некоторых особенностях лексической синонимии русского языка// Лексическая синонимия. – М.: Наука, 1967. – С.56 – 74.
94. Єрмоленко С.Я. Фольклор і літературна мова. – К.: Наук. думка, 1987. – 248 с.
95. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1957. – 448 с.
96. Живов В.М., Успенский В.А. Центр и периферия в языке в свете языковых универсалий// Вопросы языкознания. – 1973. – № 5. – С. 24 – 35.
97. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – К.: Вища шк., 1972. – 402 с.
98. Звегинцев В.А. Семасиология. – М.: Изд-во Московского ун-та. – 1957. – 321 с.
99. Звегинцев В.А. Замечания о лексической синонимии// Вопросы теории и истории языка: Сб. в честь проф. Б.А. Ларина. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1963. – С. 127 – 142.
100. Зуева Т.А. Синонимические отношения фразеологических единиц одной семантической группы // Слово в системных отношениях на разных уровнях языка. Сб. науч. трудов. – Свердловск: Изд-во Свердловск гос. пед. ун-та., 1989. – С.79 – 85.
101. Иванникова Е.А. Синонимические отношения между фразеологическими единицами и словами// Очерки по синонимике современного рус. лит. яз. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1966. – С. 69 – 95.
102. Иванникова Е.А. Специфика синонимических отношений глагола в связи с категорией глагольного вида// Синонимы русского языка и их особенности. – Ленинград: Наука, 1972. – С.23 – 58.
103. Иванникова Е.А. К вопросу о взаимоотношении понятия варианта с понятием синонима//Синонимы русского языка и их особенности. – Л.: Наука, 1972. – С.138 – 153
104. Ільїн В.С. До питання синоніміки Шевченка/ Т.Г. Шевченко. Зб. ст. До 125-ліття з дня народження. – К.: Вид-во Київського ун-ту ім. Т. Шевченка, 1939. – С. 363 – 397.
105. Ільїн В.С. Лексична синоніміка Т. Шевченка// Лексикографічний бюлетень.– Вип. 5. – К.: Вид-во Академії наук Укр. РСР, 1955. – С. 3 – 28.
106. Історія української мови. Лексика і фразеологія.–К.: Наук. думка, 1983.– 744 с.
107. Їжакевич Г.П. Стилiстична класифікація фразеологізмів// Укр. мова і літ. в школі. – 1971. – № 10. – С. 13 – 21.
108. Їжакевич Г.П. Зіставна типологія українських і російських синонімічних рядів// Мовознавство. – 1989. – № 4. – С. 25 – 30.
109. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. – К.: Вид-во “Обрій” при УКСП “Кобза”, 1993. – 472 с.
110. Кириченко І.М., Левченко С.П., Паламарчук Л.С. Інструкція до укладання словника синонімів укр. мови // Лексикографічний бюлетень. – Вип. 5. – К.: Вид-во Академії наук Укр. РСР, 1955. – С. 3 – 28.

111. Кирьян А.Д. Градация как основа классификации лексики // Вопросы лексической семантики. – Москва, 1980. – С. 71 – 87.
112. Клименко О.К. Рівнозначні синоніми та їх стильова функція в поезії Т. Шевченка// Питання літературознавства і мовознавства. – Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1965. – С. 38 – 42.
113. Клименко О.К. Смысловое и стилистическое значения синонимичных повторов та близькозначних слів і виразів у поезії Шевченка // Збірник праць дванадцятої наукової Шевченківської конференції. – К.: Наук. думка, 1964.– С. 178 – 190.
114. Климовская Г.И. О характере синонимического знания // Синонимы в языке и речи.– Новосибирск: Доклады конференции 15–17 декабря 1969 г.– 1970. – С. 3 – 14.
115. Ключева В.И. Краткий словарь синонимов русского языка. – М.: Учпедгиз, 1961. – 279 с.
116. Кодухов В.И. Лексико-семантические группы слов. – Л.: Изд-во Ленинградского гос. пед. ин-та, 1955. – 28 с.
117. Колесник Г.М. Слово крилате мудре пристрасне. Лексична синоніміка поетичної мови М.Т. Рильського. – К.: Наук. думка, 1965. – 225 с.
118. Колесник Г.М. Дієслівна синоніміка в поетичних творах М.Т. Рильського // Питання граматики і лексикології української мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – с. 86 – 100.
119. Колесник Г.М. із спостережень над прикметниковою синонімікою у поетичних творах М.Т. Рильського // Дослідження лексикології та лексикографії. – К.: Вид-во АН УРСР, 1965. – 275 с.
120. Коломієць М.П., Регушевський Є.С. Словник фразеологічних синонімів/ За ред. В.О. Винника. – К.: Рад. школа, 1988. – 199 с.
121. Коломієць Н.Ф. Лексико-фразеологическая синонимика украинского языка: Дис. ... канд. филол. наук. – Днепропетровск, 1975 – 182 с.
122. Комлев Н.Г. Компоненты содержательной структуры слова. – М.: Изд-во Московского гос. ун-та, 1969. – 192 с.
123. Конеева О.О. Парадигматична структура дієслів мовленнєвої взаємодії// Проблеми граматики і лексикології української мови: Зб. наук. праць / НПУ ім. М.П. Драгоманова. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – С. 71 – 75.
124. Конецкая В.П. О системности лексики // Вопросы языкознания. – 1984. – № 1 . – С. 26 – 36.
125. Котелова Н.З. Значение слова и его сочетаемость.– Л.: Наука, 1975.– 164 с.
126. Кочерган М.П. Лексична сполучуваність і синонімія// Мовознавство. – 1978. – № 6. – С. 53 – 63.
127. Кошечая И.Г. Уровни языкового абстрагирования. – К.: Изд-во Киевского ун-та, 1973. – 210 с.
128. Криворучко С.М. Синонімія дієслова *бачити* в сучасній українській літературній мові // Питання українського мовознавства. Кн. 4. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1960. – С. 76 – 96.

129. Кузнецов А.М. От компонентного анализа к компонентному синтезу. – М.: Наука, 1986. – 125 с.
130. Кузнецова А.И. Понятие семантической системы языка и методы ее исследования. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1963. – 58 с.
131. Кузнецова Э.В. Лексикология русского языка.– М.: Высш. шк., 1989.–215 с.
132. Кузнецова Э.В. Ступенчатая идентификация как средство описания семантических связей слов // Вопросы металингвистики.– Л., 1973.– С. 84 – 94.
133. Лагутина А.В. Абсолютные синонимы в синонимической системе языка// Лексическая синонимия. – М.: Наука, 1967. – С.121 – 129.
134. Лагутина А.В. Синонімія слова і словосполучення // Мовознавство.– 1973. – № 1. – С. 34 – 41.
135. Левицкий В.В. Синонимы в языке и речи // Иностранные языки в школе. – 1969. – № 1. – С. 16 – 20.
136. Левковская К.А. Теория слова, принципы ее построения и аспекты изучения лингвистического материала. – М.: Высш. шк., 1962. – 296 с.
137. Левковская К.А. Основные проблемы общей теории слова и структурно-семантические особенности лексики конкретного языка: Автореф. дис. ... доктора филол. наук. – М.: Изд-во Московского ун., 1963. – 47 с.
138. Левченко Г.А. Нариси з історії української літературної мови першої половини ХІХ ст. – К.: Рад. шк., 1946. – 145 с.
139. Левченко С.П. До питання про принципи укладення словника синонімів української мови // Лексикографічний бюлетень. – Вип. 5. – К.: Вид-во Академії наук Укр. РСР, 1955. – С. 3 – 28.
140. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1990 . – 685 с.
141. Лисиченко Л.А. Типи синонімів за значенням // Укр. мова і літ. в школі. – 1973. – № 11. – С. 40 – 47.
142. Лисиченко Л.А., Загребельна Л.С. Лексична конотація і її роль у структурі синонімічної групи // Українське мовознавство.–1985.– Вип. 13. – С. 25–32.
143. Лисиченко Л.А. Лексико-семантична система української мови. – Харків: Вид-во Харківського держ. пед. ун-ту ім. Г.С. Сковороди. – 1997. – 129 с.
144. Лозова Н.Є. Структурна організація лексико-семантичної групи повідомлення в сучасній українській мові // Структура і семантика мовних одиниць. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 109 – 112.
145. Мельчук И.А. Русский язык в модели «Смысл Текст». – М.; Вена: Школа “Языки русской культуры”; 1995. – XXVIII 682 с.
146. Мукарежовський Я. Мова літературна і мова поетична// Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів: Літопис, 1996. – С. 324 – 342.
147. Неманежина Л.П. Тождество понятия как основа синонимических отношений // Очерки по синонимике современного литературного русского языка. – М; Л.: Изд-во АН СССР, 1966. – С. 185 – 196.
148. Нечитайло О.І. Про синоніми у тлумачному словнику // Культура слова. – Вип. 28, 1985. – К.: Наук. думка. – С. 41 – 45.

149. Нечитайло О.І. Синоніми в лексикографії. – К.: Наук. думка, 1987. – 132 с.
150. Никитин М.В. Лексическое значение в слове и словосочетании. – Владимир, 1974. – 222 с.
151. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. – М.: Высш. шк., 1988. – 165 с.
152. Новиков Л.А. Синонимические функции слов: Семантическая синонимия // Рус. язык в школе. – 1968. – № 1. – С. 11 – 23.
153. Новиков Л.А. Семантика русского языка. – М.: Высш. шк., 1982. – 272 с.
154. Новый объяснительный словарь синонимов русского языка. Проспект / Авт.: Ю.Д. Апресян, О.Ю. Богуславская, И.Б. Левонтина, Е.В. Урынсон. Под общ. рук. акад. Ю.Д. Апресяна. – М.: "Русские словари", 1995. – 560 с.
155. Новый объяснительный словарь синонимов русского языка. Первый выпуск. – М.: Школа "Языки русской культуры", 1997. – 552 с.
156. Новий тлумачний словник української мови: В 4-х томах / Укл. В.В. Яременко, О.М. Сліпущко. – К.: Аконіт, 1998.
157. Олійник І.С. Із спостережень над лексичною синонімією в поезіях І.Франка // Наукова сесія, присвячена 100-річчю з дня народження І.Я. Франка. Тези доповідей. – Запоріжжя: Вид-во Запорізького пед. ун-ту, 1956. – С. 33 – 36.
158. Олійник І.С. Із спостережень над прикметниковою синонімією в поезіях Лесі Українки // УМШ. – 1958. – № 2. – С. 18 – 27.
159. Олійник І.С. Лексико-синонімічні правки в рукописах Лесі Українки // Мовознавство і літературознавство. Зб. вибраних праць пед. ін-тів. – К.: Рад. шк., 1964. – С. 205 – 219.
160. Ощипко І. Із спостережень над дієслівною синонімією художньої прози І.Я. Франка // І.Франко. Статті і матеріали. Зб. 4. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1955. – С. 172 – 199.
161. Ощипко І.Й. Дієслівна синонімія в повісті Коцюбинського "Фата Моргана" // Доповіді та повідомлення Львівського ун-ту. – Вип. 6. – Ч. 1, 1955. – С. 97 – 99.
162. Ощипко І.Й. Із спостережень над іменниковою синонімією художньої прози Івана Франка // Питання українського мовознавства. – Кн.: 1. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1956. – С. 48 – 58.
163. Ощипко І.Й. Праця Франка над вдосконаленням мови своїх творів // Доповіді та повідомлення. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту. – Вип. 7. – Ч. 1, 1957. – С. 78 – 81.
164. Ощипко І.Й. Досягнення вітчизняного мовознавства у вивченні лексичної синонімії // Питання українського мовознавства. Кн. 3. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1958. – С. 124 – 141.
165. Ощипко І.Й. До вивчення прикметникової та прислівникової синоніміки в художніх творах І.Я. Франка // Питання українського мовознавства. Кн. 4. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1960. – С. 97 – 103.
166. Падучева Е.В. Семантические исследования: Семантика времени и вида в русском языке. Семантика нарратива. – М.: Школа "Языки русской культуры", 1996. – 464 с.

167. Паламарчук Л.С. Синоніміка прикметників і прислівників у художніх творах М. Коцюбинського // Лексикографічний бюлетень. – Вип. 5. – К.: Вид-во Академії наук Укр. РСР, 1955. – С. 28 – 46.
168. Паламарчук Л.С. Спостереження над авторськими лексико-синонімічними замінами в текстах художніх творів М. Коцюбинського. // Мовознавство. – Т. 13. – 1955. – С. 104 – 116.
169. Паламарчук Л.С. Лексична синоніміка художніх творів М.М. Коцюбинського. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1957. – 94 с.
170. Паламарчук Л.С. Відбиття фактів усного мовлення сучасною лексикографією // Українське усне літературне мовлення. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 84 – 93.
171. Паламарчук Л.С. Про принципи добору лексичного інвентаря для загального словника // Мовознавство. – 1973. – № 3. – С. 3 – 11.
172. Палевская М.Ф. Проблема синонимического ряда, его границ и возможности выделения доминанты // Лексическая синонимия. – М.: Наука, 1967. – С. 94 – 104.
173. Палевская М.Ф. Синонимы в русском языке. – М.: Просвещение, 1964. – 128 с.
174. Полевые структуры в системе языка. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1989. – 197 с.
175. Плющ П.П. Синоніміка в “Енеїді” Котляревського // Наукова конференція, присвячена розвитку науки й культури на Україні. Матеріали до доповідей. – Вип.1. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1945. – С.22 – 23.
176. Полюга Л.М. Дієслівна синоніміка в поетичних творах І.Франка // Дослідження і матеріали з української мови. Т. 2. – К., 1960. – С. 67 – 85.
177. Полюга Л.М. Спостереження над деякими гніздами дієслівних синонімів у поетичних творах І.Франка // Дослідження і матеріали з української мови – Т. 3. – К., 1960. – С. 106 – 120.
178. Полюга Л.М. Прикметникова синоніміка у поетичних творах І. Франка. // Іван Франко. Статті і матеріали. Збірник 7. – Львів: Львівський ун-т, 1960. – С. 333 – 350.
179. Полюга Л.М. Дієслівна і прикметникова синоніміка в поетичних творах І. Франка // Наукові записки Інституту суспільних наук АН УРСР. – К., 1961. – С. 36 – 68.
180. Полюга Л.М. Синонімічне гніздо *бити – вдарити* в поетичних творах Івана Франка // Дослідження і матеріали з української мови. Т. 4. – К., 1961. – С. 134 – 144.
181. Полюга Л.М. Натхненний ідеєю та рідним словом // Короткий словник синонімів української мови. – Львів – Краків – Париж: Просвіта, 1993. – С. I – XI.
182. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Т.4. – Вып. 2. Глагол. –М.: Просвещение, 1977. – 406с.
183. Потебня А.А. Мысль и язык. – К.: ГИУ, 1926. – 205 с.
184. Почепцов Г.Г. Коммуникативные аспекты семантики.– К.: Вища шк., 1987.– 131 с.

185. Прагматика в лексике и словообразовании. – Красноярск: Изд-во Красноярского ун-та, 1987. – 144 с.
186. Принципы и методы семантических исследований // АН СССР, Ин-т языкознания, – М.: Наука, 1976. – 379 с.
187. Прохорова В. Н. Лексико-семантические группы как лексические микросхемы русского языка // Системные связи языковых единиц. – М.: Московский гос. ун-т, 1992. – С. 123 – 130.
188. Разумникова Г.А. Синонимические отношения непереходных глаголов с производными от них глаголами на **-ся**// Очерки по синонимике современного русского литературного языка. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1966. – С. 135 – 160.
189. Реформаторский А.А. Введение в языкознание. – М.: Просвещение, 1967.– 542 с.
190. Рогожникова Р.П. Соотношение вариантов слов, однокоренных слов и синонимов// Лексическая синонимия. – М.: Наука, 1967. – С. 151 – 163.
191. Розанова В.В. Синонимия устойчивых глагольно-именных сочетаний в современном русском языке// Очерки по синонимике современного русского литературного языка. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1966. – С. 47 – 69.
192. Розанова В.В. Синонимия глаголов движения в современном русском языке // Синонимы русского языка и их особенности. – Л.: Наука, 1972. – С. 73 – 88.
193. Романова Н.П. Отличие синонимических пучков от родо-видовых групп // Синонимия в языке и речи. – Новосибирск, 1970. – С. 51 – 64.
194. Ромашко А. Суд над “Марусею Богуславкою”// Українські вісті. – 1958. – ч. 36 (1214). – С. 3 – 7.
195. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К.: Наук. думка, 1971. – 315 с.
196. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К.: Наук. думка. – 1988. – 240 с.
197. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. – К.: АртЕк, 2001. – 392 с.
198. Салькова В.Е. Некоторые проблемы синонимии в языке и речи. – Саратов: Изд-во Саратовского гос. ун-та, 1971. – 32 с.
199. Саркисова Л.И. К вопросу о понимании сущности синонимов как явление языка // Учен. зап. Таганрогского пед. ин-та. – 1956. – Вып. I. – С. 43 – 48.
200. Сахно І.П., Сахно М.М. Словник сполучуваності слів української мови (найуживаніша лексика). – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 1999. – 544 с.
201. Сиротина В.А. Лексическая синонимика в русском языке. – Львов: Изд-во Львовского ун-та, 1960.
202. Системный анализ значимых единиц русского языка. Парадигматика в лексике и словообразовании. – Красноярск: Изд-во Красноярского ун-та, 1987. – 144 с.
203. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови. – К.: Наук. думка, 1973. – 280 с.

204. Скшидло А.Я. Синонимия в диалогической речи. – Иркутск, 1987. – 196 с.
205. Словник синонімів української мови: В 2 т. – К.: Наук. думка, 1999 – 2000.
206. Словник української мови: В 11-ти томах. – К.: Наук. думка. – 1970–1980.
207. Смирницкий А.И. Значение слова // Вопросы языкознания. – 1955. – № 2. – С. 79 – 89.
208. Смолина К.Г. Лексико-семантическая группа и синонимический ряд как конкретная манифестация системности в лексике// Язык: система и функционирование. – М.: Наука, 1988. – С. 219 – 226.
209. Соболева Л.И. Денотативный прагматический анализ глаголов шума. Психолингвистические исследования. – Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Минск, 1982. – 21 с.
210. Соколовская Ж.П. Проблема лексической синонимии в современной лингвистике. – Кишенев: Изд-во Кишиневского гос. ун-та, 1970. – 66 с.
211. Соколовская Ж.П. Система в лексической семантике: анализ семантической структуры. – К., 1979. – 190 с.
212. Соколовская Ж.П. Проблемы системного описания лексической семантики. – К.: Наук. думка, 1990 – 184 с.
213. Стернин И.А. Проблемы анализа структуры значения слова. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1979. – 156 с.
214. Сучасна українська літературна мова: В 5-ти томах. Лексика і фразеологія. – К.: Наук. думка, 1973. – 438 с.
215. Сучасна українська літературна мова: В 5-ти томах. Стилїстика. – К.: Наук. думка, 1973. – 588 с.
216. Тараненко О.О. Деякі аспекти теорії синонімії в плані створення синонімічного словника // Мовознавство. – 1980. – № 3. – С. 14 – 24.
217. Тараненко А.А. Языковая семантика в ее динамических аспектах (основные семантические процессы). – К.: Наук. думка, 1989. – 254 с.
218. Тараненко О.О. Новый словарь украинської мови: Концепція і принципи укладання словника. – Київ – Кам'янець-Подільський, 1996. – 172 с.
219. Тараненко О.О. Синоніми //Українська мова. Енциклопедія. – К.: Укр. енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000, С. 539 – 543.
220. Терехова Д.І. Особливості сприйняття лексичної семантики слів: Психолінгвістичний аспект. – К.: КДЛУ, 2000. – 244 с.
221. Терещенко С.І. Шляхи формування лексичної синоніміки української мови (явища синонімізації й десинонімізації): Дис. ...канд. філол. наук. – К., 1996. – 173 с.
222. Ткаченко О.О. З досвіду дослідження синонімії французьких дієслів у соціальному аспекті // Мовознавство. – 1989. – № 4. – С. 54 – 59.
223. Толикина Е.Н. О природе и характере синонимических связей фразеологических единиц и слова // Очерки по синонимике современного русского литературного языка. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1966. – С. 96 – 117.
224. Тропинина Н.И. Глагол как средство речевого воздействия. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1989.– 95 с.

225. Удовиченко Г.М. Словник українських ідіом. – К.: Рад. письменник, 1968.
226. Уфимцева А.А. Некоторые вопросы синонимии // Лексическая синонимия. – М.: Наука, 1967. – С. 26 – 38.
227. Уфимцева А.А. Слово в лексико-семантической системе языка. – М.: Наука, 1968. – 272 с.
228. Уфимцева А.А. Типы словесных знаков. – М.: Наука, 1974. – 205 с.
229. Фащенко М.М. Аналіз лексики художнього твору. Лексична синоніміка. – Одеса, 1972. – 38 с.
230. Филин Ф.П. Очерки по теории языкознания. – М., Наука, 1982. – 336 с.
231. Філіпєць Й. Про методи дослідження словникового складу мови // Питання структурної лексикології. – К., 1970. – С. 29 – 45.
232. Фразеологічний словник української мови: В 2 т./ В.М. Білоноженко, В.О. Винник та ін. – К.: Наук. думка, 1999.
233. Харченко Л.О. Структура лексико-семантичного поля дієслів на позначення емоційного стану і почуттів: Зб. наукових праць / НПУ ім. М.П. Драгоманова. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – С. 80 – 88.
234. Цыганова В.Н. Синонимический ряд (на материале глаголов современного русского языка) // Очерки по синонимике современного русского литературного языка. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1966. – С. 167 – 184.
235. Чак Е.Д. Семантичні відтінки слів // Мовознавство. – 1969. – № 2. – С. 80 – 84
236. Чередниченко І.Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови. – К.: Рад. шк., 1962. – 496 с.
237. Чередниченко І.Г. Народно-розмовне вживання української дієслівної лексики із специфічним семантичним і стилістичним забарвленням // Мовознавство. – 1969. – № 3. – С. 76 – 78.
238. Черемисина М.И. Синонимия как функциональная эквивалентность языковых знаков // Синонимы в языке и речи. – Новосибирск, 1970. – С. 14 – 36.
239. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. – М.: Просвещение, 1964. – 316 с.
240. Шапиро А.Б. Некоторые вопросы теории синонимов // Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР. Т. VIII, 1955. – С. 69 – 87.
241. Шевченко Л.І. Синоніміка як об'єкт стилістичного вивчення функцій синонімів у тексті // Вісник Київського ун-ту: Літературознавство. – К.: 1989. – Вип. 31. – с. 138 – 142.
242. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. – Мюнхен: Молоде життя, 1951.
243. Шмелев Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. – М.: Просвещение, 1964. – 244 с.
244. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. – М.: Наука, 1973. – 278 с.
245. Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика. – М.: Просвещение, 1977. – 335 с.

246. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – 428 с.
247. Щетинин В.Е. Синонимия или вариантность? //Синонимы в языке и речи.– Новосибирск, 1970. – С. 164 – 170.
248. Шугай О. Иван Багряний або Через терни Гетсиманського саду. – К.: Рада, 1996. – 480 с.
249. Щур Г.С. Теория поля в лингвистике. – М.: Наука, 1974. – 255 с.
250. Яворская Г. М. Лексико-семантическая типология в синхронии и диахронии. – К.: Наук. думка, 1992. – 112 с.
251. Языковая номинация: Виды наименования. – М.: Наука, 1977.
252. Януш Я.В. Розмовно-побутова лексика в мові персонажів п'єси І. Карпенка-Карого “Безталанна”// Усне побутове літературне мовлення. – К.: Наук. думка, 1970. – С. 174 – 181.
253. Януш Я.В. Роль синонімів у драматичному творі // Мовознавство. – 1982. – № 10. – С. 79 – 87.
254. Wierzbicka A. Semantic primitives across languages. A. Critical Review // Goddard C., Wierzbicka A., eds. Semantic and lexical universals: theory and empirical findings. – Amsterdam; John Benjamins, 1994.